DUPLEX

Al treilea discurs

Cultura, ideologie si politica în România

Adrian Marino în dialog cu Sorin Antohi

© 2001 Editura Polirom

Iaşi, B-dul Copou nr. 4, P.O. BOX 266, 6600 Bucureşti, B-dul I.C.Brătianu nr. 7

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale :

MARINO, ADRIAN

Al treilea discurs: cultură, ideologie şi politică în România:

Adrian Marino în dialog cu Sorin Antohi / Adrian Marino. - Iaşi : Polirom, 2001

200 p. ; 21 cm - (Duplex)

Index.

ISBN : 973-683-674-6 I. Antohi, Sorin 32(498)(047.53)

Printed in ROMANIA

Al treilea discurs

Cultura, ideologie si politica în România

Adrian Marino în dialog cu Sorin Antohi

Polirom, 2001

ADRIAN MARINO (n. 1921) a publicat:

Viaţa lui Alexandru Macedonski, Bucureşti, Editura pentru Literatură, 1965; *Opera lui Alexandru Macedonski,* Bucureşti, Editura pentru Literatură, 1967; *Introducere în critica literară,* Bucureşti, Editura Tineretului, 1968; tr. ungară, Bucureşti, Kriterion, 1979; *Modern, Modernism, Modernitate,* Bucureşti, Editura Univers, 1969; *Rumänische Erzähler der Gegenwart,* Gute Schriften, Bern, 1972 (Antologie); *Dicţionar de idei literare, I, A-G,* Bucureşti, Editura Eminescu, 1973; *Critica ideilor literare,* Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1974; tr. germană, Cluj-Napoca, Dacia, 1976; tr. franceză, Bruxelles, Complexe, 1978; *¡Olè! España,* Bucureşti, Editura Eminescu, 1974; ed. a II-a, Craiova, Aius, 1995; *Carnete europene,* Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1976; *Prezenţe româneşti şi realităţi europene,* Bucureşti, Editura Albatros, 1978; *Hermeneutica lui Mircea Eliade,* Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1980; tr. franceză, Gallimard, 1981; *Littérature roumaine. Littératures occidentales. Rencontres,* Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1981; *Étiemble ou le comparatisme militant,* Paris, Gallimard, 1982, tr. japoneză, Tokyo, Keiso Shobo, 1988; „Tendences estétiques”, in *Les Avant-gardes littéraires au XX siècle,* vol. II., *Théorie,* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984; *Hermeneutica ideii de literatură,* Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1987; tr. italiană: *Teoria della letteratura* (Bologna, Il Mulino, 1994); *Comparatisme et Théorie de la Littérature,* Paris, Presses Universitaires de France, 1988; tr. rom. Iaşi, Polirom, 1998; *Biografia ideii de*

literatură, vol. I: *Antichitate - Baroc,* Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1991, vol. II: *Secolul Luminilor, Secolul 19,* Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1992; vol. III: *Secolul 20,* partea I, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1994; vol. IV: *Secolul 20,* partea II, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1997; vol. V: *Secolul 20,* partea III, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1998; vol. VI: *Secolul 20,* partea IV, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2000; *Evadări în lumea liberă,* Iaşi, Institutul European, 1993; *Pentru Europa,* Iaşi, Polirom, 1995; *Politică şi cultură,* Iaşi, Polirom, 1996; *The Biography of „Idea of literature". From Antiquity to the Baroque,* Albany, N.Y., State University of New York Press 1996, tr. engleză; *Revenirea în Europa. Idei şi controverse româneşti, 1990-1995,* Antologie şi prefaţă, Craiova, Aius; *Moderno, Modernizam, Modernost,* Beograd, Narodna Kniga, 1997, tr. sîrbo-croată; *Cenzura în România. Schiţă istorică introductivă,* Craiova, Aius, 2000.

SORIN ANTOHI (n. 1957) este profesor de istorie la Central European University, Budapesta.

A publicat:

Utopica. Studii asupra imaginarului social, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1991; *Civitas imaginalis. Istorie şi utopie în cultura română,* Bucureşti, Editura Litera, 1994; ediţia a doua revăzută, Iaşi, Polirom, 1999; *Exerciţiul distanţei. Discursuri, societăţi, metode,* Bucureşti, Editura Nemira, 1997, 1998; *Imaginaire culturel et réalité politique dans la Roumanie moderne. Le stigmate et l'utopie,* Paris-Montréal, L'Harmattan, 1999.

A coordonat volumele:

Dialog şi libertate. Eseuri în onoarea lui Mihai Şora, Bucureşti, Editura Nemira, 1997 (în colaborare cu Aurelian Crăiuţu); *Between Past and Future: The Revolutions of 1989 and Their Aftermath,* Budapesta, Central European University Press, 2000 (în colaborare cu Vladimir Tismăneanu).

A colaborat la numeroase periodice şi volume colective, în ţară şi în străinătate. În colaborare cu Mona Antohi, a tradus în limba română, din engleză şi franceză, şase volume.

Sumar

Cuvînt înainte 9
Autoportret cu societate 11
România şi Occidentul 49
Ce fel de cultură ne trebuie ? 93
Societate şi politică 123
Addenda
Dincolo de oglindă sau Al Treilea Discurs
Sorin Antohi
141
Pentru neopaşoptism
Adrian Marino

145
Actualitatea ideologiei culturale paşoptiste
Adrian Marino
164
Două Românii ideologice
Adrian Marino
179
Precizări despre „al treilea discurs”
Adrian Marino
183
Indice selectiv de nume proprii *195*

Cuvînt înainte

Cu exact şaisprezece ani în urmă, în dimineaţa zilei de 1 ianuarie 1985, am vorbit prima dată la telefon cu Adrian Marino. Mă suna ca să-mi comunice ideea lui de a mă propune bursier la Viena. Ştiam că tocmai i se acordase Premiul Herder, iar distincţia îi dădea dreptul de a oferi unui tînăr cercetător şansa unui an universitar în capitala Austriei. Al. Călinescu, „patronul” meu de la *Dialog,* îi vorbise de mine laureatului, iar acesta - după citirea modestelor mele publicaţii -mă aborda franc, perfect conştient că îmi poate schimba viaţa. Nu a fost să fie. Autorităţile româneşti m-au împiedicat să dau curs invitaţiei care, la recoman-darea domnului Marino, venea de la Universitatea din Viena; am rămas cu slaba consolare de a fi fost trecut în programul festivităţii de premiere şi m-am bucurat mai tîrziu să aflu că un coleg din Bucureşti putuse pînă la urmă să profite de bursă, pe atunci un adevărat miracol; în 1990, graţie Rectorului Universităţii din Viena, am putut citi micul dosar pe care admirabilii funcţionari academici austrieci îl încropiseră pe marginea „cazului” meu, intuind desigur că fusesem declarat „indispensabil” *(unabkömmlich)* de autorităţile ţării mele numai printr-o sadică ironie: eram în fond profesor, un biet profesor de liceu.

Domnul Marino s-a agitat mult pentru mine în acel început de 1985, deşi îi spusesem - franc la rîndul meu - că nu aveam nici o speranţă de a primi paşa-portul. Treptat, prin telefoane şi scrisori, apoi prin întîlniri directe la Bucureşti şi Cluj, relaţia noastră s-a dezvoltat într-o frumoasă prietenie, nu doar intelectuală. Dacă memoria convorbirilor telefonice e numai a noastră (deşi am fost cu siguranţă „monitorizaţi” pînă în 1989), corespondenţa noastră e acum arhivată şi va putea fi cîndva consultată integral. Deja publice sînt articolele şi recenziile pe care fiecare dintre noi le-a consacrat cărţilor celuilalt de-a lungul anilor, apă-rute în diverse periodice, unele republicate în volume. Spontan, cordial, direct (auto)ironic, (auto)critic, stilul interacţiunilor noastre a fost pentru mine semnul că, pe lîngă acordul nostru de substanţă în atîtea privinţe, împărţeam cu domnul Marino cîteva principii de viaţă, pe un plan mai adînc

chiar decît ideile noastre cele mai profunde. E inutil să spun cîte am avut de învăţat de la un intelectual şi de la un om de asemenea calibru: cred că viaţa mea s-a schimbat datorită lui mult mai durabil decît s-ar fi schimbat dacă întîlnirea noastră ar fi prilejuit doar plecarea mea la o bursă, fie şi în condiţiile simbolice şi logistice ale ceauşismului

tîrziu. Senzaţional este că şi domnul Marino a învăţat de la mine: mai puţin, cum era şi normal (avînd în vedere distanţele dintre noi: de vîrstă, pregătire, vocaţie şi experienţă), dar poate nu mai puţin semnificativ. Pin urmare, prietenia noastră s-a împlinit.

Astfel încît, pentru a saluta a optzecea sa aniversare, i-am propus lui Adrian Marino un proiect comun. Ca să-l omagiez pe savant şi pe mentor, mă gîndisem să coordonez un *Festschrift.* Cum se obişnuieşte cu asemenea (laborios şi diplo-matic plănuite) surprize, l-am consultat pe „beneficiar”. Acesta m-a refuzat net, iar eu nu am insistat: refuzul rima cu tot ce ştiam despre prietenul meu. Aşa am ajuns la volumul de *entretiens* pe care-l publicăm acum: o carte care continuă natural lungile noastre conversaţii; mai bine spus, o carte care sur-prinde cîte ceva din temele şi spiritul discuţiilor noastre, aşa cum arătau ele în vara anului 2000 şi în ianuarie 2001.

Tehnic, este vorba despre transcrierea foarte puţin revăzută şi îndreptată a mai multor ore de conversaţie care s-a desfăşurat în zilele de 18-21 iulie 2000 la Cluj, în locuinţa primitoare a lui Adrian Marino şi a soţiei sale, Lidia Bote. După o după-amiază de „acord fin”, în care am discutat un plan foarte simplu, convenit prin corespondenţă, ne-am instalat în fotolii, am pornit casetofonul şi am vorbit despre ce vorbim de obicei, aşa cum vorbim de obicei. Făceam pauze pentru cafelele aduse de Lidia sau pentru a dejuna în patru, cînd ni se alătura soţia mea, Mona Antohi. Uneori, ne întrerupeam şi pentru vizitele unor prieteni comuni: Marta Petreu, Virgil Mihaiu, Sorin Alexandrescu, pentru a citi ziarele, a răscoli printre hîrtii şi cărţi, a urmări ştirile zilei la televizor.

O discuţie liberă, chiar între buni prieteni de idei, e mereu o simplă etapă, trimite spre alte şi alte discuţii ulterioare. Aşa am conceput şi versiunea tipărită: am adăugat totuşi, cu gîndul la cititorii care ne vor continua conversaţia, cîteva dintre textele noastre pe aceleaşi teme, un mic sumar oarecum analitic, precum şi un indice de nume. Titlul cărţii, *Al treilea discurs,* reia o sintagmă pe care am lansat-o în urmă cu nişte ani, prin articolul inclus în *Addenda.* Atunci, Adrian Marino a sesizat imediat la ce mă gîndeam (fiindcă de scris nu scrisesem mare lucru) şi, în mai multe rînduri, mi-a dezvoltat ideea. O idee pe care, sub numele de „neopaşoptism”, savantul şi ideologul solitar o ilustrase şi o promovase de şase decenii.

Sorin Antohi Bucureşti, 1 ianuarie 2001

Autoportret cu societate

O redefinire a identităţii personale după 1989 • Critică de idei *versus*

naraţiune în România • De la traci la români: persistenţa defectelor • Origini de familie • „Nu sînt scriitor!” • Datoriile la Fondul Literar • Rezistenţă prin cultură? • Cenzura • Un liber-profesionist • Marginalitatea în ceauşism • Reciclarea scriitorilor după 1989 • Ierarhii şi ritualuri literare • *Cahiers roumains d’études littéraires* • Refuzul ierarhiilor. Recepţia operei • Emil Constantinescu şi intelectualii. Refuzul diplomaţiei • Forumul Democratic Antitolitar • Arhiva Marino • Propaganda culturală în străinătate • Ana Blandiana şi Memorialul de la Sighet • Amintire şi memorie: *Viaţa unui om singur* • Puşcăria: un spirit liberal între legionari şi comunişti • Relaţiile unui solitar • Se poate traduce G. Călinescu? • O cultură a metaforei. Critica înţeleasă ca literatură • Discurs calofil *versus* discurs academic • Autopercepţie şi imagine publică • Incipienta politologie românească • O distanţare pozitivă faţă de Occident. Al treilea discurs

Sorin Antohi: Stimate domnule Adrian Marino, vă propun să deschidem casetofonul şi să începem discuţia noastră *à bâtons rompus.* E o discuţie pe jumătate publică, pe jumătate privată ce ne va ocupa mai multe ore şi pe care, de fapt, am pregătit-o în toată prietenia noastră, care durează deja de şaisprezece ani. E o conversaţie mai lungă, despre un început de mileniu în cultura şi istoria românească, o conversaţie care ne va purta din ideologie în cultură, din beletristică în viaţa ideilor şi în politică, din civilizaţie în raporturile României cu Occidentul. Va fi o conversaţie lungă. Să începem prin a ne divulga identitatea: precizaţi-vă poziţia de pe care vorbiţi acum, fiindcă în România, printre foarte multe lucruri neclare, nu este niciodată limpede cine vorbeşte, care este originea social--politică şi intelectuală a ideilor sale, care sînt contextele emergenţei, enunţării şi recepţiei lor. Aşadar, să ne întoarcem puţin în timp: cine era Adrian Marino în 1989?

Adrian Marino: În 1989, Adrian Marino era un personaj cu totul ambiguu. Anul acela a fost deosebit de important pentru viaţa mea, din două motive: în primul rînd, mi-a redat adevărata identitate intelectuală. Pînă în 1989, am circulat, ca să zic aşa, foarte „fals” în cultura română. Am fost un fel de „pseudocritic” literar, „pseudoistoric” literar, „pseudo-comparatist”. De ce? Fiindcă viaţa, condiţiile publicistice de atunci m-au

obligat să adopt o formulă tolerabilă în epocă. Eu nu puteam să-mi dezvălui preocupările profunde care erau radical anticomuniste, anti-marxiste şi atunci am inventat o formă tolerabilă, numită *Critica ideilor literare, Istoria ideilor literare* şi o anumită formă de comparatistică.

Critica ideilor literare am început-o la Iaşi - revenim deci la Iaşii noştri, oraş la care ţin foarte mult în ciuda decadenţei sale actuale sub anumite aspecte. Totuşi acolo, în perioada cînd eu eram un „margina-lizat”, Corneliu Ştefanache (trebuie să îi aduc mulţumirile mele) mi-a acordat o „cronică a

ideilor literare” în *Cronica* şi acest lucru a durat ani şi ani de zile. Apoi am mutat respectiva cronică la *Tribuna* din Cluj. Cu această ocazie, am putut să iau contact cu critica tînără, să mă familiarizez cu problemele ei. Mi-am stabilit şi un număr de relaţii amicale, ca şi un număr de inamiciţii foarte tenace, pînă în ziua de astăzi. Dar, una peste alta, bilanţul a fost pozitiv şi, în sfîrşit, mi-am dat seama exact, în sfera mea de preocupări, cam pe ce lume trăiesc. După cum observi, mă exprim foarte direct, foarte „colocvial”. Nu vreau să „fac frumos”. Sper să nu facem „literatură”.

Sorin Antohi: Este ceea ce ne propunem. O să vorbim în limba literară, dar în limba literară naturală, spontană, curentă.

Adrian Marino: Absolut, fiindcă există atîta literatură şi atîtea fraze alambicate, sofisticate, edulcorate şi înfrumuseţate, încît am ajuns la saturaţie, iar eu sînt pentru autenticitate. Vom vorbi mai tîrziu despre unele autobiografii şi texte de o autenticitate surprinzătoare, pe care le-am citit în ultimul timp, care arată că literatura română şi limba română literară spontană erau o realitate, iar limba scrisă, tipărită, o cu totul altă realitate. Am citit, de pildă, cu mare încîntare - o să vorbim cu altă ocazie -autobiografia lui Eufrosin Poteca, un text inedit din 1823, scris într-o limbă românească de o fluiditate şi de o eleganţă - aş putea spune - de o naturaleţe şi de o modernitate surprinzătoare, care s-a păstrat „în secret”. Este un caz care precedă, într-un fel, senzaţia scrisorilor inedite „eminesciene”. Un text care a fost păstrat în familie. Tot astfel şi Rădulescu-Motru a moştenit în familie, de la stră-stră-străbunicul său, autobiografia lui Eufrosin Poteca, care a murit la mînăstirea Motru, din Oltenia, unde era egumen şi acolo, printre celelalte manuscrise, s-a păstrat şi acest manuscris despre viaţa sa petrecută la Pesta. Este de o savoare nemaipomenită, o să-l prezint cu altă ocazie. Deci, acesta ar fi un aspect. Un alt aspect ar fi că eu am profesat după ’89 o critică de idei

tot mai accentuată şi, în ultimul timp, în *Cuvîntul,* unde am publicat cu regularitate, am intitulat această rubrică chiar *Critică de idei,* după cum vezi. O formulă critică, care la noi nu s-a practicat. Nu este nici hiper-tehnică, dar nu este nici impresionism literar. De altfel, cărţile de idei din România aproape că nu au critică.

Sorin Antohi: Simţiţi că după 1989 ar fi totuşi mai mult loc în cultura noastră pentru o critică de idei?

Adrian Marino: Da, categoric. Chiar tu faci parte din ea şi, nu ştiu dacă ţi-am spus, uite, îţi fac acum o surpriză, am făcut o cronică la cartea coordonată în colaborare cu Vadimir Tismăneanu, publicată la Budapesta. Dat fiind volumul său considerabil de idei şi texte, am selectat numai problema intelectualului din Est. Deci, o vom avea sub ochi - probabil astăzi - şi vei vedea că te-am citit foarte atent şi am analizat textele lui Tismăneanu şi ale tale şi alte texte ale unor străini, care vorbesc despre intelectualul din Est cu atenţie*.

Nu ştiu dacă ţi-am mai spus pînă acum.

Sorin Antohi: Da, ştiu ceva despre asta, aştept să văd textul întreg. Reiau întrebarea: simţiţi că e un moment mai bun pentru critica de idei în România? Este totuşi sistemul nostru cultural şi mediatic pregătit pen-tru a prelua sugestiile care vin din partea ideologilor, a criticilor de idei?

Adrian Marino: Nu aş putea spune că este foarte pregătit. Sîntem încă într-o fază de pionerat, dar este îmbucurător faptul că găsim un spaţiu editorial şi anumite redacţii îşi manifestă solidaritatea cu astfel de for-mulă: uite, *Cuvîntul;* la Craiova s-a înfiinţat o revistă neopaşoptistă, care se cheamă *Mozaicul.* Au apărut, pe ici pe colo, şi reviste efemere sau mai puţin efemere de aceeaşi orientare. Mi-a părut foarte rău că revista ieşeano-suceveană, care se chemă *Continent,* pare să fi sucombat, fiindcă a pornit prea luxos, prea pretenţios, prea costisitor şi nu a dat rezultate. A mai fost o revistă de acest gen, *Carnet literar,* la Buzău. Există un anumit policentrism. Se constată în cultura română o efervescenţă sub-terană, marginală. S-ar zice chiar că formula revistelor pro-literare şi pur literare începe să decadă. Nu aş vrea să par polemic, dar singurul abonat al *României literare* din sectorul 5 poştal al Clujului sînt eu, spre marele scandal al Rodipet-ului, care trebuie să facă de dragul meu un borderou special. Erau doi, al doilea a renunţat, fiindcă abonamentul este tot mai

„Intelectualul din estul Europei”, în: *Cuvîntul,* VI, 7 iulie 2000.

scump. Eu, avînd „mania” aceasta, a revistelor, şi dorind să fiu informat, continuu cu tenacitate, deşi revista uneori îmi place, alteori nu-mi place, nu discutăm acum despre ea. Fapt este că eu sînt singurul abonat, într-un întreg sector poştal. Aceasta nu îţi spune ceva?

Sorin Antohi: Spune, spune chiar foarte mult. Spune despre degringo-lada generală a societăţii, dar cred că spune, aşa cum sugeraţi mai înainte, ceva foarte serios despre lipsa de interes general pentru o discuţie exclusiv literară. O discuţie în care nu pătrunde nimic extraliterar şi triumfă tradiţionala preocupare românească, accentuată de comunism şi izolaţionism, pentru forma literară, combinată cu un dezinteres total pentru idee.

Adrian Marino: Da, eu înţeleg pînă la un punct de ce se perpetuează acest stil de critică literară: lung, prolix, cu lungi parafraze, cu lungi rezumate. Este - pentru formaţia mea intelectuală, pentru lecturile mele -inimaginabil: cum se poate „rezuma” un volum de poezii? Pentru mine este inimaginabil! Ei bine, în România se poate...

Sorin Antohi: Este o tendinţă de a reduce la naraţiune, pînă la urmă, cam totul, nu?

Adrian Marino: Absolut!

Sorin Antohi: La noi s-au făcut povestiri după o carte a lui Hegel, la noi se povestesc poeme... S-ar putea ca filonul cel mai adînc al culturii noastre să

fie tocmai naraţiunea, setea de a spune poveşti.

Adrian Marino: Poveşti şi poezii. Să ştii că nu vreau să par paradoxal sau ironic, dar încep să cred că noi sîntem „traci” şi nu este chiar o ironie în ceea ce spun eu acum. Dacă ai să citeşti bine capitolele despre traci, din Herodot, unde el descria, *en passant,* expediţia lui Darius în Grecia şi vorbea despre traci, acolo ai să găseşti întregul portret profetic al poporului român. Încep să cred că şi eu am fost „trac”. Ipoteza, ştii bine, a fost lansată foarte serios şi pe baze ştiinţifice. Acolo este, într-adevăr, portretul poporului trac cu calităţi - orizontul poetic şi mistic - dar şi cu defecte capitale pe care le întîlnim şi astăzi. Textual. Herodot nu veri-ficase direct chestiunile acestea; le ştia, evident, de la coloniştii greci de pe malul Pontului Euxin.

Sorin Antohi: Întrebarea mea este totuşi dacă putem vorbi despre o tra-diţie culturală transmisă pe un interval atît de lung, în condiţiile în care au

existat discontinuităţi aşa de mari, de natură rasială, etnică, lingvistică, religioasă, socială.

Adrian Marino: Fără discuţie, au fost mari întreruperi, dar poate că este şi ceva ancestral, o genă etnică... E o coincidenţă tulburătoare.

Sorin Antohi: Poate vorbim despre un spirit al locurilor, care este mai tare decît toate transformările.

Adrian Marino: Fără îndoială.

Sorin Antohi: Parcă e un spirit captiv în regiunea aceasta.

Adrian Marino: Încep să cred şi eu. Nu sînt „trac”, deşi familia mea are prin ascendenţa sa paternă o origine sud-dunăreană şi este, cred, macedoneană. O ipoteză, în orice caz, destul de plauzibilă. În unele din cele cinci arhondologii ale Moldovei descoperite pînă acum (unele de excelentul istoric şi diplomat Mihai-Răzvan Ungureanu, ieşean, de altfel) figurează un detaliu tulburător, care explică, după mine, totul. Este vorba despre tatăl unui personaj care a făcut o carieră relativ importantă sub Alexandru Ioan Ghica - îţi voi arăta imediat o diplomă -, despre care se spune că a fost abagiu. Abagiu înseamnă negustor de stofe, de postavuri. „Noi”, macedonenii, cu mari turme de oi, eram aceşti specialişti în aba, în postav. Din alte izvoare ştiu precis că negustorii macedoneni erau şi furnizorii de postav ai armatei austriece la Viena. Deci, în această pri-vinţă, nu mai este nici o îndoială. Un anumit temperament „combativ” al meu ar avea deci acest ascendent. Hai, atunci, să glumim puţin şi să-ţi arăt diploma. Meritä văzută, avem şi noi o serie de ascendenţi. Uite: Costache Nicolae Marino, nici Marinovici, nici Marinof... e şi datată, anul 1853... O păstrez ca document grafic, în primul rînd. Este pe perga-ment, frumos imprimată, are şi pecetea Moldovei, deci nu am sentimentul că sînt un „venetic”. Nu sînt chiar aşa de... „nobil” bizantin precum conu’ Alecu Paleologu. Totuşi există o anumită ascendenţă, mult mai modestă, însă riguros atestată.

Acesta ar fi un aspect. Deci, lăsînd la o parte critica de idei literare, în acelaşi timp am dobîndit şi am putut afirma cu oarecare energie şi ostentaţie că nu sînt deloc scriitor. Că nu aparţin „vieţii literare”, unde am făcut totdeauna figură de corp străin, de marginal, de intrus, cu toate neplăcerile, calităţile şi defectele acestui statut dificil. Fiindcă oamenii de litere simţeau că nu sînt din specia lor. Dar să nu uităm că după o absenţă de peste douăzeci de ani se instalase un decalaj enorm de

mentalitate, de formaţie, de preocupări şi eu picam într-o lume în care domina o altă ierarhie, un alt limbaj, o altă metodă şi un alt stil de a trăi în literatură, în special prin instituţia sinistră sau, dacă vrei, providenţială, care s-a chemat Fondul literar. Pun şi eu o întrebare naivă: de ce nu se publică *datoriile Fondului literar?* Nu am nici o pretenţie, nici nu figurez printre ele, dar de ce nu se publică? S-ar vedea, acolo, sumele enorme datorate de iluştri scriitori români. Nu mai intrăm în detalii, pentru că nu fac polemică nici în această privinţă. S-a trăit foarte bine din fondul res-pectiv. Lăsînd la o parte teoria, să-ţi povestesc o anecdotă despre *Fondul literar.* Mă pomenesc, la un moment dat, în anticamera lui D.R. Popescu, cel care, ştii foarte bine, a fost, la Cluj, preşedinte al filialei Uniunii Scriitorilor, apoi a devenit preşedinte pe ţară. Eram în relaţii nu foarte amicale, dar bune, colegiale. El avea o anumită intuiţie cu cine stă de vorbă şi mă menaja, oarecum. La un moment dat, mă pomenesc în anticamera lui cu Nichita Stănescu. Trebuie să spun - intrăm în detalii -că poetul mirosea îngrozitor, puţea de la cinci metri. M-am deplasat vreo cîţiva paşi la stînga. Nichita Stănescu i-a cerut lui D.R. Popescu să poarte o discuţie între patru ochi şi au dispărut pe uşa din spate. După vreo cinci-şase-şapte minute reapare D.R. Popescu, descompus la faţă. „Îmi cere să îi dau 35 de mii de lei”, a dezvăluit el, referindu-se la Nichita. (Sîntem cam prin anii ’79, ’80, ’81, cînd era vorba de o sumă conside-rabilă.) „De unde să îi dau, nu am, nu am”. Dar, pe de altă parte, după un moment de adîncă reflexie: „Pot eu să nu-i dau celui mai mare poet în viaţă?”. Şi apasă pe un buton: „Să vină Iancu!”. Traian Iancu era, pe vremea aceea, un factotum, la Uniune, de o simpatică şmecherie bonomă ce depăşea media comună şi care găsea bani şi din piatră seacă. Aşa a fost rezolvată problema.

Sorin Antohi: Ştiu şi eu că înainte de 1989 erau scriitori, dintre „clasicii” în viaţă, care aveau datorii de milioane la Fondul literar. Deci, s-ar putea ca 35 de mii să fi fost o „mică atenţie”, pentru următoarele zile.

Adrian Marino: Pentru acoperirea unor necesităţi imediate.

Sorin Antohi: Exact. Socotită însă în sticle de vodcă, 35 de mii de lei era în 1980 o sumă considerabilă, într-adevăr.

Adrian Marino: Şi-a pus cineva întrebarea ce datorii a lăsat Eugen Jebeleanu la Fondul literar? Un om care a trăit toată viaţa dintr-un reportaj despre Nicolae Ceauşescu şi procesul de la Braşov. Aşa era

epoca. Eu nu sînt rigorist, am mai discutat şi altă dată prolema aceasta. Criteriile unei epoci libere nu pot fi aplicate riguros unei epoci de alt tip. Nu arunc cu piatra în nimeni, sînt destul de rezervat, am părerile mele, nu dau note la nimeni, dar nici nu primesc note de la nimeni - şi ne vedem, fiecare, cum se spune, de treabă. Cam asta ar fi... Dar, fiindcă a venit vorba de Nichita Stănescu, în general trebuie să spun că scara mea de valori nu corespundea deloc cu scara de valori consacrată a epocii. Şi, fireşte, devenisem un personaj antipatic. Pentru mine - şi aceasta poate să surprindă şi astăzi pe unii cititori - pentru mine, Nichita Stănescu şi Marin Sorescu erau scriitori destul de importanţi, fără discuţie, dar nu erau nici pe departe de calibrul şi dimensiunea lui Lucian Blaga sau Tudor Arghezi. Asta e clar; după cum Marin Preda nu era nici Rebreanu, nici Camil Petrescu. Îţi dai seama, numai prin acest simplu fapt deveneai antipatic şi erai imediat marginalizat.

Asta nu înseamnă că epoca Ceauşescu, perioada comunistă nu a avut şi scriitori valabili. A avut scriitori care se apropiau, măcar în intenţie, măcar ca nivel cultural, măcar sub unele aspecte ale operei lor, de marii scriitori dintre cele două războaie. Şi aş cita două nume - poate o să te surprindă - care, prin anumite aspecte ale operei lor, lăsînd la o parte balastul şi operele de pur oportunism, respingătoare, au excelat. Este vorba, în primul rînd, de Petru Dumitriu, un talent real, la nivelul epocii dintre cele două războaie. A publicat o carte în acest sens, interviul realizat de George Pruteanu, pe care am şi recenzat-o. E clar că autorul acesta avea o structură de tip occidental, era un scriitor de nivelul scriitorilor interbelici.

Trebuie amintit şi Nicolae Breban. În ciuda faptului că scria cum scria - nu avea conştiinţă estetică şi nu avea sentimentul construcţiei. El era totuşi romancier înnăscut. Avea lecturi germane, îl citise în original pe Nietzsche, îl citise în original şi pe Thomas Mann - acestea sînt lecturi cultural-iniţiatice. Avea temperament de romancier. Dar cînd spun că avea temperament de romancier nu spun neapărat că avea şi vocaţie de mare romancier gen Thomas Mann, care ştia să „construiască” un roman. Scria deci cam cum îi venea la gură şi opera lui e inegală. Însă, pentru cine ştie să o citească, şi eu nu vorbesc în calitate de critic literar, pentru că nu sînt, ci de amator, doar cu posibilitatea de a face unele comparaţii cu literatura occidentală, îmi dau seama că aici este „ceva”. Avea ceva şi are ceva de spus. Păcat...

Sorin Antohi: Cum suna, în momentul în care reveneaţi în viaţa literară după mai mult de douăzeci de ani de recluziune, doctrina autonomiei esteticului? Cum vă părea lumea culturală respectivă, aflată în plină cruciadă pentru relansarea esteticului amputat de toate conexiunile lui cu socialul, ideologicul, politicul? Cum puteai să vorbeşti strict de auto-nomia esteticului, cînd era evident că politicul te strîngea de gît?

Adrian Marino: Această atitudine m-a îndepărtat şi mai mult de „viaţa

literară” din care - evident - nu făceam parte. Am ieşit aproape complet din ea. Mi se părea anacronică, evazionistă, hiperprudentă - poate e un termen prea tare - chiar defetistă. Într-un interviu recent, din *22,* o defi-neşti ca „laşă”. În orice caz, numai despre „rezistenţă prin cultură” nu se putea vorbi. Că, uneori, se făceau şi acte de „rezistenţă”, nu contest. Dar prin cultură, nu. Fiindcă rezistenţa, pentru mine, înseamnă un act de opoziţie declarată la o lege, poziţie, ordin sau indicaţie oficială. Deci, o sfidare a unor dispoziţiuni legale. Or, aşa ceva aproape că nu a existat.

Sorin Antohi: Cîtă vreme cultura se rezumă la sine, e autotelică, este un lucru extraordinar de onorabil, dar ea nu are un impact politic, nu? Deci, o operă valabilă din punct de vedere cultural nu trebuie lăudată pentru o vocaţie politică imaginară.

Adrian Marino: Nu. Şi un atare tip de literatură mi se părea, din acest punct de vedere, o atitudine defetistă şi cel puţin ambiguă, dacă nu direct colaboraţionistă.

Epoca era de altfel plină de ambiguităţi. Una spuneam la şedinţe, alta spuneam acasă, una spuneam în redacţie, alta spuneam în cer-curile de prieteni şi aşa mai departe. Epoca a cultivat duplicitatea, dublul limbaj, ambiguitatea în forme şi benigne, şi maligne. Înţeleg, ca formă de supravieţuire, de ce, fiindcă, aşa cum am spus şi într-un eseu *(Mitul situaţiei ireversibile),* pînă prin ’86-’87 se credea că partida era ire-mediabil pierdută. Şi atunci, fiecare dintre noi căutam formule strict individuale de a ne salva, de a supravieţui intelectual, de a ne continua opera şi, pe cît posibil, de a ne compromite cît mai puţin. Este foarte important acest lucru.

Sorin Antohi: Există totuşi două tipuri de trasee aici. Unii care erau gata, pentru a-şi continua opera, să facă lucruri reprobabile şi unii care nu erau dispuşi să meargă atît de departe. Aş vrea să distingeţi între aceste trasee. Erau totuşi două categorii, cel puţin, nu? Ca să nu reluăm tipologia *ketman-ului* propusă de Czes^{3}aw Mi^{3}osz.

Adrian Marino: Erau, fără discuţie. Existau oamenii care au vrut să facă carieră şi ei erau foarte mulţi. Dar erau şi oameni care căutau, în acelaşi timp, să-şi prezerve cît mai mult puritatea. Şi existau mai multe metode. Unii fugeau în străinătate, alţii scriau literatură de sertar, alţii scriau alambicat, alţii prezentau texte la cenzură, cu orice risc, care erau res-pinse. Eu însumi am trecut prin multe situaţii de acest gen. Am avut subiecte respinse, am fost mai bine de douăzeci de ani interzis. Ştiam exact, învăţasem o serie de coduri, ştiam pînă unde poţi să întinzi coarda, ce poţi să spui, ce nu poţi să spui. Aici este perversitatea şi corupţia profundă a culturii române din perioada proletcultistă şi ceauşistă: dupli-citatea, mutilarea conştiinţei etice, fie şi minime. Se practica şi un fel de tranzacţionism, ieftin, popular definit, „mai lasă tu, mai las eu, mai discutăm, mai aranjăm, discutăm cu cenzorul”. Pe de altă

parte, cînd am început să studiez istoria cenzurii în România mi-am dat seama că acest lucru nu era chiar nou: unii iluştri cenzuraţi ai Şcolii Ardelene au devenit, la rîndul lor..., cenzori. Este cu totul şi cu totul o situaţie tradiţională. Revenim la acelaşi Eufrosin Poteca, repet, pentru mine un personaj interesant. El pleacă să-şi tipărească la crăiasca tipografie din Buda o carte şi intră în pensiune - unde crezi ? - la propriul său... cenzor... Îţi dai seama ce situaţie ambiguă? Cam acestea sînt tradiţiile româneşti.

Sorin Antohi: Ele sînt internaţionale. De exemplu, Sfînta Tereza de Ávila scria constant supravegheată de cenzorul Bisericii, ba chiar a ajuns să-i dedice acestuia opera finită (cenzorul îi era şi duhovnic). S-a scris adesea cu obsesia acestei priviri de peste umăr. Pentru perioada în care aţi fost în libertate sub comunism, din 1963 în 1989, ce variaţii au avut raporturile dintre scriitor şi cenzor? Ce era posibil să scrii în izolare împotriva sistemului, dar fără a-l contesta în mod vehement, în 1963 şi cît mai era posibil în 1989?

Adrian Marino: Vezi, noi am parcurs în perioada asta o curbă foarte oscilantă. Au fost perioade de relaxare, după cum au fost perioade de mari stringenţe. Catastrofale au fost, nu numai după mine, „tezele din iulie" 1971, provocate de vizitele lui Ceauşescu în China şi Coreea de Nord, care au provocat în cultura română un adevărat şoc. S-a întîmplat să asist la o şedinţă, invitat fiind la întîlnirea cu scriitorii, în care Zaharia Stancu a îndrăznit să-l interpeleze pe Ceauşescu şi să declare public că scriitorii nu înţeleg aceste teze. La care Ceauşescu i-a răspuns foarte băţos şi agresiv: „Aici nu este nimic de înţeles, ci de executat" şi cînd a părăsit sala nici nu i-a întins mîna. Deci a fost un şoc pentru întreaga

cultură română şi atunci a început degringolada, au apărut o serie întreagă de fenomene la care ne vom opri mai tîrziu. Atacuri, procese publice, cult deşănţat al personalităţii, poezii de o sută de strofe închinate de Adrian Păunescu lui Ceauşescu şi aşa mai departe. Aşadar, fiindcă vorbim acum şi oarecum *pro domo,* eu eram într-un fel semi-ferit de aceste şocuri, pentru un motiv esenţial. Şi aş vrea să îl subliniez foarte apăsat, fiindcă abia după 1989 am putut să îmi revendic public această calitate. Dragă Sorin, stai în faţa unui om care din 1963, de cînd şi-a recăpătat libertatea şi a venit aici, în Cluj - de ce în Cluj? fiindcă toată familia era stabilită între timp în Cluj - pînă în ziua de astăzi, nu a fost angajat nicăieri. Am fost un liber-profesionist integral, la început de nevoie, după aceea voluntar. Am fost un *freelance writer* permanent. Nu ştiu ce înseamnă o carte de muncă, nu am semnat în viaţa mea un stat de plată. Nu ştiu cîte astfel de cazuri sînt în cultura română.

Sorin Antohi: Aceasta este o situaţie cu adevărat rară. Ce credeţi că i-a împiedicat pe alţii să-şi caute trasee (relativ) marginale? Pentru că traseele marginale au rămas foarte, foarte rare. Le poţi număra probabil pe degete. A fost doar presiunea familiei, răspunderea de a o întreţine şi proteja, a fost

altceva, a fost o combinaţie cu dorinţa - legitimă şi omenească într-un fel - de a face o carieră publică? De ce sînt atît de puţini intelectuali liber-profesionişti în perioada comunistă? Desigur, dincolo de nevoile subzistenţei (dacă în familie nu lucra altcineva) şi dincolo de presiunea statului-partid, care reprima „parazitismul”...

Adrian Marino: Pentru motivul că această formulă era inimaginabilă în societatea de tip comunist. Dar eu, care eram format într-un alt tip de societate, eu, care am intrat la 27 de ani în puşcărie, eram deja format -în bine şi în rău. Aveam o altă noţiune despre societate, o altă concepţie despre relaţiile sociale, o altă „idee” despre scriitor. În al doilea rînd, neregăsindu-mă în societatea de tip comunist, nu aveam nici un impuls de a face carieră. Trebuie să mai spun că la început a fost extrem de greu. Extrem, extrem de greu. Economic. Dar, treptat, fiind mai pro-ductiv, am putut să rezist. La început eram atît de sărac, încît - vezi rafturile acestea? - soţia mea, Lidia Bote, a trebuit să împrumute trei mii de lei de la un văr ca să-mi fac nişte rafturi. Însă, nici nu-ţi imaginezi, primii ani au fost îngrozitori, supravieţuiam din salariul Lidiei. Trebuie să recunosc, nu mă proclam erou cu orice preţ, am încercat să devin un fel de documentarist la Institutul de Istorie Literară din Cluj şi am fost refuzat.

La urmă mi-am zis „bine, nu mă vreţi voi, nu vă mai vreau nici eu”! Şi treptat, treptat, fiind mai productiv, fiind mai tenace, avînd şi o altă formaţie ideologică, despre care îţi spuneam, am reuşit. În plus, să nu uităm că drepturile literare la acea dată erau o realitate. Atunci cînd a venit „lichidarea” la *Dicţionar de idei literare,* am încasat - sîntem prin anul ’75-’76- suma enormă de peste 250 de mii de lei. Era mai mult decît trei „Dacii”. Cu ei am putut trăi o vreme... Dar era un caz rar. În acelaşi timp, asta m-a ferit de compromisuri grave. Nu am putut fi strîns cu uşa, nu am texte de regretat. Nu o să mă găseşti pe mine în sumarele volumelor omagiale, unde, dacă vei arunca o privire - şi cred că ai făcut-o - vei afla foarte multă lume „bine”. Încă o dată, nu îi acuz. Trebuiau să-şi salveze poziţiile, catedrele, mă rog, ierarhiile şi palmaresurile oficiale. Mi-aduc aminte că am fost forţat şi eu la un moment dat şi unul chiar a ţipat la mine: „Dumneata nu eşti membru al Uniunii Scriitorilor?”. „Ba da!” Trebuie să îţi spun că am fost acceptat cu foarte mare greutate în Uniunea Scriitorilor, de abia în toamna sau iarna lui ’80-’81, după un an şi vreo opt luni de demersuri. Fiindcă eram un personaj încă dubios, cu trecut politic mai mult decît compromiţător.

Am primit o mică pensie de la Uniunea Scriitorilor. Deci, fii atent, din ’63 pînă în ’81 eu nu am avut nici un venit regulat. După ’81 mi-a revenit o mică pensie, care treptat s-a mărit, prin faptul că, nefiind salariat la stat, a devenit o pensie plină. Sub regimul Văcăroiu a fost asimilată pensiei de stat, cu un calcul foarte cinic. Mai sînt două-trei sute astfel de cazuri: „ăştia sînt bătrîni, mor,

scăpăm de ei şi în curînd am lichidat conturile cu ei”. Uite, eu încă voi mai încărca bugetul statului cîţiva ani în plus! Mă apropii vertiginos de vîrsta de 80 de ani, o vîrstă „venerabilă”, trebuie să recunoşti. Trebuie să afirm, încă o dată, că aproape numai eu am avut un asemenea noroc. Nu pozez nici în „patriarh” al literaturii române, nu mă cred nici un „far” luminos al culturii române. Nu pretind să mi se facă nici numere omagiale, nu pretind nimic. Pretind însă altceva: pretind să se recunoască statutul scriitorului liber şi independent în România, fiindcă eu aparţin unei culturi de tip alternativ, liberal, independent, care crede în iniţiativa particulară, crede în independenţa economică, crede în păturile mijlocii. O să discutăm noi despre toate astea, mai tîrziu. Sînt, dacă vrei, un mic burghez, plat, total lipsit de sentimentul tragic al vieţii, nu am trăiri spiritualiste, nu promovez cultura de tip *guru,* nu sînt adeptul misticii de tip *upanişadic.* A confunda munţii din jurul Sibiului cu Himalaia este ridicol. Sînt, după cum vezi, un

personaj cu totul şi cu totul „mediocru”, „mediu”. Deci am toate şansele să devin pentru unii simpatic, pentru alţii obiect de insultătoare ironie şi, pentru cei mai mulţi, de profundă antipatie. Însă s-a realizat un fenomen foarte curios şi anume un fel de „echilibru atomic”. Căci este foarte greu să mai refuzi existenţa intelectuală, măcar teoretică, unui om care are totuşi vreo 25 de volume publicate în română şi vreo 12 în limbi străine. Nu poţi spune chiar că nu exişti. În acelaşi timp, e foarte greu să accepţi că exişti. Îţi dai seama deci că mă aflu într-o situaţie ambivalentă, pe care unii o apreciază, alţii o gustă, cei mai mulţi o antipatizează profund, iar eu îmi permit de la „înălţimea” acestor „realizări” să privesc cu oarecare distanţă palmaresurile literare şi să mă distrez de faptul că se decernează premiul Nobel la... Bucureşti. Trebuie să recunoşti că s-au acordat deja vreo 7-8 premii Nobel la Bucureşti...

Sorin Antohi: După 1989, cînd aţi putut nu doar să vă recunoaşteţi în forul interior - aceasta se întîmplase cu mult înainte - dar să puteţi propaga şi public o imagine foarte diferită de imaginea „primită” a criticului literar Adrian Marino, ce s-a întîmplat? În fond, foarte mulţi dintre literaţi se reciclau grăbit, destul de superficial, deveneau ei înşişi orice altceva decît literaţi. Deveneau jurnalişti, comentatori politici, antre-prenori, politicieni etc. Dacă faci o sociologie sau istorie socială a schimbărilor profesionale de după 1989, după ingineri care, dintr-un motiv statistic evident, au trebuit se reconvertească profesional, următorii ca mobilitate ocupaţională sînt, cred, literaţii. Au avut „reciclaţii” înţe-legere pentru noua imagine pe care Adrian Marino, în fine, putea să o exprime public?

Adrian Marino: Nu, nu au avut-o, sau foarte puţini au avut-o, din mai multe motive. În primul rînd, literaţii care au intrat în jurnalistică şi în aşa-zisa publicistică ideologică nu aveau formaţia necesară. Se vede de la o poştă că pe fondul carenţei totale de cultură ideologică, al carenţei totale de cultură

istorică, de lecturi internaţionale, oamenii aceştia, prin supleţea, prin adaptabilitatea specific românească, au căutat rapid să se recicleze. Şi unii au reuşit formal. Cît de convingător, asta e altă pro-blemă. Faptul că umpli coloanele unor gazete este una, faptul că ai un public consecvent este alta, faptul că ai convins este alta. Au început să se formeze grupări; unii s-au adunat în jurul Uniunii Scriitorilor şi trebuie să ştii că Uniunea Scriitorilor a trecut prin convulsii mari după 1989, prin faze de derută, hai să spunem de gestiune cel puţin discutabilă, situaţie în urma căreia eu, pur şi simplu, mi-am dat demisia. Şi am aderat la

gruparea disidentă ce se cheamă ASPRO. Bineînţeles că eu nu aveam mari afinităţi nici cu generaţia ’80, care este o generaţie de literaţi. Dar am apreciat gestul lor de independenţă şi am fost acceptat de ei. Mai mult decît atît, am devenit un fel de preşedinte al unui juriu de onoare, care acordă premii de onoare. În general, am dat premii juste, zic eu. Am premiat autori de valoare, care meritau premiile. Aş cita pe Andrei Cornea, pe Lucian Boia. Recent, am premiat-o pe Monica Lovinescu. Deci premiile acestea ASPRO au o anumită puritate ideologică şi o anumită independenţă faţă de ierarhiile oficiale. Pentru mine, această independenţă, această formă alternativă de cultură a fost şi este esenţială. Este formula vieţii mele intelectuale. Cultura alternativă nu înseamnă însă neapărat contra-cultură, contestaţie permanentă şi radicală.

Sorin Antohi: E foarte important să spuneţi asta, fiindcă la români se suprapun adesea marginalii „clinici”, cîrcotaşii viscerali, cu spiritele cri-tice care rămîn raţionale şi urbane.

Adrian Marino: Nu sînt un negativist sistematic şi nu contest orice. Dar am dreptul la alteritate, la diferenţiere. Am dreptul la opinii personale, am dreptul la o judecată personală. Asta cer culturii române: diferen-ţierea şi ieşirea *o dată pentru totdeauna,* şi accentuez cuvîntul - nu ştiu cum să traducem în limbaj scris accentuarea vocii mele - să ieşim din carcanul ierarhiilor oficiale, al dispoziţiilor, al „indicaţiilor preţioase”. În privinţa aceasta sînt un rebel, sînt un refractar, sînt un alternativ ireductibil. Recunosc că s-au făcut şi o serie de lucruri bune în perioada ceauşist-comunistă. S-au editat o serie de izvoare clasice, s-au tradus o seamă de clasici greco-latini, cronicari bizantini. Foarte interesant, trebuie să o recunoaştem. Eu nu contest, nu arunc categoric în toţi cu piatra şi, repet, nu sînt dintre acei negativişti care aruncă peste bord totul. Dar sînt sătul şi mă revolt prin toată fiinţa mea împotriva ordinului cultural care îmi dă pe gît ierarhia oficială: ăsta e poetul numărul unu, ăsta e criticul numărul unu, ăsta e ideologul numărul unu... Ei, nu!

Sorin Antohi: De acord. Este evident pentru cine observă lumea comunistă românească, lumea comunistă în ansamblu, că ierarhiile literare culturale copie, cel puţin ca principiu, ierarhiile politice. Într-un sistem autoritar-totalitar

există o obsesie a numărului unu. A *Führer-ului* poetic, a *Führer*-ului filozofic, a *Führer*-ului matematic şi aşa mai departe. Aceste clasamente nu pot exista în culturile libere, care sînt prin structură policentrice, plurale, în care încap mai mulţi „numărul unu”. La noi, în

România, am asistat şi eu la absolut sinistre ritualuri în care, de pildă, comentatorii literari de serviciu se epuizau în demonstraţii ale priorităţii absolute în toate domeniile, creînd un cult adesea grotesc, paralel cul-tului personalităţii lui Ceauşescu, pentru autori ca Nichita Stănescu şi alţii. Acele ritualuri epidictice consolidau universul ierarhic al statului--partid şi exprimau, dincolo de ditiramb, frustrările antioccidentale, mai ales în cazul cultului unor figuri „boicotate” de Occident, de la scriitori ca Nichita Stănescu la oameni de ştiinţă ca Paulescu sau Odobleja.

Adrian Marino: Fără discuţie, eram total refractar şi, pe cît posibil, combăteam acest lucru. Asta mă făcea antipatic, mă făcea marginal, mă excludea din viaţa literară. Mă simţeam însă, în esenţă, foarte bine, pentru că nici eu nu mă regăseam în acel mediu. Personal, eram în afara acestui circuit. Eram, prin urmare, tolerat. Am explicat şi din ce motive eram din ce în ce mai tolerat, vrînd-nevrînd, nu însă şi asimilat.

Sorin Antohi: Cum vă imaginaţi, printr-o ucronie sau printr-o istorie contrafactuală, cariera dumneavoastră dacă nu ar fi fost ce a fost, începînd cu 1948? Aţi început în mod tradiţional, anunţînd o carieră frumoasă, care parcurgea toate etapele normale şi ar fi dus probabil departe.

Adrian Marino: Aici e o chestiune foarte sensibilă. În scurta mea experienţă de asistent universitar suplinitor mi-am dat seama că nu am vocaţie didactică. Şi, încă de atunci, întrevedeam posibilitatea unei cariere literare libere, independente, poate anexată unui institut de studii literare libere. În general, eram refractar la cultura oficială, la decani, rectori, prorectori, academicieni. Am o crispare organică la aceste funcţii. Nu atît faţă de ele, fiindcă ele sînt necesare, sînt consubstanţiale culturii de pretutindeni, cît încarnării lor româneşti. Cînd vedeam ce impostori, ce nulităţi acopereau aceste funcţii, mi-am spus că nu am ce căuta aici. Dar eram un handicapat social, eram un semi-tolerat, aveam „dosar”. Însă, datorită unei inteligenţe practice sau unei anumite abilităţi, am găsit o formulă de supravieţuire şi în ţară, şi în străinătate - prin activită-ţile comparatiste. Trebuie să ştii că a existat un *Comitet Naţional de Literatură Comparată,* afiliat *Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice,* ruptă din vechea Academie, unde erau două personaje, iarăşi ambigue, în care eu nu aş arunca chiar cu bulgări. Unul este Mihnea Gheorghiu, iar celălalt doamna Zoe Dumitrescu-Buşulenga - care, trebuie să recu-nosc, are un talent remarcabil de a cădea în picioare, surprinzător, în orice condiţii. Să ştii că nu a fost deloc simplu. Existau şi două publicaţii specializate: *Synthesis,* pe care o făcea regretatul Duţu şi *Cahiers*

roumains d'études littéraires. Aceste reviste erau practic cvasinecunoscute în ţară, aveau o circulaţie cu totul şi cu totul marginală. De altfel, *Cahiers roumains d'études littéraires* nici nu au avut vreodată statut de revistă. La editura Univers aveau statut de culegere periodică de studii. Dar aveau bun ecou în străinătate. Şi întrucît regimul avea nevoie de o anumită imagine, le tolera. Cînd am părăsit *Cahiers roumains d'études littéraires,* am lăsat un dosar cu nu mai puţin de 104 recenzii, ecouri mai mari, mai mici. Dacă ţi-aş spune că această revistă a avut pe o jumătate de pagină, în *Le Monde,* o recenzie hiperfavorabilă, îţi dai seama că lucrurile acestea atrăgeau atenţia şi noi eram, oarecum, un fel de „alibi" cvasiliberal, cvasiprooccidental. Un fel de „vitrină". Deci, o situaţie ambiguă, umi-litoare pe de o parte, pozitivă pe de alta, fiindcă era unica formă posibilă de supravieţuire intelectuală şi de menţinere a legăturilor cu Occidentul. De a avea colaborări externe, de a avea legături cu americanii. În *Cahiers roumains d'études littéraires* - uită-te cu lupa - nu vei găsi o referinţă la marxism, nu o să găseşti o referinţă la Ceauşescu. Revistă aseptică, pură integral, privită bine în străinătate. A fost singura revistă care de altfel s-a selectat singură, fiindcă „pile" la Biblioteca Naţională din Paris nu aveam! Singura revistă românească care avea o casetă proprie în Salonul Oval al periodicelor. În felul acesta deci eram toleraţi, fiindcă eu făceam mereu, mereu rapoarte, pe care le dădeam *Comitetului de literatură comparată.* Acesta le prezenta *Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice,* de unde ajungeau la Comitetul Central. O mînă spăla pe alta, era un fel de complicitate generală. Situaţia, recunosc din nou, era ambiguă. Dar ambiguă în sens pozitiv şi, astfel, s-a putut supravieţui şi construi o revistă de înalt nivel. Acesta ar fi un aspect literar, să vedem ce s-ar mai putea spune. Prin urmare, am refuzat integrarea în ierarhiile oficiale ale epocii...

Sorin Antohi: Asta venea în acelaşi timp cu refuzul de a intra în cea mai prestigioasă ierarhie paralelă tolerată de regim, ierarhia literară. Refuzînd să vă asumaţi ca literat, aţi respins în fond şi ierarhia paralelă despre care vorbeam. Refuzînd-o pe aceasta, v-aţi mai exclus o dată din viaţa publică, poate mai radical. Pe de o parte, ca liber-profesionist, ieşeaţi din filierele naturale ale vieţii profesionale academice, pe de altă parte, refuzînd să fiţi asimilat cu literaţii, v-aţi autoexclus din ierarhia simbolică semi-alternativă a lumii literare, deci din „privileghenţie".

Adrian Marino: Este foarte adevărat. Însă o recepţie marginală a scrie-rilor mele a existat. Ca dovadă că a existat, fiecare carte a mea are un

dosar de presă. În momentul de faţă, trebuie să ştii, Biblioteca Centrală Universitară din Cluj face o bibliografie generală a publicaţiilor mele şi ea a atins deja sute şi sute de poziţii. Dar, atenţiune, unde apare această recepţie marginală? Într-o zonă de debutanţi, de cronicari tineri şi ei la rîndul lor marginali, oameni neconsacraţi. Suficient de mulţi însă ca să asigure totuşi o

anume publicitate şi o vandabilitate a volumelor. Cînd vei urmări aceste bibliografii, vei vedea că despre mine nu a scris aproape nici un critic important al epocii - nu are sens să facem polemici acum. Unul a scris cîte ceva, la un moment dat a întrerupt şi el; însă tot felul de critici de mîna a doua, a treia au scris. Mulţi, dar obscuri. A existat deci un fel de recepţie marginală şi mi-am dat seama că nu eram total necu-noscut şi că, în timp, numărul cititorilor mai atenţi a crescut. Nu trebuie omise, în sfîrşit, nici referinţele străine, nici ele tocmai neglijabile.

Sorin Antohi: Toate aceste detalii clarifică marginalitatea dumnea-voastră. Pentru că, dacă într-adevăr erau oameni care publicau sporadic pe vremea aceea şi rămîneau marginali, în afara *establishment-ului* literar, mulţi erau aşa şi prin faptul că respingeau ei înşişi ierarhiile literare, res-pingeau ei înşişi statutul de literaţi şi încercau să plaseze o discuţie de idei într-o lume obsedată de forme şi de calofilie. Într-o lume a autonomiei esteticului, asemenea marginali încercau să vorbească despre tot restul.

Adrian Marino: Este foarte adevărat ce spui, şi asta ar fi o dovadă evidentă că a existat o cultură alternativă în România. O cultură obscură, nu de foarte mari dimensiuni, însă reală. A existat această nevoie de a evada din sistemul de clişee, din sistemul de ierarhii oficiale, la o anumită categorie de intelectuali, tineri, în general nevalidaţi, în plină perioadă de formare sau care, în mod obscur, simţeau că într-o astfel de atitudine există „ceva" ce nu e oficial. Ei nu puteau exprima aşa ceva. Nici eu nu puteam, dar probabil că ei o simţeau. Fiindcă există o intuiţie, orice s-ar spune, a lumii literare şi se simte că, undeva, se vorbeşte un alt limbaj. Diferenţa de limbaj este fundamentală.

Sorin Antohi: Şi, pe de altă parte, cu totul alte referinţe istorico-cultu-rale, „centrifuge", „heterodoxe", de multe ori la zi, dar acoperind în genere o perioadă de sute sau mii de ani de cultură occidentală. Aceste referinţe nu făceau parte din bagajul obişnuit, din glosele şi trimiterile care navigau intertextual de la articol la articol, de la critic la critic. Pentru mine, de exemplu, lectura cărţilor şi articolelor dumneavoastră în anii '70 şi '80 a reprezentat o mare surpriză culturală, pentru că desco-peream o natură afină, care nu contribuia la închiderea culturală şi

ideologică în care România se găsea atunci, atît forţat, cît şi voluntar -mă refer la segmentul care se complăcea în închidere prin monolingvism, ignoranţă, lipsă de cultură, semidoctism. Vedeam că, spre deosebire de *mainstream-ul* vieţii noastre cultural-literare, dumneavoastră eraţi deschis spre lumea largă. Asta m-a atras foarte mult.

Adrian Marino: Da, într-adevăr, sistemul meu de referinţă era deosebit. Unii apreciau, cum era cazul tău, alţii nu. Din acea perioadă mi s-a tras reputaţia că nu sînt decît un erudit, făcător de fişe, un „critic bibliografic"...

Sorin Antohi: Ca şi cum aceasta ar fi fost ceva negativ!

Adrian Marino: Dar este scris negru pe alb, am fost declarat limpede: „Marino este un critic bibliografic”, „o maşină de făcut fişe” etc. Acum privesc cu un ochi rece aceste calificări. Pe vremea aceea însă, nu aş putea spune că m-au lăsat chiar total indiferent, aş fi un mare ipocrit. Aş vrea să mai subliniez ceva: după ’89, „inconformismul” meu a luat o serie de forme la limita scandalului, la limita indignării, la limita sfidării publice. Să nu fiu înţeles greşit. Mi s-a propus de trei ori să fiu membru al Academiei Române; am refuzat. Nu mai dau nume, fiindcă nu vreau să intru din nou în polemici. Dar oameni foarte stimabili erau puşi - încă de pe vremea cînd era Mihai Drăgănescu preşedinte - să vină la mine. Au venit de două ori. În paranteză fie spus, era vorba despre doi scriitori adevăraţi. Veneau cu indicaţii precise. Am refuzat. Cînd preşedintele anterior a murit, un critic român, pe care eu nu îl recunosc deloc „mare”, devenit noul preşedinte, a insistat enorm să mă recruteze. Refuz Academia, fiindcă Academia Română, dincolo de tipul de cultură oficială pe care eu îl contest, este şi de tip sovietic. Din această cauză, au ajuns să-mi facă presiuni şi pe linie de partid, PNŢCD. Doi din conducerea PNŢCD, cu care am fost chiar în celulă, mi-au dat telefon şi au insistat să intru... Am spus răspicat: „Nu intru! Nu fac frondă, dar nu am afinităţi cu această instituţie de tip sovietic. Acolo sînt tot felul de personaje, cro-nicari sportivi, istorici ceauşişti, autori de extrase... Nu am ce căuta acolo, trebuie să înţelegeţi, nu e vorba de frondă”. Şi mi-am păstrat identitatea culturală şi independenţa de spirit.

Sorin Antohi: De ce sînt aşa de puţini cei care au refuzat intrarea în Academie, după 1990? E o întrebare pe care am mai pus-o cîtorva intelectuali români de mare calibru şi nu am înţeles niciodată prea bine explicaţiile lor. De ce sînt atît de puţini aceia care au refuzat amestecul între tradiţia veritabilă a Academiei române antebelice - care avea,

uneori, scăderile şi ridicolul ei, dar ţintea către o ierarhie reală - şi experienţa grotescă a epocii comuniste?

Adrian Marino: Eu unul am refuzat Academia pentru motivul că formarea mea ideologică respingea categoric orice formă de cultură oficială, începînd cu instituţiile de tip sovietic. Iar instituţii de tip sovietic erau şi Uniunea Scriitorilor, şi Academia Română. Ce căutau în Academia Română toţi membrii Comitetului Central ? Ce căuta un tip ca Bîrlădeanu, ce căuta în Academia Română Maurer, ce căuta Corneliu Mănescu? Nu aveau nimic în comun cu Academia. Nu este o sfidare, nu este o frondă, ci pur şi simplu o neaderenţă fundamentală. Este ca şi cum m-ai lua pe mine şi m-ai pune într-o speluncă de mafioţi sau traficanţi: nu am nimic comun! Dar asta nu înseamnă că sfidez. Dă-mi voie să-mi revendic doar independenţa. Eram suficient de tare, într-un anumit sens, să refuz. Ca dovadă, ei veneau la mine, nu eu la ei. Trebuie să-ţi mai spun că am trecut şi prin alte momente penibile. Pe la ora zece şi jumătate, într-o seară, mă sună Cotroceniul. Am crezut că este o farsă.

Ei nu, nu era farsă. Era preşedintele Constantinescu în persoană, care mi-a oferit un post de ambasador. Cu toată delicateţea, cu toate scuzele, cu toată „ipocrizia” de rigoare, am refuzat: „domnule Preşedinte, sînt un om în vîrstă, am de terminat nişte cărţi, nu simt că am vocaţie diplomatică şi apoi, aparatul dumneavoastră diplomatic este plin de vechile cadre ale unui anumit serviciu”. Atunci el îmi răspunde: „da, ai dreptate, dar noi am început să ne schimbăm ataşaţii militari”. Nu e suficient numai atît. S-a supărat şi, după cam două săptămîni, a şi apărut o listă în presă, cu aproximativ 12 scriitori care l-au refuzat.

Sorin Antohi: Ceea ce a dus şi la declaraţia absolut penibilă pe care preşedintele Constantinescu a făcut-o cu un prilej similar, cînd s-a decla-rat uitat de toţi intelectualii din România, s-a plîns de faptul că a rămas singur şi nu a fost sprijinit. Din păcate, aşa ceva nici măcar nu s-a întîmplat, ar fi fost minunat ca sprijinul intelectualilor prooccidentali să nu fie, cu rare excepţii, necondiţionat. Tot s-au găsit şapte sute de nume de intelectuali români care să se adune pe o listă absolut incredibilă şi sub o scrisoare impardonabilă de adeziune absolută la personalitatea salvatoare a Preşedintelui, ca într-un scenariu peronist. Ştiu despre runda de telefoane, pe care mulţi le-au considerat farse ale prietenilor. Retro-spectiv, după părerea mea, nu a fost decît o încercare a preşedintelui şi a anturajului său de a-şi construi un alibi, înainte de a se angaja mai

decis în construcţia unei camarile care, dincolo de episoade izolate şi în ciuda unor membri mai lucizi, a rămas izolată de ceea ce a avut mai bun România.

Adrian Marino: Poate că la un moment dat apelul era de bună credinţă, dovadă că unii adevăraţi scriitori au marşat, deşi au fost puţini. Grete Tartler este o autoare stimabilă. Theodor Baconsky, la fel, la Vatican, o figură onorabilă. Smaranda Enache, care este şi o persoană decorativă, prezentabilă, chiar seducătoare, într-un anumit fel, face figură foarte bună la Helsinki şi mi se pare că este acreditată şi pentru talentul său. Dar, insist, puţini au marşat. De ce? Fiindcă oamenii aceştia, intelectuali, au simţit că în spatele chemării este şi altceva. Poate că în cazul meu a predominat dorinţa de a-mi termina lucrări începute. Pentru că eu am handicapul a 20-25 de ani de întrerupere. Acest lucru este ireparabil. Acum fac eforturi disperate să mai recuperez cîte ceva şi mi-am dat seama că, intrînd într-un viespar, la Ministerul de Externe, mă ratam complet, aş fi rămas un personaj decorativ. Am întrebat unde, în ce zonă. Mi s-a răspuns că într-o ţară din Vest, nu mi s-a precizat anume, dar cred că bănuiesc care. Ce să spun, l-am decepţionat, am fost - ştii foarte bine - denunţat public, că nu sprijin reforma în diplomaţie şi aşa mai departe. Mai înainte am scris chiar un articol în *Cotidianul: Pentru Emil Constantinescu.* Deci, oarecum, raporturile de forţă s-au schimbat, dar nu în mod ostentativ, eu eram

natural. Pur şi simplu, acolo, la „Externe”, nu era lumea mea. Sînt un om liber, sînt un autor român şi european în acelaşi timp, sînt un independent. Să nu-mi dicteze nimeni programul de lucru. Mă exasperează să-mi impună cineva aşa ceva. Trebuie să spun, „cinic”, că în viaţa mea nu am minţit niciodată ca în ultimii ani, ca să-mi prezerv libertatea de mişcare, de acţiune, de studii, de lecturi. Sînt în situaţia tristă de a refuza zeci de colaborări. Uite, acum trebuie iarăşi să răspund la două-trei colaborări. Nu ştiu cum să le evit. Vreau să fiu lăsat în pace. De ce nu sînt lăsat în pace? Nu trebuie să crezi că îmi dau mare importanţă. Am rămas printre puţinii autori în vîrstă cît de cît credibili. Dar nu sînt deloc în situaţia de a mă simţi un reper, un far, un *guru,* un „căpitan filozofic”. Sînt... alţii.

Sorin Antohi: Cu toate astea, aţi fost la un moment dat pe punctul să faceţi - după 1989, imediat - o intrare mai hotărîtă în spaţiul public, chiar în politică. Cum a arătat episodul acesta?

Adrian Marino: Este al doilea aspect important al anului 1989 şi trebuie să discutăm mai pe larg despre el. Pentru mine a fost revelator, edificator şi traumatizant în acelaşi timp. Se explică şi prin lipsa de personalităţi cît de cît credibile în Cluj. Eram în Cluj, în 1990, cînd apăruse un început de coagulare a opoziţiei, iar doamna Doina Cornea împreună cu mine şi cu un scriitor maghiar am avut iniţiativa să formăm un *Forum Democratic Antitotalitar.* Formaţiunea, improvizată, aventuroasă, fără mijloace, fără nici un fel de infrastructură organizatorică, a fost totuşi, de bine, de rău, prima formaţie coagulată a opoziţiei din România. Ca dovadă că este aşa, la prima conferinţă pe care am avut-o a venit întreaga opoziţie română. A venit şi Corneliu Coposu cu întreaga conducere PNŢCD, au venit, în acelaşi timp, toate vedetele politice, toţi cei de la Timişoara, a venit pînă şi Marian Munteanu. S-a întîmplat după 8 august 1990. Este o mică dată de istorie socială şi politică românească. Dar totul avea un caracter - nu aş putea spune ambiguu -, ci, oarecum, de acţiune aventu-roasă. Era lamentabil că nu forţele politice organizate se ocupau de aşa ceva, doar cîţiva „amatori”. Se poate deci vedea cît de slabe erau struc-turile democratice reale. Ei bine, existenţa acestui *Forum Democrat Antitotalitar* n-a fost deloc neglijabilă: trei manifestări, două la Cluj în 1990 şi una la Bucureşti, la 12 aprilie 1991, foarte importantă, căci de acolo, în iunie, a apărut *Convenţia.* Da, pe fundalul *Forumului s-a* format *Convenţia Democratică* actuală, despre care ştii ce exponenţi şi ce produse politice a dat. Fără acest fundal, făcut de nişte amatori, ea nu ar fi fost posibilă. Pentru mine a fost însă teribil. În acelaşi timp exaltant şi traumatizant, emoţionant şi revelator. Mi-am dat seama de nivelul socie-tăţii româneşti. Trebuie să spun că decepţiile politice şi edificările au început încă din puşcărie. Trebuie să mai spun că în puşcărie am intrat cu capul în nori. Eram un intelectual tînăr, cu lecturi ideologice, dar fără nici o experienţă socială şi politică. În puşcărie am picat

într-un mediu total opus. Total decepţionant şi total la antipodul aşteptărilor mele. Mi-am dat seama că aceea era România profundă, nu a lecturilor mele iluministo-clasice şi aşa mai departe. În cei opt ani de puşcărie, nu ştiu să fi întîlnit douăzeci de spirite liberale şi cu adevărat democratice. Şi îmi aduc aminte, cu melancolie şi cu admiraţie, de Radu Cioculescu. Un om subţire, traducător al lui Proust, critic muzical, redactor la *Revista Fundaţiilor Regale.* „Îi vezi pe ăştia?" - şi a arătat spre un grup de tineri de extremă dreapta, nu mai spun acum din ce nuanţă, al unui anumit partid. „Îi vezi, aceşti tineri vibrează la ideea naţională, dar la ideea

democratică nu!" O vorbă istorică... Iar eu vibram la ideea democratică. Credeam, în naivitatea mea, care nu e chiar „naivitate", ci un ideal ferm, pe care îl am şi acum, credeam şi atunci şi cred şi acum că România trebuie să fie o ţară de orientare prooccidentală, democratică, pluralistă, cu respectarea drepturilor omului, care apără economia de piaţă etc. Era idealul meu, ideal ideologic, într-un fel livresc, dar care în puşcărie nu avea circulaţie. Pentru mine a fost o decepţie teribilă.

Revenind la *Forumul Antitotalitar,* mi-am dat seama că lumea nu avea preocupările acestea. Am fost chiar şi furaţi, devalizaţi; aparatura, calculatoarele cu care eram dotaţi au fost pur şi simplu sustrase de un anumit individ. Am numai amintiri penibile despre *Forumul Democratic Antitotalitar.* Totuşi el a reprezentat ceva: un embrion, repet, o primă formă de coagulare a opoziţiei în România. Acest lucru se va putea urmări şi în cele şapte mari dosare pe care le-am predat Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj. În dosare sînt tot felul de manifeste, liste de foruri democratice din ţară, adeziuni, scrisori, ameninţări, înjurături, chitanţe, tot ce vrei, doar că nu sînt foarte bine clasate. Dosarele fac parte dintr-un fond documentar pe care l-am înfiinţat la Biblioteca Centrală Universitară, Fondul documentar „Adrian Marino". Deja, la ora actuală, are cam patru sute de dosare. Este un fond - cred - unic în ţară, de documentare ideologică, politică, culturală şi literară, corespondenţe de scriitori etc. Dar mare parte din el încă nu este predat. Încă sînt corespon-denţe deschise. De pildă, corespondenţa mea cu Matei Călinescu are vreo 80 de scrisori, însă nu este publicabilă acum. De ce? Fiindcă este foarte personală. Amîndoi formulam o serie de judecăţi foarte „tăioase" despre tot felul de personalităţi actuale. Acum nu mai avem nevoie să ne mai aprindem paie în cap, avem destule altele. Matei Călinescu este acum la Bloomington, iar eu sînt aici, în gura lupului. Dar cînd se va publica acest volum se va vedea că a existat - ceva la care eu ţin foarte mult -, o reală cultură alternativă, o cultură independentă, o cultură care nu respectă canoanele, judecăţile şi dispoziţiile oficiale. Ea a existat deci, deşi nu pot încă să dovedesc acest fapt: o cultură românească alternativă, independentă. Pentru mine e fundamental. Nu este adevărat, nu întreaga cultură românească a fost nivelată. Nu este adevărat că

toată cultura românească a fost ceauşizată. A fost, în cea mai mare parte, dar a existat şi o minimă pătură de intelectuali total diferită din care am evocat o parte. Ştii bine că există o serie întreagă de nume, de situaţii, de oameni care au avut totuşi atitudini independente. Nu fac clasificări şi ierarhizări,

dar în cultura alternativă au fost cărţi interzise, cărţi izolate, cărţi uitate, cărţi care au „restructurat" redacţii - au fost oameni daţi afară -, îţi aminteşti foarte bine. Eu însumi ştiu ce greu îmi era să mai continuu; cenzura era din ce în ce mai apăsătoare; am avut mari probleme, ani şi ani de eforturi, de luptă cu cenzura. Am fost şi reclamat că nu fac suficientă reclamă în străinătate. Marin Sorescu m-a reclamat de cîteva ori la Comitetul Central că nu-i fac suficientă propagandă şi i-am dovedit că, din proprie iniţiativă, am recenzat toate cărţile sale traduse pe care le avea. Aici e „drama" mea. Pe scriitori nu îi interesa cultura română liberă, pe ei îi interesa să se pună doar personal în valoare. Pe mine asta mă exaspera. Sînt de acord că trebuie să ne punem şi noi în valoare. Însă cultura română, în epoca respectivă, trăia o adevărată dramă şi noi trebuia să ieşim în primul rînd din izolare. Pe ei nu îi interesa însă problema asta. Pe ei îi interesa să li se facă doar publicitate. Mi-aduc aminte iar de Marin Sorescu, eram în '85 la Roma, la un colocviu Eminescu. A venit cineva de la ambasadă, foarte radios, să ne spună că am primit premiul „Herder". Şi-atunci, Marin Sorescu - am mai făcut aluzia, într-un jurnal de călătorie, nu i-am dat numele, dar acum pot să i-l dau - s-a ridicat în picioare şi a protestat: „Acest premiu mi se cuvenea mie!". A provocat o impresie extrem de penibilă. Eu mi-am zis că „asta este". Ăsta e scriitorul român. Acest Marin Sorescu, care a umblat toată viaţa „cu cobiliţa" prin Europa, m-a urmărit apoi şi m-a antipatizat mereu. Scria articole contra mea, mă combătea tot timpul. Este însă o problemă particulară. Revenind la *Forumul Democrat Antitotalitar:* a fost o experienţă, repet, traumati-zantă, cînd mi-am dat seama că viaţa politică românească nu era ceea ce aşteptam eu. Am înţeles şi anumite realităţi, care nu sînt numai româneşti, ci şi specific ardeleneşti. Drama Transilvaniei sub Imperiul Austro-Ungar a fost a unei provincii la margine de imperiu. După Unire, centrul de greutate, centrul de putere s-a mutat la Bucureşti. Şi Transilvania a rămas tot o provincie. Acest lucru a creat aici un fel de complex provincial autonomist, care se reflectă şi astăzi prin tendinţe cvasiautonomiste. Am realizat că în provincie primează ierarhia locală, clanurile locale. Ei bine, eu nu am nimic în comun cu aceste lucruri. Eram şi moldovean, deci un personaj relativ străin. Trebuie să ştii că, dacă nu era soţia mea, care amortiza - şi a amortizat şi a făcut suportabilă viaţa mea -, a trăi la Cluj ar fi fost pentru mine aproape imposibil. Eu nu aveam nici o pretenţie, nu ceream nimic, nu revendicam nici o poziţie şi am fost lăsat oarecum în pace. Colaboram la *Tribuna,* cu *Cronica de idei literare,* în sfîrşit, aveam

o existenţă mai mult la Bucureşti şi prin alte zone. În acelaşi timp, ceea

ce nu este total lipsit de importanţă, începusem să public în străinătate şi asta m-a salvat. Vom reveni, întrucît totul aici e de o savoare deosebită. Pe lîngă valoarea culturală a cărţilor, nimic nu speria mai mult Securitatea decît un scandal internaţional. Deci, am intrat în conflict cu partidele politice pe bază de nepoţi, nu mai specific care, cu implicările politice locale, cu ambiţiile locale. Am văzut că nu mai am ce căuta în acest mediu. Situaţia era cu atît mai dificilă cu cît, în acelaşi timp, primeam şi scrisori de ameninţare. Fapt este că prin mutarea activităţii *Forumului* la Bucureşti, eu, rămînînd la Cluj, am ieşit din circuitul imediat, iar prin absorbirea lui în *Convenţie,* am ieşit total din circulaţie. Au intrat alte nume, *Alianţa Civică,* de pildă. Atunci a început să apară pe firmament şi Emil Constantinescu. Să nu mă înţelegi greşit, dar fără activitatea acestor amatori din Cluj tot ceea ce se întîmplă astăzi în viaţa politică -pare extravagant ce spun eu - nu ar fi fost imediat posibil. La acea dată, lucrurile nu erau însă deloc foarte clare. Ele aveau o tentă de margina-litate, de semisubversivitate, de inconformism, de opoziţie permanentă. Eu, trebuie să recunosc, mă regăseam într-o astfel de ambianţă. Cu această ocazie am făcut cunoştinţă cu Ana Blandiana. Este femeia pe care o admir cel mai mult în România, fiindcă nu e puţin lucru ca un autor să-şi sacrifice cariera literară şi, mai mult decît atît, să realizeze ceva pe plan politic. Ana Blandiana, - nu ai fi zis şi nici eu nu mi-am imaginat - a realizat trei lucruri, pe care oamenii politici nu le-au reuşit. O poetă - pe care am frecventat-o destul de vag în „viaţa literară", de ce să nu recunosc, ne simpatizam, doar, oarecum, reciproc, dar de la distanţă - a făcut în primul rînd *Alianţa Civică,* o formaţiune a societăţii civile, cu calităţile şi defectele începutului, dar a fost o formă bine articulată de coagulare a societăţii civile. Doi: a făcut Memorialul de la Sighet, ceea ce, iarăşi, nu e deloc neglijabil. Trei: a făcut Şcoala de vară de la Sighet - am fost acolo de două ori, la ultima sesiune am ţinut o „prelegere" despre cenzura în România. Am citit capitolele despre cen-zura comunistă din cartea mea. Lumea s-a interesat şi, cu ocazia aceasta, am observat că nu sînt chiar total necunoscut. Dar cred că aici a contribuit şi faptul că am pătruns în manuale - împreună cu alţii -, oarecum recuperat ca un fel de autor postum în viaţă, „studiat" în şcoli. Nu am nici o vină aici, te rog să mă crezi. Unii au pătruns cu definiţii mai exacte, alţii cu definiţii mai puţin exacte. Manualul de clasa a XII-a al lui I. Bălu are o definiţie mai adecvată.

Cam aceasta a fost traiectoria mea şi culturală, şi socială după 1989. Trebuie să spun încă o dată, nu am ce căuta în viaţa politică românească, nu am nici o afinitate cu ea, mi-am dat seama că nu este animată de idealurile mele, e preocupată exclusiv de dorinţa de putere şi de avere. Foarte puţine excepţii. Practic, nu are nici un proiect pentru ţară, lucrul cel mai grav pentru noi, intelectualii. Sîntem marginali în formă: ce repre-zentăm noi, social vorbind? Dar uite, noi avem totuşi anumite idei precise despre ce ar trebui să

însemne România viitoare şi cultura română: solidă, construită, cu lucrări fundamentale de referinţă, care deocamdată aproape că lipsesc. Vorbesc în termeni neopaşoptişti, un neopaşoptism clar, pe care chiar l-am declarat în cîteva articole, după ce am observat că clasa politică actuală nu mai are preocupări reale care să vizeze interesul naţional. Şi mi-am spus să îmi văd de viaţa mea, cu atît mai mult cu cît înaintez în vîrstă. Am însă oarecare vitalitate, poate nu arăt cei 80 de ani, dar încep să-i am. Se poate vedea şi în buletin... Nu am dus o viaţă uşoară. Puşcăria a fost un examen extrem de dur şi cred că m-a salvat o bază biologică serioasă, lăsînd la o parte buna condiţie morală. Cînd ţi-aş spune că la Botoşani, în copilăria mea, un pachet de unt veritabil, de 250 grame, unt, nu surogatul actual, costa doi lei, ai putea crede că spun poveşti. Nu au reprezentat o problemă în tinereţea mea carnea, ouăle, untul, brînzeturile, laptele; alimentaţia nu lăsa de dorit. În plus, familia mea avea un anumit standard social. Tatăl meu, la un moment dat, era chiar director regional la C.F.R. Aveam o anumită situaţie materială şi, oricum, alimentele nu erau trucate: nu existau înlocuitori, salam cu soia etc. Pentru a încheia într-un anumit fel acest capitol, spun că anul 1989 mi-a redat adevărata identitate, nu de om de litere, de literat. Trebuie să mai adaug că în această ultimă perioadă am putut să-mi manifest deschis totalul dezinteres pentru „literatură”. Nu doresc să scandalizez pe nimeni, dar nu am mai citit un roman de vreo 30 de ani. Nu însă din ostilitate antiliterară absurdă. Pur şi simplu mie, care am trăit o viaţă destul de aventuroasă, iar în puşcărie scene romaneşti, ce depăşeau cu mult imaginaţia aşa-ziselor romane, „curajoase”, „literatura” mi se părea derizorie şi bagatelizantă. Artificială, neautentică. S-a şi spus: după Auschwitz nu se mai poate face poezie. Traumatismul a fost mult prea violent. Întreaga existenţă suferă o mutaţie. Să-ţi povestesc două scene, pe care, dacă le-ai introduce într-un roman, ai crede că sînt inventate, dar ele sînt pur autentice. Cred că le-am mai povestit undeva, într-un articol din *Memoria* - trebuia să dau şi eu un articol cu memorii

din puşcărie. Dar încă un lucru foarte, foarte important este că am pus pe hîrtie întreaga mea existenţă intelectuală, de la debutul meu literar, din 1939, pînă în 1999. 60 de ani de viaţă intelectuală şi socială, politică, culturală şi ideologică. O autobiografie ideologică destul de întinsă, cam de 700 de pagini, intitulată *Viaţa unui om singur.* Ai văzut manuscrisul, o să te rog să-i găseşti un editor. Un editor ca Silviu Lupescu, de avan-gardă, care îşi asumă foarte multe riscuri - poate ar risca să publice şi o asemenea autobiografie. Are foarte multe detalii şi foarte multe pre-cizări, care acum ar provoca un scandal imens. Prefer amînarea, nu din laşitate, ci pentru a-mi păstra sănătatea, independenţa de spirit şi pentru a respecta adevărul istoric. El trebuie spus integral, dar la timpul său.

Să-ţi povestesc deci doar două scene romaneşti din puşcărie, dar situate

mai presus de roman. Sîntem la Jilava, în camera 12. Foame, frig, mizerie, bătăi, tot ce vrei, o existenţă oribilă. La un moment dat se deschide uşa. Şi, în această mizerie şi foamete, încep să curgă diverse bunătăţi: lăzi întregi de marmeladă, cîrnaţi, dulciuri etc. Cu următoarele cuvinte sacramentale, misterioase: „Republica are grijă de prizonierii săi!”. Nu pricepeam absolut nimic! Bineînţeles că ne-am repezit la cutiile cu marmeladă, le-am terminat repede, dar nu pricepeam, trăiam un mo-ment suprarealist! Ca după patru zile să aflăm ce s-a întîmplat. Începuse războiul din Coreea şi nu se ştia dacă americanii intervin sau nu iar asta s-a repercutat imediat în acei cîrnaţi din camera 12. Iată o scenă - trebuie să recunoşti - absolut neverosimilă; pare inventată şi în acelaşi timp grotescă.

A doua, şi mai grotescă, este următoarea: în camera 12, un fel de depozit al Ministerului de Interne, pe cine găsesc? Pe vechea mea cunoş-tinţă, George Ivaşcu. George Ivaşcu, redactor-şef la *România Literară,* care ajunsese la Jilava. De ce? Cu o biografie foarte, foarte aventuroasă. Ilegalist - dar în acelaşi timp şi informator al Siguranţei; mobilizat la cenzură - dar în acelaşi timp şi colaborator în ilegalitate la *România Liberă.* Dar asta nu ar fi fost nimic: le ştia partidul, le ştia şi Securitatea; erau puse la dosar, totul se ştia. Însă s-a întîmplat un lucru pe care Ivaşcu nu-l prevăzuse: conflictul Dej - Ana Pauker. După ce Ana Pauker a căzut, iar Ivaşcu intenţiona să se însoare cu o nepoată a marei diz-graţiate, a fost imediat arestat...

Sorin Antohi: Ca întotdeauna, campaniile de promovare duceau şi la represiuni: controlaţi mai atent, unii candidaţi la promovare erau „demas-caţi” şi epuraţi.

Adrian Marino: Îl găsesc deci pe Ivaşcu în camera 12, unde ce făcea? Învăţa împreună cu un căpitan de jandarmi basarabean ruseşte, cu voce tare. Dar asta nu ar fi nimic; învăţa ruseşte cu voce tare, în timp ce, într-un colţ al celulei, legionarii făceau slujbe religioase.

Sorin Antohi: Două tentaţii extraordinare pentru dumneavoastră, nu?

Adrian Marino: Eu eram un tînăr „liberal” şi mă aflam între cele două extreme. Legionarii, exasperaţi, după o săptămînă, două, trei de astfel de bruiaj, s-au repezit să pună mîna pe aceşti rusofoni. Şi atunci, împreună cu un grup de independenţi, de liberali, de cvasidemocraţi, le-am spus: „Nu fiţi nebuni, ne împuşcă pe toţi! Lăsaţi-i în pace, nu e nevoie de o rebeliune aici, uitaţi pe ce lume trăiţi?”. Şi i-am salvat de la linşare sau, în orice caz, de la o bătaie serioasă. Aceste două lichele au scăpat graţie nouă de o sancţiune exemplară. Deci puşcăria a fost infinit mai literară şi mai imaginativă decît romanele, care nu mă mai interesau. Am putut să îmi manifest nu dispreţul, ci indiferenţa. Nu eram un om de litere...

Sorin Antohi: De ce v-ar fi interesat?

Adrian Marino: De ce nu eşti nu ştiu cine, nu ştiu ce. Sau de ce nu ai

ochi albaştri. Pentru că nu ai ochi albaştri. Acestea nu sînt chestiuni culpabilizabile. Nu eram pur şi simplu „literat”, dar trebuia să fac o astfel de figură, să simulez, să pot supravieţui. Îţi dai seama, toată epoca a fost foarte ambiguă. O ambiguitate care ne-a marcat pe toţi într-un fel, dar într-un fel prezentat simplificator. Aş invoca de la început un principiu, al lui Claude Bernard, aplicat la viaţa politică, „Nu există boli, ci numai bolnavi”. Adică numai cazuri individuale. Am putut deci, după ’89, să îmi afirm neaderenţa la literatură. Dar literatura a existat pentru mine, am convertit-o între timp într-o „problemă”. M-am ocupat de teoria sa, am căutat să-i definesc conţinutul, istoria, am scris chiar... şapte volume despre această problemă. Aş îndrăzni să spun că este o întreprindere unică în cultura română şi de nivel internaţional. Două dintre volume au fost chiar traduse, iar recent am semnat un al treilea contract cu o editură spaniolă. Ca să recapitulăm această primă luare de contact şi de intrare în ambianţă, după 1989 mi-am recăpătat deci adevărata identitate intelec-tuală şi, în al doilea rînd, mi-am edificat conştiinţa socială şi politică. Mi-am dat seama exact pe ce lume trăiesc. Am realizat ravagiile pe care le-a făcut comunismul şi limitele unei acţiuni politice, civice, românești. Revenind la partea intelectuală, aş vrea să mai accentuez încă un aspect:

despărţirea mea de literatura beletristică nu are, repet, nimic ostentativ, nimic ostil. Sînt, prin structura spiritului meu, un mic ideolog, un mic critic de idei şi nimic mai mult, căruia ficţiunea nu îi spune mare lucru. Cu atît mai mult, cum spuneam, cu cît viaţa mea a fost mai „fictivă” uneori decît cea mai formidabilă ficţiune. Am trăit tot felul de întîmplări. Am evocat doar vreo două...

Sorin Antohi: Cred că aici ne-am cam apropiat de capătul acestui capitol şi l-am putea închide, pentru ca să abordăm alte teme. Aş vrea să revenim într-un mod mai concret şi mai detaliat la o temă care s-a enunţat deja pînă acum : tema decalajului de imagine şi, într-un fel, a decalajului de identitate sau a disonanţei identitare, pe care le-aţi resimţit pînă la 1989 şi, în mare măsură, şi după aceea. Vorbiţi despre un decalaj între ceea ce, întotdeauna, aţi vrut să faceţi şi ceea ce, pînă la urmă, a ajuns public sau despre un decalaj între ceea ce lucraţi dumneavoastră în momentul de faţă şi ceea ce continuă să iasă de sub tipar, ca urmare a întîrzierii, în fond naturală, a sistemului editorial?

Adrian Marino: Îmi este aproape penibil să evoc: detest profund eroizarea, detest profund a trăi din rentele puşcăriei, detest profund a mă pune în valoare ca deţinut politic. Am fost la Sighet şi acolo mi-am dat seama, din nou, despre toate aceste chestiuni. Mi-am dat deci seama că există un decalaj între preocupările mele şi mediul în care, fatalmente, am intrat. Nimeni nu e de vină. Generaţia care s-a născut sub Ceauşescu şi sub comunism a trebuit să se modeleze şi să se formeze în acest cadru. Nu sînt ei de vină, istoria e vinovată.

După cum nici eu nu sînt de vină pentru că veneam după 25 de ani peste ei, cu altă formaţie, cu alt limbaj, cu altă scară de valori şi trebuia să mă fac cît de cît acceptat dacă doream să supravieţuiesc.

Nu vreau să dramatizez, au fost momente grele, grele de tot, umili-toare economic şi pe alte planuri. Ei bine, pînă la un punct, acest lucru nu m-a îndepărtat de „România". Îmi iubesc cultura, pe care nu am părăsit-o. Îmi iubesc oamenii „mei" din cultura română, în care mă regăsesc. Dar nu aş putea spune că mai iubesc întreaga cultură şi socie-tate românească aşa cum am regăsit-o. Este destul de dramatic. Nu m-am regăsit în ea, ea nu s-a regăsit în mine. Am putut totuşi să supravie-ţuiesc. Ne amintim, totuşi, că şi la Hiroshima au rămas multe clădiri în picioare, dar asta nu înseamnă că nu a fost o catastrofă. Nu mai iubesc această societate, adesea pseudo-cultivată, nu mai iubesc stilul acesta de

şmecherească, oportunism, cinism, migraţia de la un partid la altul, lipsa totală de principii. Nu idealizez. Viaţa politică presupune într-adevăr flexibilitate, supleţe şi unele concesii, fără discuţie. Dar ce văd în România actuală depăşeşte imaginaţia, depăşeşte cinismul, orice fel de adeziune a unui om onest - admiţînd că sînt un om onest şi un cetăţean cît de cît onorabil, care are şi el dreptul la opinie. Decalajul a fost puternic şi el rămîne în continuare puternic; cînd văd că cineva ştie de mine mă mir sincer, fiindcă am sentimentul că sînt un om singur. *Viaţa unui om singur...,* am sentimentul acesta permanent. Nu îţi dai seama ce apăsător este să fii singur! Să te simţi singur... Chiar dacă am relaţii cu tine şi cu o serie întreagă de persoane, am zeci de dosare de corespondenţă cu tot felul de oameni de cultură, mai profesionale, mai amicale, mai tehnice. Am corespondenţe mai intime, cu Matei Călinescu de pildă, despre care ţi-am mai spus. Dar asta nu înseamnă că nu sînt singur. Cînd toată critica oficială, toate ierarhiile oficiale fac abstracţie sau anunţă doar în două-trei rînduri că a apărut în Statele Unite nu ştiu ce volum. Bagatelizarea ostilă este curentă. Cînd tu, redactor-şef al unei reviste - nu mai spun care -nu ai nici unul... Aici se produce un fel de - nu aş putea spune chiar resentiment - ci doar sentimentul unei nedreptăţi culturale. Nu îţi este simpatic un om. Bine, de acord. Dar măcar bibliografic trebuie să-i recunoşti existenţa. Dan Pavel, foarte recent, a subliniat această situaţie şi mi-a acordat o „reparaţie". Cînd nu-mi mai recunoşti nici măcar exis-tenţa bibliografică, dă-mi voie să nu mai fiu de acord. Şi aici sînt puţin în dezacord cu generaţia mea şi încerc un semi-resentiment. Te asigur, şi vei vedea şi în autobiografia mea, că nu-i încondeiez. Nu mă răzbun, nu dau note postume, nu fac ordine în cultura română. Dar îmi exprim tristeţea pentru lipsa totală de onestitate. Mi se pare important. Nu e vorba de Marino, Popescu sau Ionescu. Un om a publicat 12 volume în străinătate sau în limbi străine şi trebuie să iei cunoştinţă de existenţa lor. Cînd compari mai ales - şi aici vine partea cea mai dramatică a existenţei mele - cu

marii critici români, Lovinescu şi Călinescu, care nu au asemenea rezultate. Eu, atenţiune: nu mă consider totuşi nici Lovinescu, nici Călinescu. Aparţin doar unui alt moment istoric. Şi, *à propos,* pot să-ţi mai dau un detaliu de penibilă umilinţă intelectuală pe care am încercat-o, pe vremea cînd mă ocupam de *Cahiers roumains d'études littéraires,* cînd a avut loc un Congres internaţional de estetică la Bucureşti. Atunci, editura Univers a investit bani grei în două traduceri: un volum de studii estetice de Tudor Vianu şi un alt volum de Călinescu.

Eu am încercat, prin sfera mea de relaţii externe, să găsesc recenzenţi pentru aceste două volume. Şi a fost un moment trist al vieţii mele să constat că nu am izbutit. De ce? Fiindcă aceşti oameni erau complet necunoscuţi în străinătate, pe de o parte, iar pe de altă parte fiindcă sistemul lor de idei, de referinţe, era depăşit. În cazul lui Vianu, estetica pe care o făcea el (Spitzer, Vossler) era deja depăşită, iar în cazul Călinescu, un vag crocianism, estetizant, edulcorat... nimănui nu putea să îi placă. Şi, în plus, critica aceasta, propusă unui italian... Tradu, te rog, în italiană, următoarea metaforă, care în română poate îţi spune ceva: „Conachi este un Petrarca ras în cap". Sună ridicol! În româneşte înţelegem cam ce vrea să spună, pînă la un punct, deşi şi aşa este cam trasă de păr. Dar în italieneşte... sună grotesc.

Sorin Antohi: Sigur, ar însemna să adaugi milioane de note erudite, istorico-culturale, care să explice toate dublele înţelesuri, toate aluziile, toate referinţele idiomatice.

Adrian Marino: Poate mai fericită este o altă expresie călinesciană, dar şi aceea este greu de tradus: Ion Ghica este un muzeu Carnavalet al literaturii române. Muzeul Carnavalet este muzeul Primăriei Parisului, unde se află tot felul de colecţii de costume, de tablouri de epocă, inclusiv scara prin care Latude a evadat din Bastilia şi aşa mai departe. Asta mai înţeleg. Dar, iarăşi, nu mai înţeleg deloc stilul acesta, care se modifică de la o ediţie la alta: „Eminescu este un român de tip verde--carpatin". În primul rînd, ce înseamnă „român de tip verde"? Şi ce înseamnă un „român de tip carpatin"? Sînt noţiuni care pentru mine nu au nici un sens. Cînd culoarea verde nu mai era de actualitate, ea a dispărut. Şi a rămas numai „Eminescu e un român de tip carpatin". Ce înseamnă însă „român de tip carpatin"? Te întreb, nu fac polemică, nu fac pamflet, dar te şi mă întreb, cu oarecare preocupare semantică. Ei bine, nu asimilam această critică. Trebuie să ştii că ea are în continuare succes în România. Formule de efect, care „prind"... ştii bine... Ceea ce nu înseamnă că *Istoria literaturii române* nu este o frumoasă operă literară despre literatura română. Dar... „istorie"?

Sorin Antohi: Da, avem o cultură a metaforei care nu a reuşit să expliciteze metafora şi să ajungă la o analiză... Mai este o problemă: cultura de tip metaforic, pe care dumneavoastră o numiţi, oarecum ca Herman Hesse, o

cultură de foiletonişti, este o cultură auto-referenţială. Este aproape imposibil să reperezi în marile cărţi care s-au scris în România

despre cultura noastră referinţe la cultura universală. G. Călinescu, de exemplu, foloseşte în *Istorie* numeroase referinţe externe, dar ele nu sînt foarte riguroase, nu sînt sistematice, nu sînt moderne şi se topesc într-o interpretare metaforică, ireductibil locală. Mai rău chiar, s-a întîmplat cu receptarea lui Călinescu. Mă îndoiesc că profesorii de liceu, care jură probabil şi acum pe *Istoria literaturii române,* au acces real la compa-raţiile şi interpretările lui Călinescu. Acestea rămîn la nivelul expresivităţii metaforice (ca şi în cazul unui Iorga). Sînt formule memorabile, extra-ordinar de elocvente pentru noi, nefiind precise, dar reuşind să surprindă esenţa unui anumit fenomen, fără a-l explica. Problema se pune să traducem nu numai în termenii unei culturi străine, dar chiar în termenii culturii româneşti contemporane tot acest sistem de referinţe autotelice, articulat pe cultura universală a anilor ’30. Revenind: de ce e Călinescu intraductibil în sensul acesta?

Adrian Marino: Pentru motivul că această critică era concepută ca o formă de literatură. Aici e problema. Critica - o literatură de tip beletristic. Or, critica are multe alte accepţii, pe care le-am trecut în revistă în diverse cărţi ale mele şi care îmi permit să fiu oarecum distanţat de acest impre-sionism critic facil, pe care profesorii îl practicau cu dezinvoltură şi cu un anumit brio. Care însă uneori dădea şi efecte caricaturale, ce nu sînt semnificative - cum bine ai observat - nici măcar pentru publicul romă-nesc. De altfel, stilul călinescian este mai mult un fel de fetiş, care nu a fost urmat. Călinescu nu are elevi. Piru nu este un elev al lui Călinescu. Este un discipol al lui, într-adevăr. Dar stilul lui nu are nimic în comun cu *Istoria literaturii române.* Istoria lui Piru, care, de bine, de rău, e ultima completă, nu este făcută din portrete, din parafraze, din metafore, biografii şi aşa mai departe. Eşti foarte bine informat. Arată-mi mie, te rog, care istorie a literaturii europene sau universale este făcută cu biografii, cu portrete, cu metafore critice. Am citit foarte atent, cu creionul în mînă, *A History of Modern Criticism* a lui Wellek, în 8 volume. Este o distanţă de la cer la pămînt. Dar mi-a dat de gîndit: echivalentul lui Călinescu în critica internaţională ar fi, poate, Faguet.

Sorin Antohi: Da, pînă la un punct.

Adrian Marino: Ştii de ce tratament se bucură însă Faguet în *A History?* Jumătate de pagină. Asta ar fi deci cota... Cărţile acestea de idei pe care le-am făcut eu au cel puţin intenţia, dacă nu şi meritul, de a vorbi un limbaj inteligibil, internaţional şi accesibil.

Sorin Antohi: Obsesia culturală românească este că pierzi foarte mult din autenticitate şi relevanţă în momentul în care abandonezi această sferă a discursului calofil şi te ridici către un nivel la care elevaţia con-ceptuală ucide expresivitatea literară. De multe ori, chiar unor cărţi pe care le-am publicat eu

li s-a făcut obiecţia că sînt prea seci; la noi, califi-cativele „academic” sau „universitar” sînt peiorative. În mod voluntar, eu îmi reprim expresivitatea literară atunci cînd scriu critică de idei. Am început şi eu prin a scrie - datorită cenzurii şi atmosferei generale din anii ceauşismului - cu volute şi aluzii absconse, dar aceea era o tehnică de încifrare, nu o căutare calofilă. Tehnica de încifrare genera uneori mărcile exterioare ale prozei ermetice, dar miza mea - şi a „şcolii” ieşene de eseu, în care m-am format - era *ideea.*

Adrian Marino: Era şi o formă de a-ţi apăra ideile. Deci noi sîntem victimele prejudecăţii calofile. Am spus că am fost denunţat ca „fabricant de fişe”, „critic bibliografic”, tributar academic. Ca şi cum „academic” ar fi o infamie...

Sorin Antohi: Cine formula o astfel de critică? Oameni despre care nu am, în general, o părere foarte bună, care abia reuşesc demonstraţii inteligibile şi care, printr-o expresivitate literară voluntară sau invo-luntară, te pot „ţine de vorbă” preţ de cinci pagini, dar în nici un caz preţ de o carte.

Adrian Marino: Şi mai este o chestiune. Dacă i-ai invita pe aceşti domni să pună pe masă un dosar de presă al aşa-ziselor „culegeri de articole”, cu referinţele, cîte sînt, „academice” sau nu, vei vedea că balanţa înclină totuşi în cealaltă direcţie, într-o sferă într-adevăr neliterară: de erudiţie provincială, de debutanţi sau de viitori cercetători (ei simt că aici este altceva). Un critic „foiletonist” a publicat într-un an patru volume de „foiletoane”! Detest poligrafia critică. Pe cine însă a interesat aşa ceva? Pe cine interesează? Cu excepţia scriitorilor despre care este vorba în aceste cărţi, pe nimeni! Şi aceste cărţi nu au avut nici un ecou în presă, pe cînd cărţile noastre au avut. Deşi nu intru în nici o competiţie critică şi nu sînt deloc interesat de ierarhiile critice curente. Nu mai răspund la nici un fel de atacuri, nu mai întreţin aproape nici un fel de polemici. A existat însă o anume recepţie. Uite acum, în numărul din *Cuvîntul,* de care am amintit, apare o cronică despre cartea coordonată de tine şi de Tismăneanu *Between Past and Future: The Revolutions of 1989 and Their Aftermath.* Am redus puţin problematica la intelectualul din Est, fiindcă

această carte este voluminoasă şi are o bogăţie mare de idei iar eu nu am vrut să diluez întreg conţinutul. Am reţinut doar problema care e mai aproape de noi, în care ne regăsim. Or, şi eu fac parte tocmai din această categorie.

Recepţia critică serioasă există totuşi, iar faptul că reviste cum ar fi *Cuvîntul* primesc asemenea contribuţii cu multă plăcere (au dat şi tele-foane, „Cînd vine cronica?”), înseamnă că interesează. Tirajul nu este mare, dar curiozitatea cel puţin există. Şi ea este reală.

Trebuie să continuăm, cred că nu am terminat, cu partea subiectivă, introductivă, a discuţiilor noastre, care vor evolua în mod inevitabil spre luări de poziţie tot mai ideologice, mai abstracte, mai teoretizante. Sîntem încă la

faza în care eu trebuie să mă exprim fără nici un fel de infatuare. Dar trebuie să înţelegi puţin şi procesul meu sufletesc, de izolare după 1989. De ce mă simt tot mai izolat în ciuda unor aparenţe? Aici este o chestiune mai subtilă. Trebuie să mă explic şi să solicit o oarecare înţelegere, un fel de empatie faţă de această dificultate a mea, care provine din două direcţii:

În primul rînd, am spus că am părăsit treptat studiile literare, compara-tistica, şi m-am îndreptat spre comentariul politic, ideologic, inclusiv de actualitate. Am publicat chiar şi două cărţi pe aceste teme, care au fost primite cu interes. Dar se producea şi un alt fenomen: în timp ce eu aveam preocupări de actualitate ideologică, care m-au situat într-o parte a spectrului politic ideologic actual, din urmă veneau în mod imprevizibil traducerile din străinătate, comentariile la cărţile vechi de comparatistică şi teoria literaturii, interesante şi ele în felul lor, dar care nu mă mai exprimau. Astfel apărea un decalaj sensibil de preocupări. Este o evoluţie sufletească normală, iar eu nu mai puteam să-mi controlez recepţia: am dat drumul la cărţi, iar cărţile au soarta lor. Acesta ar fi un motiv de iritare şi de satisfacţie în acelaşi timp, de neaderenţă la tot ce se întîmpla.

Trăiam mereu decalajul de timp, de generaţie, de preocupări, de mentalităţi. Deci aparţin şi nu aparţin epocii actuale. În acelaşi timp, observam că ceea ce eu căutam să propag, stilul ideilor, critica de idei nu impunea, nu era cultivată, chiar dacă, evident, era publicată. Fiindcă imensa majoritate a criticii literare româneşti avea o altă orientare. Deci făceam o figură izolată, puţin bizară, ostentativă. La toate cronicile mele, din *Cuvîntul* în mod special, am şi scris sus „Critică de idei”. Poate că va intra în capul unora că există şi aşa ceva în România. De pildă, comen-tariile pe care le-am făcut la cărţile tale sînt critică de idei, care în

România nu s-a practicat. În fapt, o incipientă ideologie românească, o incipientă critică de idei nu a apărut decît după ’89. Este elementul original al momentului 1989. Apariţia unei incipiente politologii româ-neşti, a unei incipiente critici de idei româneşti, a unor incipiente studii teoretico-politologice româneşti. Ei bine, faptul nu este suficient de bine subliniat: noi facem parte tocmai din această categorie şi nu sîntem chiar singuri. Mai este Tismăneanu, un „patron”, deasupra tuturor, mai sînt Stelian Tănase, Dan Pavel, Alina Mungiu, Mircea Mihăieş. Autori de o valoare incontestabilă, care lucrează în acelaşi sens. Şi nu numai ei, mai sînt şi alţii. Deci noi sîntem o specie legitimă, viabilă, chiar dacă încă minoritară. Acest lucru îmi dădea sentimentul singurătăţii, mă irita. În acelaşi timp, o analiză lucidă îmi spunea că era inevitabil să fie aşa.

Sorin Antohi: Nu este vorba de o generaţie spontanee. Cei care au ajuns să scrie la un oarecare nivel profesional despre politică şi societate după 1989 erau totuşi oameni care au avut preocupări anterioare mo-mentului ’89,

care şi-au forjat un discurs de idei mai înainte, deopotrivă împotriva cenzurii comuniste şi în răspăr cu sistemul închis de referinţe al culturii noastre înalte, radicalizat în comunism.

Adrian Marino: Dar nu îl puteau exprima.

Sorin Antohi: Nu îl puteau exprima, îl exprimau în studii, ici şi colo, cum se putea. Din nefericire, pentru majoritatea celorlalţi, 1989, venit ca o surpriză, a produs o mutaţie a paradigmei cultural-ideologice şi a reclamat o reciclare bruscă. Foarte mulţi autori, luaţi de valul comen-tariului „la cald", nu au mai avut niciodată răgazul să îşi completeze lacunele de formaţie, rămînînd etern diletanţi, trebuind să-şi culeagă trimiterile mai savante din articole de popularizare, din studiile altora, din *Zeitgeist.*

Adrian Marino: Din cauza aceasta noi sîntem autori „foarte cunoscuţi ca autori necunoscuţi". Un paradox. Fiindcă nu există orizontul de aşteptare, nu există recepţia, nu există tradiţia unor astfel de idei. Critica literară românească, am mai discutat, a rămas încă la stadiul Lovinescu--Călinescu: parafraze lipsite de valoare, rezumate, formule fericite...

Sorin Antohi: Există, pe de altă parte, un curent la fel de minoritar, format de criticii foarte tehnici care descind din semiotică, poetică, naratologie şi aşa mai departe. E un curent interesant, care uneori atinge un nivel înalt de abstracţie şi teoretizare. Din păcate, aceşti autori s-au

specializat foarte mult în linia comentariului literar şi nu par să aibă apetenţă pentru comentariul social şi politic care combină „priza directă" cu reflecţia în marginea canonului profesional din ştiinţele sociale.

Adrian Marino: Ba chiar dimpotrivă, sînt formalişti la exces, plutesc într-un vid ideologic şi social, sînt structuralişti care îl mută pe Roland Barthes de pe malurile Senei pe malurile Dîmboviţei. Vom mai discuta despre aceasta, întrucît este un aspect fundamental pentru cultura română. Există un epigonism permanent, pe care noi îl refuzăm din instinct, iar acum îl refuzăm şi pe faţă. Cred doar într-o cultură indepen-dentă, cu conştiinţa precisă a alterităţii, a diferenţierii sale. Asta este situaţia, trebuie acceptată. Trebuie să recunoaştem, în unsprezece ani, am făcut unele progrese. S-a validat formula, s-au publicat o serie de cărţi, autorii lor au un anumit public, au o anumită recepţie, exact pe măsura valorii lor, şi nu pe măsura exactă a problemelor pe care le discută: problema dictaturii, a libertăţii, a drepturilor omului, mult mai interesante decît structurile narative. Mult mai interesante şi mai actuale. Dar lumea este încă sub prestigiul acestei noutăţi, care are şi ea justifi-cările ei. Nu sînt avocatul diavolului, însă cel puţin structuralismul sau semiotica românesco-dîmboviţeană nu erau marxiste. Erau forme indi-recte de refuz al marxismului, de evaziune tolerată. Oamenii aceştia de bună credinţă scriau poate şi în speranţa că ar putea fi eventual traduşi; unii au scris direct în franceză despre semnul lingvistic, cum ar fi Paul Miclău, de exemplu. Dar nu

acesta este, după părerea mea şi a ta -sîntem de acord - drumul pe care ar trebui să meargă cultura română, cultura română creatoare, majoră. Noi avem ceea ce autorii despre care am vorbit nu au: conştiinţa că în spatele nostru sînt aproape 250 de ani de cultură română. Aşa cum a fost... Iluminismul român a fost o realitate. Paşoptismul român a fost o realitate. Cultura sub Carol I a fost o realitate, epoca marilor clasici... Noi nu venim pe un vid. Avem conştiinţa că putem construi pe această bază solidă. O putem perfecţiona, o putem moderniza, o putem afina, o putem îmbogăţi cu unele aspecte. Dar nu avem sentimentul că sîntem nişte discipoli obscuri, balcanici. Orice obscur universitar francez care vine aici în *service civil* ne bate pe umăr, aşa, condescendent... *Pardon,* pînă aici! Eu mi-am declarat revolta pe faţă împotriva acestei francofilii, pentru că am fost umilit într-un mod inadmisibil: am primit o decoraţie culturală franceză - ca toată lumea de aici, din România, ştii foarte bine. A fost în baza cărţilor franceze, a

Cahiers roumains d'études littéraires, a zecilor de studii în limba franceză (figurez şi în *Dictionnaire de la francophonie).* Ei bine, lucrurile acestea se petreceau imediat după 1989, cînd guvernul Iliescu-Roman cultiva socialismul lui François Mitterrand. Premiul mi-a fost remis, tardiv, prin poştă, doar *par classement des dossiers.* Mi s-a părut cel puţin o lipsă de diplomaţie. Cum e posibil? A venit un birocrat francez şi a văzut că nu e în ordine ceva şi a decis... *„par classement des dossiers"* să mi se remită decoraţia. Nu m-am prezentat la ambasadă să o ridic. Pînă în ziua de azi nu am ridicat-o. Nu am mai dat niciodată pe la ambasada franceză şi mi-am dat seama că ceva s-a rupt. Nu pot fi tratat chiar aşa. Fiindcă eu, înaintea altora, am făcut o revistă francofonă în România, am publicat şi cărţi în limba franceză, scrise direct în limba franceză, ceea ce era un caz destul de rar sau chiar rarisim în critica românească. Deci îţi dai seama că am avut acest sentiment de frustrare, de revoltă. Nu, nu naţionalistă, ci de demnitate intelectuală personală. Nu se tratează aşa un intelectual francofon, *quand même...* Au existat motive evident politice. Pe vremea aceea eram un opozant deschis, iar guvernul socialist francez nu-şi permitea luxul să decoreze un asemenea personaj. Iată tot substratul problemei. Lucrurile, vezi, sînt deosebit de complexe, de aceea istoria epocii este departe de a fi scrisă. Are foarte multe aspecte necunoscute, rezervă încă foarte multe surprize, şi bune, şi mai puţin bune. În felul acesta, putem să înţelegem o anumită evoluţie sufletească, de distanţare faţă de Occident, dar o distanţare pozitivă. Adică să găsim o formulă intelectuală în care să nu fim nici foarte-foarte izolaţionişti, naţionalişti şi „români verzi", dar nici pierduţi într-un cosmopolitism globalizant. Aici ne-am întîlnit; cînd ţi-am citit articolul despre al treilea discurs, am avut un mic şoc: cineva, fără să ne punem de acord, gîndeşte ca mine. Sînt integral de acord că este necesar un al treilea discurs. Este necesară o a treia formă de abordare a problemei culturale şi ideologice şi

aş propune să dezvoltăm acest capitol într-un mod sistematic şi să-l analizăm cît se poate de atent.

România si Occidentul

Pentru o nouă relaţie cu Occidentul • „Colonizatul cultural”. Tradiţii enciclopedice româneşti • Protocronismul. Contribuţii româneşti reale la cultura occidentală • Pentru o critică obiectivă a Occidentului • Alexandru Paleologu şi dispariţia vechii Românii: de la „neopaşoptism” la al treilea discurs • Pentru o cultură complexă şi critică • Străinii despre noi • A rămîne *versus* a pleca • Călători străini în România: Paul Morand şi Keyserling • Români la Paris şi Londra • Recurenţa problemelor nerezolvate • Genealogia celui de-al treilea discurs • Relaţii profesionale internaţionale în jurul lui Étiemble • Izvoare româneşti. Eufrosin Poteca • Descoperirea vecinilor • Strategii individuale şi alternative. Tribulaţii pe tema Mircea Eliade • Convenţiile vieţii noastre literare • Noi decepţii: francezul mediu, politica culturală franceză

Adrian Marino: Este necesar un nou mod de abordare a relaţiei cu străinătatea, rămînînd în acelaşi timp români şi europeni. Avem o dublă identitate: nici speriaţi de Occident, nici anchilozaţi şi „arestaţi” în specificitatea noastră, care nu poate fi ermetică. Dar pentru aceasta trebuie îndeplinite două condiţii, care în general nu sînt îndeplinite. Una este să ai o destul de bine marcată şi bine asimilată experienţă internaţională. Ai trăit mult în străinătate, ai publicat cărţi în străinătate. Şi eu am trăit, am fost şi în America, am fost şi în Occident, am făcut tot felul de călătorii, am publicat cărţi în limbi străine. Avem deci experienţa directă a culturii occidentale, a mecanismelor ei. Ştim unde se poate edita, ştim cum sînt posibile succesele, insuccesele, sistemele de relaţii, cercurile de presiune, grupările, confreriile, ştim foarte bine cum se finanţează o carte în Occident şi aşa mai departe. Deci avem o anumită experienţă interna-ţională pe care în general criticii români nu o au. Cînd spun acest lucru, nu există nici un motiv de infatuare, nu ne dăm note şi decoraţii supli-mentare. Nu avem nevoie de aşa ceva. Definim doar o situaţie de fapt, obiectivă, care nu poate fi contestată şi care este evidentă. În acelaşi timp, sîntem doi autori *români,* avem şi un solid *background* românesc. Cunoşti istoria ţării, ai o perfectă cunoaştere a trecutului românesc cultural, după cum şi eu cunosc bine, pot spune, începuturile culturii

române moderne, pornind cu iluminismul, apoi paşoptismul, pînă în perioada actuală.

Am dorit chiar să scriu o carte despre Iluminismul românesc (am şi scris-o, în felul său, la Lăteşti), pe care am publicat-o ulterior sub formă de articole izolate în *Lumea* - nu aveam drept de semnătură - sub nume false sau nume,

din acestea, semi-adevărate, M. Adrian, de exemplu, inventate de Ivaşcu. Apoi, în studii mai compacte, în *Limbă şi literatură,* în *Limba română,* în publicaţiile aşa-zis „savante" ale epocii. De acolo se poate vedea o lectură sistematică a izvoarelor. Cînd vorbesc de faptul că România are un trecut european de 250 de ani, vorbesc în deplină cunoştinţă de cauză (vezi, de pildă, şi studiul din 1979, *„Luminile" româneşti şi descoperirea Europei).* În plus, iluminismul ardelean nu a fost numai religios, a fost şi laic. Prin acest culoar au venit traduceri de laici francezi şi germani. O carte foarte raţionalistă a lui Şincai, publicată relativ recent, în perioada ceauşistă*, Învăţătură firească spre surparea superstiţiilor norodului,* era o prelucrare. Dar o carte profund laică, profund anti-tradiţionalistă. Ce poate fi mai modern? Deci, fără aceste două condiţii, *al treilea discurs nu* poate fi înţeles. Numai acele persoane care au o dublă formaţie pot să-l înţeleagă.

Şi acum, putem să începem să-l definim - mă vei completa, mă vei rectifica, vei adăuga ce crezi că este necesar. Voi reveni eu însumi asupra acestei teme capitale. Eu îl văd cam în felul următor. În primul rînd, o cultivare şi o cît mai insistentă şi largă deschidere culturală internaţională. Trebuie să cultivăm relaţiile literare cu Occidentul la toate nivelurile, pe toate planurile şi cît mai intens posibil. Este o condiţie *sine qua non.* Trebuie să ieşim din izolare. Trebuie să recuperăm catastrofa izolării cauzate de un regim stalinist şi ceauşist. Dar cum? Aici este problema. Deschiderea internaţională arată astfel: acest şoc cu străinătatea ar trebui să fie o ocazie de emulaţie, de inspiraţie, de trezire a grăuntelui, a minimei originalităţi personale. Este foarte important ca din acest şoc cu străinătatea să nu cădem *bouche bée,* cum spun francezii, ci să ni se trezească propria personalitate, atît cît există.

Sorin Antohi: Este vorba într-adevăr despre o comunicare în dublu sens. Atîta vreme cît rămîi colportor al ideilor occidentale, originalitatea ta nu are nici o importanţă. Ai o misiune simplă, aceea de a însoţi fluxul unidirecţional dinspre Occident către ţara ta şi de a traduce în termeni inteligibili - din punct de vedere lingvistic, dar şi cultural-ideologic -noţiunile occidentale în noţiuni locale. Cu cît ai mai puţină originalitate,

cu atît e mai bine. Misiunea ta de colportor este cu atît mai bună, cu cît contribuţia ta este zero. Cazul-limită ar fi plagiatul. În cazul acesta, absolut onorabil pentru un iniţiator - şi avem o mare tradiţie naţională a plagiatului - avem o formă absolut clară de translare a elementului cultural occidental în spaţiul nostru. Originalitatea rezultă din „literatu-rizare" şi, involuntar, din confuzie şi neînţelegere.

Adrian Marino: Eu sînt categoric împotriva acestei metode. Văd con-fruntarea şi contactele occidentale ca pe un mijloc de stimulare şi de emulaţie, de trezire şi de formare a unei personalităţi proprii.

Sorin Antohi: Exact, dar asta apare în momentul în care îţi spui că ai şi

tu ceva de comunicat.

Adrian Marino: Evident, evident.

Sorin Antohi: Şi atunci ai două soluţii: în primul rînd, să devii o clonă... aproximativă a formulei occidentale, adică să emulezi în mod strict, pe subiecte identice cu acelea care se practică în Occident. Poate fi un lucru foarte bun, dacă ajungi într-adevăr să stăpîneşti un anumit domeniu la nivelul unui coleg de la Sorbona sau de la Harvard.

Adrian Marino: Dar asta ne condamnă pe noi la o condiţie de eterni elevi.

Sorin Antohi: La un moment dat, poţi deveni şi magistru. Să luăm un exemplu: dacă vrei să fii specialist în filologie clasică, în fizică nucleară sau, rămînînd în cadrul ştiinţelor sociale, specialist în teoria partidelor, la început eşti învăţăcel, după care poţi ajunge coleg, deci începi să scrii cărţi care apar în colecţii obişnuite, la edituri academice obişnuite. Nimeni nu-şi poate da seama că nu eşti occidental, dacă nu îţi citeşte numele şi nu vede că sună altfel - al dumneavoastră, întîmplător, pare italian. Ce te faci însă cînd ai de discutat probleme care angajează şi zona ta de origine, lumea ta? Mă refer la probleme de natură mai gene-rală, de critică a ideilor, de ideologie, de orientare culturală şi istorică. Atunci eşti obligat, într-un fel, să marchezi şi diferenţa ta proprie, nu? Trebuie să te duci să comunici cu Occidentul, bazîndu-te şi pe experienţa ta din România sau de oriunde eşti, din afara Occidentului. Aceasta ar fi cea de-a doua soluţie.

Adrian Marino: Aici apare handicapul celui pe care l-aş putea numi „colonizatul cultural". Situaţia este foarte gravă. „Colonizatul cultural"

este (eu nu îi contest uneori intelectualitatea, bunele intenţii) fatalmente un *suiveur,* un imitator, un compilator, un discipol etern. Or, prin tempe-rament şi prin experienţă, eu cred că putem aduce şi ceva original. Am făcut experienţa aceasta. Inevitabil vorbim despre „noi". Nu este însă vorba despre egocentrism, nu este narcisism. Analizînd şi studiind ani întregi istoria ideii de literatură, am văzut că se pot aduce mult mai multe elemente decît cele cunoscute îndeobşte. Înainte era Wellek, erau alţii, Escarpit, de pildă. *Biografia ideii de literatură* aduce o serie întreagă de elemente noi şi, în plus, este o istorie a ideii de literatură, de la apa-riţia sa, de la decalcul latin *grammata = literae,* pînă la următorii două mii de ani de istorie. Cine a mai scris aşa ceva? Este prima istorie com-pletă a ideii de literatură. Deci, ca „români", nu avem nici un motiv de complexare, de umilinţă; cînd vine cîte un specialist cu o mică specia-lizare, pe o mică porţiune, parcă ai un sentiment de jenă să-l contrazici. Îmi aduc aminte o reflecţie tristă a lui Iorga (construcţiile lui erau într-adevăr uneori hipersintetice) care, cu amărăciune, spunea : „cartea mea *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité* a fost făcută praf de un istoric francez, care nici măcar nu era specializat în istoria Franţei, ci numai în istoria

Bretaniei”. Era ceva tragic. Admit că o sinteză are şi aspecte aventuroase. Dar, cînd vine micul specialist pe o mică porţiune şi îţi distruge sinteza, parcă te revolţi. Fiindcă sinteza este superioară analizei. Trebuie să vezi totalitatea. Adevărul este în totalitate. Uite, aş putea să-ţi dau şi un citat de Hegel, dar nu facem aici erudiţie.

Sorin Antohi: Credeţi că plasarea dumneavoastră în România, într-o foarte remarcabilă izolare, care a prezervat după al doilea război mondial paradigma tradiţională a ştiinţelor umaniste, enciclopedismul, v-a adus mai aproape de ambiţia sintezei? Aţi mai fi vrut să faceţi sinteze dacă aţi fi scris aceste lucrări în Occident?

Adrian Marino: Nu, categoric nu. Acolo, fatalmente, aş fi fost contaminat, obligat prin tradiţiile academice să mă specializez într-un domeniu oarecare, ca foarte mulţi români francizanţi de la Paris, specializaţi pe porţiuni, pe autori, pe genuri sau pe teme. Nu. Mi-am dat seama că în cultura română este nevoie de a umple un gol şi am devenit „enciclo-pedist” oarecum prin forţa lucrurilor. Poate şi prin faptul că simţeam nevoia unei gîndiri totalizante. Pentru mine, repet, adevărul stă în tota-litate. De altfel, paşoptiştii (Heliade Rădulescu, de pildă) erau declarat „enciclopedişti”.

Sorin Antohi: Să ne oprim la această tradiţie românească. Este o tradiţie cu mari neîmpliniri, dar există. De exemplu, în momentul în care tînărul Mircea Eliade s-a gîndit să editeze opera lui Hasdeu a avut sentimentul că există o mică tradiţie românească a enciclopedismului, a spiritului totalizant, exhaustiv. Şi, dacă la vremea la care el a editat acele scrieri nu se putea bănui, s-a văzut mai tîrziu că de fapt el însuşi aspiră către un sistem totalizant, global: Eliade şi-a petrecut cei mai fertili ani din viaţa sa academică muncind din răsputeri la un gigantic sistem de istorie a religiilor care s-ar putea să fie pentru unii mai puţin... captivant decît micile eseuri sau cărţile de erudiţie în care atinge un singur subiect, cum ar fi yoga sau şamanismul. El a simţit că există un fel de datorie, poate şi o vocaţie românească a sintezei. În sensul acesta s-ar putea ca dumnea-voastră să vă apropiaţi foarte mult de Eliade.

Adrian Marino: Da, într-adevăr, admir spiritul de sinteză al lui Eliade. Mi-a produs o profundă impresie negativă, la Paris fiind, să ascult o emisiune la *France Culture* în care cinci universitari francezi, fiecare specializat în cîte un domeniu al istoriei religiilor, făceau literalmente praf volumul I din *Histoire des croyances et des idées religieuses.* Ceea ce mi-a displăcut şi mai profund a fost faptul că şi E.M. Cioran exprima o bucurie ciudată că Eliade a fost dur criticat. Firește că nu poţi să ştii tot. Evident că oamenii aceştia erau specializaţi într-o religie sau pe o anu-mită perioadă, dar această totalizare sistemică, într-adevăr, mie mi s-a impus. Am vrut să fac ceva analog în *Biografia ideii de literatură* şi astfel să continuu tradiţia paşoptistă a lui Hasdeu, Eliade şi aşa mai departe. Aici, fără discuţie, mă înscriu într-o tradiţie. Însă există şi imensul risc

de a fi luat la bani mărunţi de către specialişti pe o singură epocă. Aşa cum a făcut, de altfel, şi studentul Eliade cu Iorga. Cultura română are nevoie în orice caz de lucrările sale de referinţă şi de sinteză. Dar să aprofundăm puţin psihologia colonizatului cultural. Nu ştiu dacă e momentul să dăm şi exemple româneşti.

Sorin Antohi: Putem să dăm.

Adrian Marino: Eu i-aş ierta pe mulţi, în spirit caritabil...

Sorin Antohi: Putem să rămînem la o tipologie, la „fiziologia" colonizatului cultural.

Adrian Marino: Totuşi... Unul dintre colonizaţii culturali, care a fost şi agresiv cu mine, este un domn care s-a speriat foarte tare de cultura

franceză parizianã actuală. Îl înţeleg şi pe el. După o lungă perioadă de izolare, debarcat într-un mediu străin, la Bordeaux, i s-a părut că în faţa lui s-a deschis întreg universul, cu toate secretele: cum îşi permite obscurul, marginalul balcano-român Marino să ridice obiecţii marelui Barthes? Era pe atunci „moda Barthes", încă, deşi la Paris modele intelec-tuale durează doar 20-25 de ani. Moda Barthes a şi dispărut la Paris. Ce-a făcut domnul respectiv în continuare? A căzut la altă modă. La aceea a lui Cioran. Pastişează, comentează şi reface carnetele lui Cioran. În treacăt fie spus, dacă există o filozofie mai contraindicată stadiului actual al culturii şi civilizaţiei române este tocmai negativismul, nihilismul, obsesia „descompunerii" şi a „neantului valah" din opera lui Cioran. Într-o ţară încă neconstruită, „necompusă". Nu vreau să par pamfletar sau polemist, dar ce rost are această servitute intelectuală? Un oarecare rost cultural, admit. Pui la dispoziţia publicului românesc, să zicem, o parafrază a carnetelor lui Cioran, mai greu accesibile în original. Dar, mă întreb, sînt carnetele lui Cioran o carte chiar atît de epocală ca să-i consacrăm două-trei volume? Nu cred. Paul Valéry are carnete în două-sprezece volume... Le parafrazăm chiar pe toate? Şi, în definitiv, de ce?

Sorin Antohi: Sigur că da, ar însemna zeci de volume cu reacţii româneşti.

Adrian Marino: Deci o primă caracteristică a colonizatului cultural este că el nu crede că un român, oricare ar fi el, de orice specialitate, poate fi egal, compatibil, competitiv cu un critic din Vest. În speţă, Roland Barthes, înţelegi? Este una din notele specifice. „Colonizatul cultural" este convins sincer - şi aici este drama - că un autor român nu poate fi egal cu un autor străin.

Sorin Antohi: Eu, cînd vorbesc despre aceasta, vorbesc despre *stigmatul etnic.* Convingerea că eşti sortit la nesfîrşit, prin simplul fapt că te-ai născut aici...

Adrian Marino: Să fii minor, să fii necreator.

Sorin Antohi: Da. Dar singurul lucru care se opune la noi acestui complex de superioritate este un complex dementţial de autoafirmare,

protocronismul. Noi pledăm pentru o cale de mijloc între cele două atitudini extreme. Iată una din esenţele celui de-al treilea discurs în planul psihologic. Trebuie să admit că, dacă inteligenţa şi creativitatea

sînt universal şi relativ omogen răspîndite, îmi vine şi mie rîndul, în România, să am o idee, nu?

Adrian Marino: Evident, evident. Îmi propun de altfel să revin pe larg, cu noi precizări despre al treilea discurs. Cu atît mai mult cu cît România nu este totuşi sau nu mai este o colonie culturală franceză, un exemplu tipic de vasalitate culturală. Încă în capitolul despre Portugalia, din *Prezenţe româneşti şi realităţi europene* (1978), denunţam acest fenomen negativ. Aş mai adăuga ceva: noi am şi dat cîte ceva culturii franceze. Cîteva exemple, dintre cele mai puţin cunoscute:

Singura şi cea mai bună bibliografie a operelor lui Voltaire este făcută de un român, Georges Bengesco (4 volume, 1882-1890). Alexandru Ciorănescu, ştii foarte bine, este cel mai mare bibliograf a trei secole de literatură franceză, XVI, XVII, XVIII (7 volume, 1959-1969). Operă de o gigantică erudiţie, pe care nici un francez nu a făcut-o. Şi aşa mai departe. Deci există contribuţii româneşti la cultura franceză. Să mai dau un exemplu (sînt multe), lăsînd la o parte tezele trecute la Sorbona, de pildă *Essai sur le création artistique,* a lui Liviu Rusu. René Wellek, în *A History Modern Criticism,* citează elogios teza lui D.D. Roşca, *L'Influence de Hegel sur Taine* (1928). Susţine că exagerează puţin, dar o citează şi o comentează, o ia în serios. Deci noi nu sîntem numai *les éternels suiveurs de la culture française.* În treacăt fie spus, modesta mea persoană a scris prima carte franceză despre un anumit autor francez. Că este o carte cu cheie, asta e altceva. În *Étiemble ou le Comparatisme militant,* „compa-ratismul militant" este cheia, fiindcă acolo sînt capitolele cu cheie despre relaţia Est-Vest. La fel, Alexandru Ciorănescu a scris cea dintîi biografie a lui Jacques Amyot, primul traducător francez al lui Plutarh.

Sorin Antohi: Cheia cărţii dumneavoastră despre Étiemble este apelul la deprovincializare, inclusiv la deprovincializarea Europei occidentale.

Adrian Marino: Şi o pledoarie pentru „comunicaţii libere". Să nu uităm că eram în anul de graţie 1982 şi că puţini critici români se lansau în astfel de aventuri. Ele erau tolerate pentru faptul că erau foarte specia-lizate. Nu interesau, de fapt, pe nimeni la noi. Nu ştiu dacă zece români au citit cartea aceea.

Deci contribuţii la literatura franceză, la cultura universală, am dat şi noi şi trebuie să avem conştiinţa că nu sîntem la infinit numai „elevi". Da, trebuie să depăşim complexul de inferioritate, de sterilitate, complexul

stigmatului. Unde scrie că românul este la infinit damnat să nu fie creator, să nu fie original, să nu aibă şi unele iniţiative proprii, să nu aibă perso-nalitatea lui? Unde scrie că noi trebuie să fim neapărat doar semioticieni,

structuralişti, barthieni, postmodernişti, deconstructivişti? Într-o cultură care, în mod evident, nu este încă bine construită? Să arătăm şi partea bună a lucrurilor: România este o ţară deschisă, dispusă să se sincro-nizeze mereu. Dar nu ne putem limita numai la sincronizări mecanice. Trebuie să venim şi cu o diferenţiere a noastră. Cînd văd atît post-modernism, mă apucă un fel de saţietate. Destul. Am devenit subit postmoderni. Însă de ce şi pentru ce?

Sorin Antohi: Da, am devenit postmoderni înainte de a fi moderni pînă la capăt. Înainte de a ne fi consumat experienţa modernă. De multe ori, această colonizare a fost şi o auto-colonizare. Un coleg bulgar, Alexander Kiossev vorbeşte despre culturile auto-colonizate. Cultura bulgară, de exemplu, pe care Kiossev o cunoaşte mai bine, dar cred că şi cultura română. Culturi care sînt în afara metropolei occidentale şi fac o alegere culturală conştientă la nivelul unei generaţii sau la nivelul unei epoci: aleg din pluralitatea de modele occidentale pe unul şi îl urmează. Mi se pare o noţiune corectă. Noi înşine ne-am colonizat cu elementele de cultură franceză, nu am fost colonizaţi. În Algeria a fost cu totul altceva, nu? Au trebuit să meargă francezii ca să le bage în cap băştinaşilor cultură franceză şi să îi înveţe franceză. La noi a fost o opţiune. Nu cei cîţiva secretari particulari sau profesori de pension, nu refugiaţii din perioada napoleoneană sau cei care au venit mai tîrziu ne-au „franţuzit". Nici măcar ofiţerii ţarişti francofoni, în frunte cu Kisselef. Nu ei ne-au colonizat, noi ne-am auto-colonizat. Există în acest gest mimetic o dimen-siune efectivă, creatoare, în sensul că am preferat modelul francez dintr-o multitudine de modele, după ce am fluctuat destul de mult - ne-am uitat pe la italieni, sub aspectul ortografiei, al construcţiei limbii literare etc, apoi am continuat să fim deschişi către alte modele, cum ar fi cel german. Problema intervine, după părerea mea, atunci cînd nu mai eşti conştient că gestul mimetic trebuie să rămînă un gest de opţiune, un gest al tău. Nu se face mecanic. Nu te reconstruieşti ca prizonier al unui mental străin, ci integrezi în propria identitate ofertele alterităţii.

Adrian Marino: Da, acest lucru este foarte important. Noi aparţinem unor familii de un anumit nivel social şi cultural. Practic, în familiile noastre franceza era o a doua limbă. Eu am învăţat franceza o dată cu româna, am fost capabil să scriu şi să gîndesc direct în limba franceză.

Bineînţeles, cărţile acestea pe care le-am scris au trebuit stilizate, este inevitabil - cazul lui Eliade e identic. Toate cărţile lui Eliade au fost stilizate de un colaborator al lui, un preot care a stat în România şi cunoştea foarte bine limba română. Dar, la un moment dat, acest impuls critic începe să se întoarcă în tine şi, treptat, pe măsură ce cunoştinţele sporesc, vezi că începi să devii comparabil; pe măsură ce lucrezi, observi că poţi să intri chiar în competiţie directă cu un francez.

Sorin Antohi: Eu cred că este nevoie ca un intelectual care trăieşte în

afara culturii occidentale să ajungă să interiorizeze foarte bine acea cultură, să ajungă să o critice din interior. Numai acea critică este valabilă şi numai ea face parte din al treilea discurs. Respingerea pe bază de ignoranţă şi inaderenţă structurală, pe care o formulează un monoglot rămas în închiderea culturală şi metafizică a Carpaţilor…

Adrian Marino: Sau în naţionalism îngust…

Sorin Antohi: …sau în naţionalism îngust, nu mă interesează: e foarte primitivă. Oamenii ca noi, care s-au ridicat într-o cultură din estul Europei, şi-au cîştigat dreptul să formuleze o critică la adresa Occidentului tocmai asimilînd foarte bine cultura occidentală. Într-un fel, acea cultură este şi a mea, sub raportul ideologiei, modelelor, discursurilor. Mă simt per-fect acasă în cultura occidentală. Şi asta îmi dă dreptul (şi competenţa) să o critic.

Adrian Marino: Uită-te la bibliografie!… uite, în biblioteca mea, sînt 110 „pleiade”… Ţi-aş da şi un alt exemplu, un alt român care avea toată colecţia „pleiadelor”, peste 400: Ion Negoiţescu. I-am văzut biblioteca de la München. Acum te întreb: cîţi francezi au colecţia completă? Ei spun, cel mult: „Am zece volume şi îmi ajunge!”.

Sorin Antohi: Aşa apare atitudinea mea critică faţă de culturile şi societăţile occidentale. Se formulează întotdeauna după ce investesc enorm în familiarizarea cu ele. Aşa îmi cîştig dreptul la critică. La fel, nu pot emite judecăţi critice despre cultura română decît în măsura în care o cunosc. Cînd sînt în cunoştinţă de cauză, pot să mă comport liber şi să arăt ce nu-mi convine, ce admir, ce detest sau ce pot amenda pe teritoriul culturilor de referinţă.

Adrian Marino: Poţi să-mi citezi un mare scriitor francez actual? Ar fi foarte greu. Scriitori francezi mari la ora actuală aproape nu mai există. S-ar părea că actuala cultură franceză dă semne de epuizare sau de

sterilitate. În orice caz, am ajuns la stadiul în care ne dăm seama că actuala cultură franceză nu mai este pentru noi epoca lui Paul Valéry şi aşa mai departe. Ea este într-o pierdere de viteză, ca să nu spun „deca-denţă”. Dar nu am terminat cu complexul de inferioritate şi colonizaţii spirituali. Pentru a rezuma, putem fi egali, competitivi, concurenţi în raport cu orice autor străin. Teoretic. Am ajuns la stadiul cînd nu ne mai poate strivi nimeni cu vreo referinţă franceză, *selon Roland Barthes* etc. Nu, nu e o problemă de naţionalism îngust, de protocronism, ci de o atitudine intelectuală în care sintezele noastre resping supremaţia dog-matică a oricărei valori occidentale. În Occident apar lucruri bune şi proaste şi aici aş cita o experienţă foarte recentă a unei clujence urmată de scrierea unui articol. Se intitulează *Două uimiri academice.* Dum-neaei, bursieră *Fulbright,* a trecut, mai apoi, pe la Paris. Este vorba despre o distinsă autoare, Ruxandra Cesereanu, care a asistat la două susţineri de doctorat, una americană şi una franceză. Tezele i s-au părut

îngrozitor de proaste. Iată deci o scriitoare română care, fără ostentaţie, publică un articol cu suficient spirit critic şi detaşare despre cum poate să arate o lucrare de doctorat la universităţi de prestigiu. Este pentru prima dată cînd în presă încep să apară reacţii de acest gen şi un român are curajul să o spună pe faţă. Aceeaşi atitudine şi într-un alt, excelent, recent articol: *Aiud la Veneţia.* Iată deci că avem şi o aliată spontană a celui de-al treilea discurs. Nu tot ce vine din străinătate este chiar atît de important. Nu toate tezele din afară sînt formidabile. Apar, aşadar, fenomene care arată că, incipient, se conturează şi o anumită criză a conştiinţei romă-neşti. Totul este nebulos încă. Sîntem într-o fază de debut, încep, pe ici, pe colo, să apară şi tendinţe de analiză obiectivă a culturii occidentale, de depăşire a complexului de inferioritate şi a opiniei că orice scriitor străin este neapărat şi valoros. Dar mai trebuie să depăşim ceva care ţine tot de acest complex. În străinătate, noi facem figură de oameni săraci, de rude sărace, de asistaţi caritabil, de oameni care primesc ajutoare de la *second hand;* sîntem trataţi cu condescendenţă, ca şi cum am fi eternii *mendiants de l'Europe.* Nu, nu, am depăşit şi faza aceasta, de care în primul rînd este vinovat aparatul nostru care ne reprezintă în străinătate. Cei din acest aparat nu au avut *training-ul* nostru, nu ştiu practic limbi străine, nu au experienţa necesară şi se comportă complexat, umil, nu au demnitate şi independenţă. Pe vremea lui Ceauşescu se prelucra la ambasade doar editorialul din *Scînteia.* Cum vrei ca aceşti oameni să

aibă sentimentul independenţei spirituale şi al afirmării personalităţii? Trebuie să depăşim şi acest complex de sărăcie, de minorat, de paupe-rizare, de rudă săracă.... E foarte, foarte greu....

Sorin Antohi: E foarte greu într-adevăr. Am văzut şi eu în Occident, în special la Paris, cum se naşte resentimentul anti-occidental. Am văzut acest fenomen în cazul unor tineri veniţi din România cu burse ale guvernului francez, burse modeste, care asigurau o supravieţuire decentă, dar care nu-ţi permiteau să strîngi bani pentru a te întoarce în România în condiţii de prosperitate, să îţi faci o mică bibliotecă şi, în acelaşi timp, să fii prezent într-o viaţă socială normală: să te îmbraci bine, să mergi la spectacole, să poţi ieşi la restaurant cu colegii tăi de alte naţionalităţi etc. În perioada '90-'92, cînd şi eu am fost bursier al statului francez (din fericire pentru mine, cu o bursă mai substanţială), am văzut că se conturează, în cazul unor români cu o relativă apetenţă pentru influenţa franceză, un mare resentiment. În unele cazuri, acest resentiment se articula pe un complex de excludere care, în multe situaţii, se datora slabei cunoaşteri a limbii, şi mai slabei cunoaşteri a culturii, tradiţiilor, vieţii publice şi aşa mai departe. Ceea ce, de la început, îi excludea „obiectiv" dintr-o conversaţie obişnuită cu vecinii, profesorii sau colegii. Se adăuga stigmatul indigenţei, precum şi stigmatul ştirilor catastrofale despre România care atingeau din cînd în cînd siste-mul mediatic occidental: încă o mineriadă,

încă cinci mii de copii cu SIDA, încă o prăbuşire economică ş.a.m.d. Toate aceste lucruri îi făceau pe mulţi dintre bursierii români să trăiască în marginea sistemului acade-mic şi social francez şi să adune acolo un resentiment de care cred că mulţi nu au scăpat nici atunci cînd s-au întors în ţară. Unii dintre foştii bursieri au devenit, dealtminteri, critici foarte duri ai Occidentului. Sînt asemenea cazuri, şi dumneavoastră aţi avut de-a face cu unii dintre aceşti tineri, care au descoperit la Paris valori româneşti nemuritoare şi care cred, stînd la Paris, că Franţa este într-o totală catastrofă, că este un fel de Lume a Treia a spiritului şi a valorilor academice, în timp ce adevă-ratele surse şi valori rămîn în Carpaţi.

Adrian Marino: Aşa ceva este cumva explicabil la unii tineri frustraţi şi oarecum complexaţi din cauzele pe care le-ai definit foarte bine. Dar cînd întîlnesc astfel de teze la intelectuali distinşi, gen conu' Alecu Paleologu, nu mai sînt de acord.

Sorin Antohi: De ce credeţi că domnul Paleologu, altădată pentru noi o emblemă a României occidentalizate - pentru că există o România tradiţională şi occidentalizată -, s-a întors împotriva Occidentului?

Adrian Marino: Pentru mine este un caz particular. Cred că au concurat mai mulţi factori. În primul rînd, a intervenit faptul că el a început, în Bucureşti, să frecventeze cercuri, ca să zic aşa, de „dreapta". A început să spună că adevăratele valori occidentale nu sînt cultivate în Occident, ci la noi, în Bizanţ, în Balcani.... în lumea aceasta. În al doilea rînd, conu' Alecu Paleologu trece printr-o criză de „lider spiritual". Au jucat, pro-babil, un rol şi unele umilinţe personale la Paris, ca ambasador... Este un caz de inversare a unui raport intelectual. Poate că şi el a parcurs în parte, cînd a trecut în extrema cealaltă, traseul nostru intelectual. A văzut că se poate lua distanţă faţă de Occident, dar a trecut în extrema cealaltă. Aici este eroarea fundamentală. Şi mai este o cauză: personalitatea extrem de mondenă a domnului Paleologu, care nu ratează nici un *talk-show,* nici o lansare de carte, expoziţie, colocviu, emisiune. Cînd te vezi permanent în centrul atenţiei, începi să crezi că tu eşti totul. Ceea ce nu înseamnă că nu rămîne un personaj foarte pitoresc şi simpatic.

Sorin Antohi: Eu pot să merg pînă acolo încît să accept formula lui Iorga, *Bizanţ după Bizanţ.* Erudiţia lui Iorga şi a altora a arătat că în Ţările Române a existat cel puţin o veleitate, o dorinţă pioasă, foarte frumoasă şi mişcătoare, de a continua tradiţia bizantină. *Bizanţ după Bizanţ,* treacă-meargă, deşi rămîn sceptic. Dar Bizanţ după Occident?... După ce această lume a cunoscut „sigiliul Romei", cum a spus Iorga, dar şi sigiliul Franţei, al Germaniei ş.c.l. ne putem rezuma doar la „Sigiliul Bizanţului"?

Adrian Marino: Nu, în nici un caz. Aici a exagerat mult. Fără a fi rău-tăcios, la un moment dat, într-un cerc de prieteni, am zis cuiva: „dragă, conu' Alecu este un fel de Maurice Chevalier al eseului românesc". Aceasta deoarece

are foarte multe trăsături din Maurice Chevalier, din şansonetele lui (Maurice Chevalier a intrat în orizontul meu mental pen-tru că m-am format în aceeaşi perioadă cu cariera sa). Cîteva exemple: Traiectoria lui Alexandru Paleologu este definită foarte bine de o şansonetă a lui Chevalier, care spunea cam aşa: *Avec un petit mot gentil/ On arrive petit à petit..* În cazul lui, zîmbind în dreapta şi în stînga, rîzi, surîzi şi faci o carieră socială, *avec un petit mot gentil.* Deci el este chiar prototipul acestui *petit mot gentil eficace.* Îi lipseşte doar „canotierul" lui

Chevalier, baston are, totdeauna poartă o batistă albă. Este un personaj monden. Mi-e simpatic, dar nu pot să-l iau mereu chiar foarte în serios. Fiindcă, dragă Sorin, ca să glumim puţin, eu ofer, pe loc, trei sticle de *Cotnari* vechi sau de *Ballantine's Finest,* celui care îmi poate cita un singur text de referinţă al lui conu' Alecu, pentru un anumit domeniu. Să mă duc la textul acela fiindcă ştiu că pot rezolva o anumită problemă. Spiritual, monden, evident cultivat, răspunde la toate problemele. Se poate pune uneori şi întrebarea dacă are doar lecturi, nu şi studii. Poate că singurul său text reprezentativ este *Despărţirea de Noica.* Are coeziune şi defineşte, într-adevăr, o anumită poziţie intelectuală. Mă întreb, totuşi, dacă nu sînt prea... sever.

Mai sînt şi alte şansonete... El are nostalgia Parisului...

Sorin Antohi: Care, uneori, este un fel de *nostalgie de la rentrée,* pentru că se asociază cu dificultatea de a reajunge la Paris...

Adrian Marino: O altă şansonetă a lui Maurice Chevalier merită în acest sens citată: *Je revois Paname*/Paname et son moulin/La Place Pigalle...* „Erudiţia" mea în materie de Maurice Chevalier, după cum vezi, este... inepuizabilă. Astfel de refrene îmi aduc aminte şi de ado-lescenţa mea „mondenă". Însă în mediul românesc actual ele sună „retro", profund desuet.

Sorin Antohi: Da, fiindcă trăim într-o lume care în mod evident s-a schimbat enorm şi în care, din nefericire, nu mai are curs nici mesajul pe care îl consider eu cel mai important în acest caz, mesajul întregii personalităţi al domnului Paleologu: civilitatea, amenitatea, galanteria, politeţea. Toate lucrurile acestea au dispărut. Cînd sînt în România, îi văd foarte des la televizor pe cîţiva domni venerabili, cum ar fi Constantin Bălăceanu-Stolnici - icoană a boieriei româneşti -, Dan-Amedeo Lăzărescu - icoană a spiritului liberal masonic, cosmopolit, dar bine legat de o tradiţie românească. Toate aceste figuri, uneori anexate cinic de diverse grupuri de interese - partide sau grupuri mediatice -, par manipulate de o lume de epigoni absolut penibili. Spectacolul este grotesc. Nici nu ştii ce să faci: să plîngi mai întîi sau să rîzi.

Adrian Marino: Într-adevăr, aceste simpatice, repet, spirite „retro" trăiesc într-o altă lume. S-a produs ceva în societatea şi în cultura română,

Numele argotic al Parisului.

analog oarecum altei situaţii istorice: după ce Revoluţia franceză a învins,

vestigiile nobilimii franceze s-au regrupat în cartierul parizian Saint--Germain. Trăiau într-o lume a lor, nu puteau asimila noua societate şi nici nu puteau impune valorile lor. Or, conu' Alecu este tocmai prototipul acestei societăţi „retro", care are părţile amuzante, zonele sale de supe-rioară civilitate, pe care eu nu le contest, dar care sună uşor ridicol ţinînd seama de hărmălaia din jurul ei, de golănia contextului. Fireşte, spectacolul produce uneori impresie asupra unor personaje care ar fi vrut să vadă aşa ceva la televiziune. Însă mediul adversarului „sănătos", al „originii sănătoase", nu poate asimila aşa ceva.

Sorin Antohi: Asta m-am întrebat întotdeauna. Ce impresie îi poate face unui troglodit sau unui *nouveau riche* toată această fineţe crepuscu-lară? În ce măsură înţeleg ei că dincolo de măciulia de argint a bastonului domnului Paleologu nu găseşti doar un pur dandysm, că dandysmul acela ţine de o lume culturală, de o lume socială, de o lume politică şi economică dispărute, care nu vor mai renaşte niciodată?

Adrian Marino: România aceea a dispărut. Noi acum ne aflăm în situaţia „neopaşoptistă" de a construi o România viitoare. Va trebui să mai discutăm în această privinţă: cum putem reconstrui ţara, recunoscînd situaţia de fapt, care este catastrofală. Societatea noastră, în care ne-am născut, a murit. Noi ne-am salvat, fiecare cum am putut. Dar ne-am salvat cu atît de multă forţă, încît este greu să fii contestat. Sîntem însă prea puţini. Şi cum putem găsi o metodă de a face şi noi un fel de „mediatizare"? Dar nu în stilul iniţiatic, de comunitate închisă, ci de *românitate deschisă,* de al treilea discurs? Trebuie să găsim o metodă de a o propaga, de a o insufla şi de a o cultiva. Nu există carte scrisă de un tînăr, de doi, trei, patru ani încoace, care să dea semne de occidentalizare inteligentă, despre care să nu fi scris. Aş vrea chiar să adun într-un volum tocmai astfel de cronici. Faptul că am scris cu atît de mult interes despre cărţile tale şi despre alte cărţi de acest gen… Uite, am aici un dosar întreg - vreau să termin însă cartea pe care am început-o, *Cenzură şi libertate în România (Cenzura în România* este doar o scurtă *Schiţă istorică introductivă;* Craiova, Aius, 2000) pentru a scoate la iveală fondul acesta european, liberal, democratic, prooccidental, laic, româ-nesc, care pînă la 1864 a navigat subteran, numai prin corespondenţe, prin manifeste, rapoarte consulare şi de poliţie, dosare de cenzură, prin părţi de Constituţii subversive. Leonte Radu e ieşean, nu? Oriunde ne

aflăm, ne izbim de ieşeni! În 1804, la Iaşi, au apărut o serie de pamflete care i-au îngrozit pe boierii moldoveni prin referinţele la Revoluţia franceză. Deci iată că noi facem parte, vrînd-nevrînd, dintr-o tradiţie de „ieşeni revoluţionari moderni", care sînt, în acelaşi timp, şi români, şi europeni. Avem deci o dublă identitate şi trebuie să găsim o metodă de a o apăra şi propaga, pentru a o trezi şi în spiritul unor tineri care simt nevoia unui astfel de mesaj. Am fost recent la Sighet - acolo era foarte multă lume - şi am văzut o serie

întreagă de oameni, inclusiv tineri, receptivi la mesajul acesta. Nu este adevărat că întreg „fondul" românesc este contaminat de idei naţionaliste. Într-adevăr, acest mesaj, al treilea discurs, e încă minoritar. Dar el există şi are virtualităţi sigure de a se dezvolta.

Uite, de pildă, în Cluj este un tînăr foarte interesant, Doru Pop, apoi Ruxandra Cesereanu, bursieră *Fulbright,* care a scris o bună carte despre psihologia literaturii de rezistenţă, a amintirilor din puşcărie. Am scris cu plăcere despre ea, vorbesc şi în calitate de martor ocular. Ea crede poate prea mult în mărturiile literaturizante ale acestor deţinuţi politici. Însă există zeci de elemente valoroase în România. Cîndva, cînd te vei stabili, dacă te vei stabili - eu sînt acum la apusul activităţii, dar tu eşti în plină forţă - va trebui să continui şi să animi aceste idei. Trebuie găsită o metodă - mă întreb cum? Făcută o societate, un club... Există deja un club de studii liberale, dar acela este cum este... E curios, dar eu am fost atacat cel mai violent de liberali. Un tînăr ideolog liberal m-a „desfiinţat" brutal şi vulgar. Nu am înţeles niciodată: de ce? de ce? Gîndim, doar, la fel. De unde rezultă că în România idiosincrasiile personale sînt mult mai puternice decît ideile, decît adeziunile ideologice. Eşti simpatic, nu eşti simpatic - asta este totul. Trăim într-o ţară de un personalism acut, plină pînă la sufocare de subiectivism, în care ideile nu au un mare prestigiu. Dacă cel care le exprimă nu este simpatic şi monden, nu este şi sociabil, nu este şi telegenic, curtenitor, el nu are nici o şansă. Repet, conu' Alecu are succes fiindcă răspunde la toate apelurile, la toate solicitările, iar eu nu ştiu cum să mă sustrag. Aici este drama; fiindcă nu poţi în acelaşi timp să faci lucrări de sinteză, să ai şi prezenţă mon-denă, să fii şi publicist, să fii şi autor de lucrări de referinţă. Trăiesc deci această dilemă destul de dificilă, dar sper să supravieţuiesc. Sînt încă sănătos. Însă este clar că, prin forţa lucrurilor (intervine şi „ceva" bio-logic), sfîrşitul se apropie.

Deci cam acestea ar fi condiţiile în care un al treilea discurs în România ar fi şi este necesar; nici autohtonişti, naţionalişti, troglodiţi, etnicişti şi aşa mai departe, nici imitatori, discipoli eterni ai oricărui profesoraş francez venit aici în *service civil.*

Sorin Antohi: Originile intelectuale ale mai multor francezi care ne vizitează sînt de stînga. Într-un fel, e mişcătoare afecţiunea pe care unii o nutresc acestei culturi şi acestui popor. De pildă, Claude Karnoouh îşi petrece mare parte din viaţă la Cluj şi în Maramureş, deci e vorba de o afecţiune reală, care s-a probat prin vieţuirea îndelungată în mijlocul românilor. Numai că el vine în România şi cu un program social, ideo-logic, cultural, politic neîmplinit în Franţa, care se răsfrînge uneori asupra temelor româneşti, nu întotdeauna potrivite acestui tip de analiză, lipsite de o bibliografie de stînga credibilă. Eu m-aş fi bucurat dacă în România ar fi apărut după 1989 şi o cultură marxistă veritabilă, o cultură de stînga în general. Mi-ar plăcea să trăiesc într-o ţară sau,

mă rog, mi-ar plăcea să fiu legat de o ţară - nu trăiesc tot timpul aici, dar sînt legat foarte adînc de România - în care toate punctele de vedere s-ar putea exprima la vîrf, prin oameni inteligenţi, liberi, capabili de dialog şi de respect reciproc. Mi-ar plăcea să văd că în spectrul cultural şi ideologic românesc se manifestă cam toate tipurile de discurs. Aş fi, bineînţeles, de partea unui discurs liberal, prooccidental, care ar fi în acelaşi timp un discurs al demnităţii naţionale şi al raţiunii de stat româneşti. Un asemenea discurs ar avea o parte din programul politic al Mişcării *Risorgimento;* pe de altă parte ar avea ceva din lecţiile, revelaţiile, deziluziile, dramele, trau-mele istorice care au intervenit de la *Risorgimento şi* pînă acum, ceea ce m-ar ajuta să văd cu un ochi destul de critic şi de sceptic exaltarea renaşterii naţionale. Aş considera-o necesară, în continuare, dar aş amenda-o în sensul că nu aş lăsa-o să ajungă pînă la delirul etnicist şi şovin. Stridenţa unor personalităţi ca dumneavoastră în contextul romă-nesc provine în primul rînd din faptul că alte discursuri critice sînt aproape absente. Dacă vine cineva, în spiritul cel mai pozitiv şi cel mai constructiv şi pune problemele într-o manieră critică, toată atitudinea lui este complet disonantă faţă de atitudinea de auto-felicitare continuă în care s-au obişnuit să trăiască românii. Un asemenea corp străin deran-jează. Eu am trăit, de altfel, pe propria-mi piele inapetenţa românească la spiritul critic şi acest refuz general de a auzi pe cineva care formulează obiecţii, uneori de bun simţ, alteori bazate pe competenţă, pe o expertiză (pe care alţii nu le au).

Adrian Marino: Problema este extrem de interesantă, o vom relua atunci cînd vom discuta despre condiţiile, structurile şi viitorul culturii române. Este într-adevăr încă un aspect fundamental: cultura română actuală nu a dat, practic, mai nimic ideologic. Te-ai fi aşteptat, practic, ca după o perioadă de marxism să avem o critică anti-marxistă. Nu există însă aşa ceva! Eu am făcut cîteva critici anti-marxiste literare, în *Biografia ideii de literatură;* singura persoană care a observat a fost doamna Monica Spiridon, care a menţionat că este singura atitudine critică împo-triva marxismului literar. Dar marxismul literar este numai un aspect destul de unilateral şi marginal al marxismului fundamental a cărui victimă am fost.

Dar, *à propos de* francezii care se ocupă de cultura română, ce părere ai despre doamna Catherine Durandin? Ai citit *Istoria românilor?* Nu ai impresia că, deşi ea are de multe ori dreptate, nu-şi prea iubeşte obiectul de studiu?

Sorin Antohi: Pentru mine, acest lucru nu este chiar atît de important. Dar Catherine Durandin, obiectivă în cărţile sale savante despre noi, îşi arată fascinaţia (poate chiar afecţiunea) în romanele şi evocările cu subiect românesc. Cred însă că mare parte dintre specialiştii străini care au ajuns să scrie despre România nu au ajuns şi să înţeleagă foarte bine terenul pe care îl discută. De ce s-a întîmplat aşa? Fiindcă, pur şi simplu, e foarte greu să înţelegi o cultură, chiar şi atunci cînd îi cunoşti foarte bine limba, pentru că aşa-zisa

„intimitate culturală”, despre care vorbeşte şi antropo-logul Michael Herzfeld, se obţine foarte greu. E ultimul lucru pe care îl poate învăţa cineva. Înveţi limba, dar ca să ajungi să spargi codul acela, ultimul secret, intimitatea unei culturi, e nevoie de un efort extraordinar.

Adrian Marino: Cunoşti cărţile lui Keith Hitchins? Am impresia că el s-a apropiat mai mult decît Catherine Durandin de spiritul nostru (cel puţin ardelenesc), de istoria României.

Sorin Antohi: Cred că Hitchins a avut o misiune relativ mai uşoară, deoarece ambiţia lui a fost să ofere o sinteză narativă, echilibrată şi aproape exhaustivă, a peste două secole de istorie românească. Cele două cărţi apărute la Oxford University Press şi traduse la Humanitas, care acoperă perioada dintre 1774 şi 1947, reprezintă cea mai bună tratare într-o naraţiune sintetică a istoriei moderne româneşti. Această sinteză a fost pregătită de seria monografiilor sale dedicate altor subiecte, cum ar fi *Ortodoxie şi naţionalitate* şi altele. Cărţile lui Hitchins vin să

umple un gol în literatura de specialitate pe plan internaţional, unde, după sinteza lui H. Seton-Watson, nu mai era nimic. Deci Hitchins vine după vreo 60 de ani de tăcere pe plan internaţional despre România - la nivelul sintezei. Prin urmare, programul intelectual al profesorului ame-rican este şi oarecum didactic: el caută să dea un solid punct de plecare celor care vor să studieze istoria românească. Catherine Durandin a abordat într-o manieră mai polemică, mai ideologică toată chestiunea românească: are *parti pris-u*ri*,* judecăţi şi opinii personale, care se leagă de o anumită lectură pe care autoarea o face momentului 1848 şi peri-oadei de imediat după.

Adrian Marino: Eu sînt dispus să „iert” doamnei Durandin evidenta antipatie pe care o are faţă de obiectul său de studiu, fiindcă a făcut o afirmaţie fundamentală, la care subscriu integral şi cred că subscrii şi tu: *în România, revoluţia de la 1848 nu e terminată nici astăzi.* Şi are perfectă dreptate.

Sorin Antohi: Întocmai. Repet, lucrările doamnei Durandin propun o viziune polemică asupra istoriei româneşti. Nu cred că îşi antipatizează obiectul de studiu, pentru că ea, cum spuneam mai înainte, a scris pînă şi romane cu acţiunea în România, deci e capabilă de empatie. Nu ştiu în ce măsură însă repulsia faţă de perioada ceauşistă nu se transferă şi asupra altor perioade din istoria noastră.

Adrian Marino: E foarte probabil. Uite, să-ţi dau un exemplu în spri-jinul afirmaţiei că revoluţia de la 1848 nu s-a sfîrşit. Printre *Dorinţele partidei naţionale în Moldova* figura şi o lege: legea responsabilităţii ministeriale. Nici astăzi nu a fost aplicată! Ceea ce cerea Kogălniceanu la 1848, nici astăzi nu avem! Deci Catherine Durandin are dreptate cînd spune că Revoluţia de la 1848 nu este terminată în România. Şi eu, care mă consider neopaşoptist, îi

dau dreptate, căutînd, pe cît posibil, să umplu aceste goluri şi să dovedesc că putem fi creatori în spirit paşoptist. Mi-a rămas în minte o propoziţie memorabilă a lui Bălcescu: *să ne apucăm să ne construim o ţară...* Noi nu avem încă o ţară construită. Sîntem încă o ţară improvizată, o ţară încropită. Totul, la noi, este grăbit, fuşerit, cu documente despre care ministerele nu au habar, miniştri din acelaşi cabinet care se contrazic public; se decorează torţionarul de la Sighet ş.a.m.d. Sînt chestiuni care ţin de specificul naţional. Noi nu avem încă o ţară organizată, cu cadre serioase, de înaltă competenţă. Vreau să

ne construim efectiv o ţară! Serios, metodic, pe baze solide. Deci, în acest sens, sînt „paşoptist" (sau „neopaşoptist"). În sensul lui Bălcescu. Nu o ţară *pseudo...*

Sorin Antohi: Revenind la problema străinilor care scriu despre România: ei sînt, pentru cei mai lucizi dintre români, parteneri inesti-mabili, tocmai în această activitate de construcţie a unui al treilea discurs. Noi luptăm cu o serie întreagă de ambiguităţi şi de efecte ale dublei noastre socializări. Cei mai buni dintre noi sîntem socializaţi dublu, pe de o parte în valorile şi ideile Occidentului şi, pe de altă parte, în valorile şi ideile baştinei. Încercăm să rezolvăm această cvadratură a cercului; este o situaţie, într-adevăr, tragică: sîntem sfîşiaţi între cele două lumi. Eu am ajuns să trăiesc strict topografic sfîşierea respectivă: nu pot să mă hotărăsc dacă mă stabilesc definitiv în străintate sau rămîn definitiv în România. În această pendulare, în acest vagabondaj rezum tensiunea extraordinară între ambiţia de a rămîne pe loc pentru a construi şi dorinţa de a fugi către o lume mai bună. Deci cred că sînt bine plasat ca să înţeleg această dihotomie intelectuală şi existenţială. Dumneavoastră, prin expe-rienţa dublă, occidentală şi românească, sînteţi la fel de bine plasat. Pe de o parte, moştenirea de familie (nucleul veritabil al patriotismului), care aproape te obligă să stai pe loc şi să construieşti o ţară; pe de altă parte, exasperarea în faţa situaţiei locale, extraordinara neînţelegere de care eşti înconjurat din toate părţile şi, în sfîrşit, lehamitea şi dorinţa de a-ţi atinge ţelurile individuale. Occidentalii au şi ei o poziţie ambiguă faţă de noi sau sînt, în mod structural, plasaţi într-o poziţie ambiguă. Iată de ce identitatea românească, văzută din Occident, nu este nici suficient de diferită de cea occidentală - vorbesc despre istoria românească mo-dernă - ca să fie complet alterizată, cum este, de pildă, istoria Sudanului sau a Orientului Apropiat. Pînă la un punct, chiar istoria Rusiei. Dar nu este nici suficient de apropiată de Occident pentru a fi confundată cu un fragment al Occidentului. Prin urmare, cel care se apropie de România are, de regulă, două opţiuni. Prima este să alterizeze şi mai mult România, să o exotizeze şi mai mult şi să o trateze într-o manieră etnografică, cu superioritate, eventual cu o simpatie paternalistă, pentru a vedea în noi ceea ce avem mai ireductibil diferit, într-o manieră orientalistă. A doua -să ne reducă total dimensiunea diferită şi să ne anexeze

într-un fel la identitatea occidentală. Ambele alegeri sînt greşite. Şi cea care ne trans-formă orientalist într-un fel de barbari europeni anacronici, şi cea care

încearcă să ne confunde cu occidentalii, confundînd lumea elitelor noastre occidentalizate cu ansamblul ţării. Or, la întîlnirea dintre aceste seturi de ambiguităţi, apare tragismul condiţiei noastre de dublu socia-lizaţi, în Est şi în Vest; un tragism existenţial şi epistemologic, pentru că, în fond, nu ne putem hotărî, trebuie să pendulăm, să încercăm o sinteză în cazurile cele mai fericite. La intersecţia acestor forme de ambiguitate se poate naşte însă cel de *al treilea discurs.* Printr-un dialog susţinut între unii şi alţii.

Adrian Marino: Bine, aceasta este concluzia generaţiei noastre. Dar să ne amintim de *Bucarest,* cartea lui Paul Morand. Acolo este clar portre-tizată o colonie franceză. Să mai amintim un caz, destul de puţin citat, cînd Keyserling face un voiaj în România şi Ion Pillat este însoţitorul lui. Ce a învăţat Keyserling despre România? Că este destinată să reînvie tradiţia Bizanţului. Asta i-a băgat în cap Ion Pillat. Probabil cu *Byzance après Byzance,* cartea lui N. Iorga, în mînă.

Sorin Antohi: Lucrul acesta s-a păstrat şi în *Analiza spectrală a Europei.* E adevărat că aici avem eterna tensiune între ghidul local şi vizitatorul străin neinformat. Keyserling nu ştia practic nimic despre România, a nimerit aici şi pe timp de iarnă, a văzut o Românie relativ izolată, un fel de anticameră a Rusiei. Eu văd în acest cuplu, informatorul sau ghidul local şi călătorul străin, o figură eternă a contactului dintre Est şi Vest, dintre cultura noastră şi Occident. Acelaşi lucru s-a întîmplat şi în cultura rusă, începînd cu secolul XVIII, cu marii călători, marchizul de Custine sau alţii, şi partenerii ruşi care au mers pînă la a-i mistifica în legătură cu realităţile locale. În mod exemplar, Ceadaev a rămas ambiguu el însuşi în raporturile sale cu călătorii francezi, între care şi Custine.

Adrian Marino: Imaginează-ţi că am cartea sa *La Russie en 1839.* Este foarte interesantă şi discuţia lui cu Ţarul absolut epocală. Apoi, marchizul enumeră meticulos cinurile. Ierarhizarea rigidă a societăţii ţariste.

Sorin Antohi: Da, o întîlnire emblematică, contemporană şi simetrică altei mari întîlniri, aceea dintre Tocqueville şi democraţia americană. Vă dau un alt exemplu preferat. În momentul în care Jules Michelet scria *Le Peuple,* a avut nevoie de un exemplu pedagogic pentru naţiunea franceză, pe care o credea decăzută după elanul său de la 1789. Aşa cade Michelet peste români. E un lucru pe care doamna Durandin l-a studiat într-o carte foarte interesantă, *Revolution à la française ou*

à la russe, în care arată cum, la un moment dat, studenţii români aflaţi la Paris, din familiile cele mai bune, moldovene şi valahe, ajung să fie informatorii lui, într-un fel chiar manipulatorii lui în ceea ce priveşte „imaginea României". Pentru că barbaria aceasta sănătoasă (vorba lui Eminescu: „sănătoasa barbarie") a orientalului era necesară francezului pentru ca el să renască, să se

revitalizeze.

Crezînd într-o geografie simbolică tradiţională, în care Nordul barbar este opus Sudului civilizat, Michelet ne plasează şi pe noi în nord (vezi *Légendes démocratiques du nord).* Este foarte interesant că informatorii români l-au cam mistificat pe Michelet. I-au servit poveştile pe care voia să le audă, auto-exotizîndu-se, adică prezentîndu-se mai barbari şi mai exotici decît erau. Ceea ce Michelet şi aştepta. Din nou, întîlnim această tensiune între informatorul local şi călătorul străin.

La Paul Morand, tensiunea e la fel evidentă. Într-adevăr, el întîlneşte fel de fel de oameni, dar este capabil să facă şi observaţii personale; vede tot felul de lucruri ca, de exemplu, aristocraţii români zăcînd dimi-neaţa prin paturi, dîndu-şi audienţele în pat etc. În cazul Ion Pillat--Keyserling, călătorul străin nu ştia mare lucru despre noi şi a fost la discreţia primului om care i-a expus într-o manieră inteligibilă, chiar inteligentă - Ion Pillat era în stare să facă asta -, condiţia României. Întîmplarea a făcut ca Ion Pillat să-i vorbească despre *Bizanţ după Bizanţ,* iar contele Keyserling să ne atribuie şi el o misiune în Balcani. Totul coincide cu propria noastră ideologie din perioada interbelică, cînd credea toată lumea că misiunea noastră este să stăpînim Balcanii şi să-i civilizăm. Doar Petre Pandrea - personaj bizar la rîndul lui - vorbea despre „helvetizarea României" şi voia neutralitate.

Adrian Marino: În legătură cu românii de la Paris, mai există un caz de propagandă prin femei. Ştii foarte bine că a doua soţie a lui Edgar Quinet era fiica lui Asachi. Ei bine, această Hermiona Asachi s-a dovedit o bună româncă în sensul că pe Quinet l-a orientat spre realităţile româneşti. Şi, mai mult decît atît, l-a făcut să scrie cîteva pagini despre Şincai în care l-a comparat cu italianul Muratori, ştii foarte bine de ce, fiindcă cronica lui Şincai a fost editată la Iaşi în perioada respectivă. Dar nici propagandă prin femei nu am ştiut să facem suficient. Am avut multe romînce cu o carieră senzaţională în Occident. Bălcescu a fost vizitat de o Marie Cantacuzène care la un moment dat a fost muza sau, mă rog, amanta pictorului francez Chassériau. Apoi soţia pictorului Puvis de Chavannes.

Specia romîncelor inteligente din Occident s-a perpetuat pînă la Elena Văcărescu şi Marta Bibescu. Noi nu am jucat foarte bine, ca să mă exprim „cinic", cartea femeilor româno-franceze celebre, fiindcă am avut destule.

Sorin Antohi: Interesant e şi că în imaginarul literar francez *fin-de-siècle* imaginea amantului latin se construieşte după un prototip moldo-valah -contele Vibesco.

Adrian Marino: Tot despre moldo-valahii de la Paris se povesteşte, anecdotă sau nu, că în cabinetul lui Thiers era foarte multă lume şi un emigrant român voia să stea de vorbă cu el. N-avea nici un document, dar i-a venit ideea inspirată să adauge pe cartea de vizită: „moldo--valaque". Şi a fost primit

imediat. Fiindcă Franţa era interesată, pe atunci, de „les principautés danubiennes”. E foarte bine că Napoleon III a urmat o politică filo-română. Citind izvoarele epocii, călătoriile diplomatice ale lui Alecsandri, de pildă, rezultă că a avut nu una, ci trei întrevederi cu Napoleon. Dar cea mai savuroasă întîlnire şi lecţie de pragmatism politic, Alecsandri a primit-o de la Palmerston. Sîntem în perioada 1859, cînd dubla alegere a lui Cuza era pusă sub semnul întebării şi marile puteri ezitau să o recunoască. Alecsandri a fost trimis să convingă cancelariile occidentale să accepte dubla alegere a lui Cuza. Napoleon III a făcut doar un „gest”: un cadou tinerei armate moldo-valahe, 10.000 de puşti. Alecsandri era foarte satisfăcut de această achiziţie, dar la Londra lucru-rile s-au „gripat”. De fapt, nu s-au „gripat”. La Londra, prim-ministru era Palmerston. El i-a spus că guvernul englez este unul de tip democratic, reprezentativ şi că trebuie să ţină seama de opinia publică internă. Guvernul, ţara noastră nu erau pe atunci bine cunoscute, iar guvernul britanic, din motive de echilibru european, susţinea interesele Turciei. Alecsandri a fost însă învăţat cum să procedeze: să vină la Londra cu 60.000 de lire sterline aur, pentru... a cumpăra oratori şi presa. Astfel va fi declanşat un curent de opinie favorabil Principatelor, iar Anglia, evi-dent, va trebui să ţină seama de el. A fost, cred, prima lecţie de *lobby* politic făcută unui diplomat român. La Paris, lecţia aceasta de pragmatism şi de cinism politic a fost comentată foarte negativ. Bariţiu reacţionează la fel, cu indignare. Nu o putea asimila, era un spirit mult prea etic.

Sorin Antohi: Ne întîlnim cu eterna problemă a imaginii României.

Adrian Marino: Evident, cum o întreţinem...

Sorin Antohi: „Eterna şi fascinanta România”, versiune 1859.

Adrian Marino: Sînt lucruri foarte interesante, care arată că problemele se repetă, au o recurenţă.

Sorin Antohi: Sau, mai exact, problemele nu s-au rezolvat. E o recu-renţă a problemelor nerezolvate, o recurenţă a eşecurilor, a lucrurilor care nu s-au făcut sau au fost făcute doar pe jumătate.

Adrian Marino: E drama României; noi trebuie să luăm mereu de la capăt o problemă - nu o ducem la bun sfîrşit, istoria ne-a împiedicat mereu. Observaţie veche. Citim, de pildă, în „Cuvînt începător” al revistei *Literatura şi arta românească* (1896-1910): „Noi românii am luat şi luăm încă zilnic mai toate lucrurile de la capăt”. Tot secretul dezvoltării României viitoare este să avem o perioadă de linişte, de stabilitate, şi mai ales de continuitate. Dar noi sîntem aici într-o zonă „gri”. Nu ştim exact ce se va întîmpla, în ce zonă de influenţă vom cădea. Este foarte greu... Intelectualii ca noi, care cultivă *al treilea discurs,* riscă să fie mereu „sfîşiaţi” între cei doi poli.

Sorin Antohi: Dacă ne gîndim puţin la o genealogie a celui de-al treilea discurs - în România toată lumea îşi inventează genealogii -, la ce anume ne-

am mai putea referi? Există alţi români care au scris în spiritul acesta? Ce părere aveţi? Au fost oameni care, fără să îl numească al treilea discurs, l-au produs, s-au comportat ca atare, au trăit între cele două lumi, au încercat să le lege?

Adrian Marino: Da, categoric da. Cred că paşoptiştii au fost, în primul rînd, din această specie şi au şi scris în repetate rînduri în acest sens. *Question économique des Principautés Danubiennes* a lui Bălcescu, de pildă, care e cea mai bună carte a sa, mult mai bună decît „poveştile" cu Mihai Viteazul. Este o carte strictă. Arată că unii români percepeau că este nevoie de o formulă de sinteză. Dar am mult mai multe referinţe pe care le voi include în *Addenda.* Cum s-a şi susţinut, nici măcar junimiştii nu erau atît de conservatori pe cît păreau. Ei erau un fel de liberali mai prudenţi, mai evolutivi, dar nu respingeau total Occidentul. Doreau doar ca totul să se petreacă gradual, progresiv.

Sorin Antohi: Acţiunile lor practice, din politică, economie, educaţie demonstrează că aveau o pasiune evidentă pentru occidentalizare, numai că vedeau dezvoltarea într-o manieră mai organică.

Adrian Marino: Apoi, toţi sînt de formaţie occidentală... şi masonică. La Paris, cineva a publicat chiar actele lojei...

Sorin Antohi: Oamenii care s-au simţit bine în Occident s-au integrat bine, începînd cu generaţia 1848. Dacă cineva ar face analiza călătoriilor lui Vasile Alecsandri... G. Călinescu, în *Istoria* lui, în capitolul despre Alecsandri, a făcut lista: de la Londra la Paris, la Marsilia, la Constantinopol şi înapoi, absolut permanent.

Adrian Marino: Pe urmă, mai erau Gibraltar, Alger, Maroc şi aşa mai departe. Era un călător extraordinar. Toţi trăiau dublu. Erau şi în România, şi în Occident. Iată deci şi nişte practicieni ai celui de-al treilea discurs. Maiorescu a cultivat avocatura, care era profitabilă, pentru a putea cîştiga bani, iar în fiecare vară pleca în străinătate. Dădea telegrame: *reţineţi cameră, două paturi...*

Sorin Antohi: Nu făcea destui bani pentru a nu-şi mai ţine o socoteală foarte amănunţită în jurnalul său, pentru fiecare masă cumpărată, pentru fiecare fel de mîncare. O pedanterie, poate şi o preocupare să-i ajungă banii din pungă pînă la capăt.

Adrian Marino: Da, dar e clar că Maiorescu, an de an, vară de vară pleca în străinătate şi era preocupat de calitatea hotelurilor. Era un lucru foarte important pentru el.

Sorin Antohi: Să mai vedem, cine credeţi că, în ultima sută de ani, a scris cam în acest spirit? Cine a mai folosit materiale româneşti şi idei străine, cine le-a mai combinat, cine a mai încercat să facă sinteză, să meargă mai departe?

Adrian Marino: Cred că pot fi citate mai multe nume: Zeletin (în parte)

şi eternul nostru Lovinescu, care gîndea ca noi, în formule de sinteză. Dar şi M. Ralea şi Paul Zarifopol. Între forţele reacţionare şi forţele revoluţionare, el a încercat o formulă de sinteză. Este absolut limpede. Deci noi nu sîntem chiar aşa de aerieni, avem în spate o anumită tradiţie, care nu este deloc pusă în valoare. Faptul că peisajul ideologic românesc actual a fost ocupat de mitul Păltiniş mă nemulţumeşte. Nu fiindcă e Păltiniş, unde am fost şi eu, ci pentru că este un mit care obnubilează o întreagă tradiţie românească existentă. Care şterge cu buretele aproape două secole şi jumătate de cultură românească. Care pretinde că noi am intrat în Europa numai prin „generaţia Nae".

Sorin Antohi: Bine, dar „mitul Păltiniş" este o etichetă prea generală, poate şi uşor nedreaptă; mai curînd, mitul Păltiniş este ceea ce a devenit

el în mîna unor emuli întîrziaţi, epigoni, care din diverse motive au supralicitat şi au redus toată acea experienţă spirituală la programul său autohtonizant şi izolaţionist. Am scris critic despre toate astea, dar trebuie să distingem între ceea ce s-a întîmplat unic la Păltiniş şi mitul ulterior.

Adrian Marino: Revenind la al treilea discurs, cred că Zeletin merită citat şi pentru o observaţie foarte critică pe care o face la adresa Partidului Liberal, care explică în bună parte carenţa ideologică actuală. La un moment dat, el spune că Partidul Liberal, după ce a luat puterea, a fost preocupat să-şi aplice programul, dar nu a mai fost preocupat să se justifice şi teoretic. Deci tensiunea ideologică a scăzut. Despre liberalism s-a vorbit foarte bine în conferinţele Institutului Social al lui Gusti, dar oarecum amalgamat cu conservatorismul, cu ţărănismul etc. Ei bine, nu este acelaşi lucru. Cînd intră pe mîna unui for academic, ideile liberale îşi pierd din acuitate şi devin materie de studiu, la egalitate cu poporanis-mul, cu socialismul etc. Liberalismul e ceva mai mult. Ştii foarte bine că, dacă nu erau Gusti şi conferinţele sale la Institutul Social Român, aproape că nu se mai vorbea despre liberalism în România. Iar Zeletin, cu neo--liberalismul său - un fel de a vorbi - ...acolo e mai mult socialism decît liberalism...

Sorin Antohi: Zeletin, Lovinescu. Care ar fi al treilea, pentru că spuneaţi că ar exista trei „moderni"?

Adrian Marino: M-am gîndit foarte mult la o carte uitată şi contestată a lui Drăghicescu, *Din psihologia poporului român.* Acolo sînt foarte multe observaţii critice şi comparaţii cu Occidentul, punînd în paralelă defec-tele poporului român cu valorile occidentale corespondente. Cartea a rămas practic nediscutată - o carte care a deranjat foarte multă lume. Şi în felul acesta, uite, noi trebuie să umblăm cu foarte mare atenţie prin bibliografie, pentru a ne găsi precursorii. Ei există însă din plin. Nu trebuie să-i uităm şi urmează doar să-i continuăm cu puterile noastre. Însuşi faptul că doi intelectuali români discută acum despre această problemă, sfidînd preocupările mărunte şi privind critic în jur, arată că problema are vitalitatea sa. Că ne spune ceva esenţial şi că prin

expe-rienţele noastre intelectuale şi sociale diferite noi am ajuns la concluzii convergente. Trebuie să recunoşti că este un moment simbolic, un moment rar în cultura română: doi oameni să fie de acord fără să se fi pus de acord. Nu e chiar banal. Asta nu înseamnă că trebuie să ne

umflăm în pene şi să ne dăm mari aere de ideologi. Dar sîntem într-o fază de construcţie ideologică modernă (mai ales după 1989), cînd astfel de proiecte nu numai că devin posibile, dar devin şi imperios necesare. Ai văzut acolo, în prefaţa la *Cenzura în România,* că am schiţat un grup de ideologi români (cu unele mici omisiuni, regretabile) ce gîndesc ca noi sau care sînt, în orice caz, mai apropiaţi de această formulă decît de celelalte. Nu sînt nici naţionalişti, nici hipercosmopoliţi; sînt şi oameni dintre cele două războaie. Cred că sîntem pe calea cea bună. Putem considera capitolul încheiat în linii mari. Vine capitolul despre relaţiile cu străinătatea - intrăm în unele detalii - şi pe urmă discutăm şi problema culturii române, şi a societăţii şi politicii româneşti. Ne apropiem deci vertiginos de actualitate. Devenim tot mai polemici, mai iritanţi, mai incisivi şi mai actuali. Trebuie deci să ne aşteptăm şi la reacţii „dure". Dar avem şi... oarecare „antrenament".

Să mai semnalăm încă un aspect al evoluţiei mele sufleteşti, intelectuale, culturale, de după 1989. Relaţiile cu străinătatea s-au modificat într-o bună măsură. Şi trebuie arătat acest lucru, dar nu într-un sens polemic. Atitudinea mea faţă de străinătate şi faţă de Occident rămîne incontestabil pozitivă. Însă relaţiile cu unele personaje, cu unele persona-lităţi occidentale, au slăbit şi voi spune imediat şi de ce. Noi am discutat ieri despre un anumit complex al intelectualului român în străinătate care, avînd anumite eşecuri acolo, se întoarce împotriva Occidentului şi devine polemic împotriva lui. Nici vorbă, în cazul meu, de aşa ceva. Însă cîteva cazuri punctuale - şi ele sînt semnificative pentru evoluţia culturii româneşti actuale - merită subliniate. „Decepţia" mea (deşi nu aş folosi chiar acest termen) pleacă, în primul rînd, de la atitudinea comparatiştilor francezi. Atitudinea lor, pentru mine, a fost decepţionantă pentru faptul că ei nu au înţeles demersul exact al unui comparatist român, care folosea literatura comparată ca un pretext de a ieşi din izolare, din Gulag, de a stabili relaţii cu Occidentul, de a evada în lumea liberă. Ei, care erau total depolitizaţi sau stîngişti, nu percepeau deloc această semnificaţie şi implicare ideologică a comparatismului. Nu-ţi ascund nici faptul că sînt complet dezgustat de stîngismul parizian sau, în general, occidental. Zeci şi zeci de cărţi, sute de articole, multe filme. *Une femme dans la tourmente,* cu zeci de drapele... roşii, revoluţionare, agresive. Un consul francez... sprijinind insurgenţi etc. Mai mult decît atît, eu, folosind ca em-blemă pe Étiemble, care era „bestia neagră" a comparatismului francez, mi-am atras şi antipatia furibundă a unor comparatişti francezi; s-a ajuns

pînă acolo încît, la un congres de literatură comparată de la Tokyo, în '90,

am fost apostrofat public de un domn, specializat doar în relaţii franco-ruse: cum îmi permit eu să fac aşa ceva? Uite, îmi permit, fiindcă *Étiemble* era, de fapt, o carte cu cheie. O am în faţa mea şi sumarul indică foarte limpede despre ce este vorba. Este o carte încă necunoscută în România, încă netradusă, pe care am scris-o direct în limba franceză, publicată în ’82, ocolind cenzura. Îmi pun, aşa, o întrebare naivă, dacă vrei ironică, revenind asupra ei: cam cîţi critici români scriau în ’82, din proprie iniţiativă, asumîndu-şi mari riscuri, despre relaţiile Est-Vest, într-o perioadă de blocaj, despre anti-naţionalism, despre eurocentrism, contra imperialismului - cel din Est? Vorbeam despre internaţionalism, cosmo-politism, universalism, despre relaţii, cooperare. Şi, atenţiune, un capitol exploziv, despre *comunicaţii libere!* Ei bine, nu am nici un motiv să-mi fie ruşine de carte, dimpotrivă, cred că este o lucrare de pionerat, dar de *underground.* Un fel de carte-manifest, o carte cu cheie; *Étiemble* era pentru mine doar o emblemă a comparatismului, care dă atenţie şi literaturilor din Est, ca şi literaturilor exotice. Eu îl foloseam oarecum ca „alibi” şi pentru literatura franceză, şi pentru literatura română, şi pentru fantomaticul comitet românesc de literatură comparată. Cartea a avut un destin cu totul şi cu totul particular, anecdotic, poate chiar bizar.

Recent, după reuniunea traducătorilor străini de literatură română m-am întîlnit cu Laurenţiu Ulici, care mi-a spus următorul lucru: un vietnamez a citit versiunea japoneză a cărţii mele şi a „întrebat” de mine! Versiunea japoneză, făcută după versiunea franceză. Îţi dai seama ce traseu sui-generis, original, exotic şi neobişnuit: România - Franţa - Japonia -Vietnam. Deci eu am în acelaşi timp sentimentul unei avangarde intelec-tuale, al pioneratului. Dar mă simt şi puţin inhibat de faptul că în propria mea ţară, în propria mea cultură, nu sînt cunoscut sub acest aspect şi nu sînt foarte multe semne de interes pentru acest tip de comparatism, care are (sau avea cel puţin) un sens ideologic precis, de relaţii Est-Vest: cum puteam ieşi din izolare prin acea formă de comparatistică tolerată de regim. Aş mai spune că această carte ar merita tradusă în limba română. Voi scoate capitolele cu *Étiemble* şi voi selecta numai capitolele pur ideologice, unde se vede foarte clar atitudinea mea liberală, pro-euro-peană, împotriva cenzurii, împotriva impermeabilizării culturii româneşti. Cunoşti foarte bine epoca. Am evocat-o sumar şi în *Cenzura în România.* O voi dezvolta bineînţeles. Trebuie să aprofundez problema cu maximă seriozitate.

Şi, *à propos* de parcurgerea izvoarelor, să-ţi mai povestesc ceva. Nu are rost să plictisim lumea numai cu referinţe savante. Sîntem încă sub imperiul „scandalului” provocat în 2000 de corespondenţa intimă inedită a Veronicăi Micle cu Mihai Eminescu, apărută la Polirom. Ei bine, mai există un text de scandal de acest gen în literatura română, foarte puţin cunoscut, păstrat în familie şi publicat de Rădulescu-Motru, în 1943. Despre ce este vorba? Despre autobiografia lui Eufrosin Poteca, amintită. El este un pionier al liberalismului

românesc - face elogiul presei libere, elogiul presei necenzurate - este un spirit liberal marginal important, care şi-a sfîrşit zilele ca egumen, stareţ al mînăstirii Motru, în Oltenia. Acolo, el s-a împrietenit cu stră-stră-străbunicul lui Rădulescu-Motru, căruia i-a lăsat manuscrisele sale. Printre ele se află şi o autobiografie, mai exact povestea călătoriei lui la Buda, în 1823, cînd a plecat să-şi edi-teze o carte, trecută prin cenzură. Această autobiografie a fost „secretă" aproape 150 de ani, tot din motive de discreţie. Scria foarte bine în autobiografie, mult mai bine decît în cartea lui tipărită - avea un stil fluent, un stil vorbit, o limbă modernă, fiindcă ştia precis că ceea ce scrisese nu poate fi publicat. Ei bine, el declară cu mare candoare că a avut două mari pasiuni în viaţa lui: cărţile şi fetele. Şi aproximativ o pagină întreagă din autobiografia sa vorbeşte, nici mai mult, nici mai puţin, decît despre... bordelurile din Pesta. Trebuie să recunoşti că, la noi, este ceva original şi autentic...

Sorin Antohi: Da, am scris şi eu despre acest episod, într-un studiu despre utopismul românesc.

Adrian Marino: ...Avea deci sentimentul autenticităţii cu mult înaintea „şcolii" Eliade. Aşa se explică faptul că autobiografia lui Eufrosin Poteca s-a păstrat din tată în fiu, pînă în 1943, cînd a apărut. Iată că avem şi astfel de texte secrete, savuroase. Trebuie să recunosc că m-a amuzat şi pe mine chestia aceasta. Făcînd un fel de analiză comparativă, cine îşi putea imagina aşa ceva? Şi mă mir că Editura Academiei Române nu acordă suficientă atenţie şi acestor texte. Au mai apărut: *Amintirile colonelului Lăcusteanu,* care sînt la fel de savuroase, ca şi *Jurnalul* doctorului Ulieru. Sînt jurnale autentice de mare savoare, care arată adevăratul puls, adevărata sensibilitate românească la realităţile vieţii, dincolo de orice convenţie. Dar să revenim la străinii noştri şi la com-paratiştii noştri.

Cînd am observat că aceşti domni comparatişti nu erau sensibili la aspectul ideologic pe care eu îl dădeam comparatismului românesc,

m-am înstrăinat oarecum, în sensul că nu am mai întreţinut relaţii cu ei. Am fost, o bună perioadă, membru în „Comitetul Internaţional de Literatură Comparată", pe urmă, timp de opt ani, membru în comisia de redactare a lucrării, în multe volume, *Histoire Comparée des Littératures de Langues Européennes,* unde este inclus şi volumul acela despre avan-gardă pe care l-am amintit şi pe care l-ai văzut. În felul acesta, eu am ieşit, puţin cîte puţin, dintr-o sferă de relaţii ce mă decepţionase. Ei înţelegeau prin comparatism, de fapt, doar istoria relaţiilor literare inter-naţionale. Nu contest că aceste domenii sînt interesante. Dar pentru mine, în situaţia ideologică de constrîngere în care mă aflam, posibilitatea de a stabili relaţiile cu Occidentul era infinit mai importantă. Ce să mai spun, m-a jenat puţin faptul că, prin contactele mele occidentale din ultimul timp, primeam indirect obiecţii şi despre slabul prestigiu al culturii şi al civilizaţiei româneşti în străinătate. De altfel, acest prestigiu

negativ este vechi, semnalat încă din secolul al XVIII-lea. Ştii foarte bine ce părere avea Hauterive despre boierii români, care stăteau tolăniţi toată ziua şi nu făceau nimic şi aşa mai departe. Nu am avut aşadar numai o presă favorabilă, ci mai curînd una negativă. În acelaşi timp, mi-am mai dat seama de un lucru, urmat de un proces de conştiinţă foarte sever. Cum e posibil să cunoşti bine Occidentul şi să vezi Parisul, cartierele Parisului, arondismentul 6 al Parisului, dar să nu cunoşti nimic despre ţările din jur?

Sorin Antohi: Eu am numit acest vechi cusur intelectual românesc „Bovarism geo-cultural”: ne imaginăm vecini cu francezii, nu cu ungurii, bulgarii etc.

Adrian Marino: Astfel, după ’89, nu am mai făcut călătorii în Occident - mi-am zis că trebuie neapărat să cunosc şi ţările din jur. Şi, în această stare de spirit, am făcut două călătorii în Turcia; trebuie să recunosc, extrem de instructive. Mi-am dat seama că nu putem pricepe mare lucru din civilizaţia românească fără a cunoaşte, măcar în parte, Istanbulul şi anumite centre tradiţionale de decizie. Am stat o dimineaţă întreagă în Topkapi şi m-am plimbat prin acel parc; am văzut şi locul unde se înfigea steagul verde al Profetului. Mai era acolo şi „Poarta plăcerilor”, se mai vedea şi cazarma eunucilor albi, ca şi haremurile. La fel, pavilionul unde viitorii sultani erau circumcişi, cît şi cîteva chioşcuri de un rafinament arhitectonic extraordinar. Îmi aduc aminte de pavilionul, relativ mic, cu un rar simţ al proporţiilor, pe care turcii l-au ridicat cînd au cucerit Bagdadul. Este splendid, interiorul, cu sofale şi scaune de o mare fineţe,

care îţi inducea o anume stare contemplativă şi meditativă, de relaxare. Oamenii aceştia aveau deci sensul trăirii vieţii şi mă întreb, încă o dată, de unde plecau deciziile. Trebuie să mai vizitez cazarma ienicerilor, pe aga ienicerilor... Eu nu ştiu, eşti istoric, e adevărat că noi eram obligaţi să dăm, în urma „capitulaţiilor” şi a tratatelor noastre cu Turcia, 500 de copii pe an pentru a fi crescuţi în spirit musulman, ca ieniceri? La acea dată, ienicerii erau cea mai bună infanterie a Europei, de o disciplină şi o tehnică militară net superioare celorlalte infanterii. Treptat, situaţia a decăzut. Au existat şi revolte, iar ienicerii au fost desfiinţaţi, în cele din urmă, la începutul secolului al XIX-lea.

Mi-am dat deci seama că nu trebuie să cunosc numai Occidentul, ci şi Orientul. Am făcut o călătorie şi în Grecia, la fel, deosebit de instructivă, din care am şi amintiri bune, şi mai puţin bune. Să nu uit totuşi şi o ultimă călătorie, în Israel, care mi-a dat mari satisfacţii ideologice. O ţară care se construieşte febril, plecîndu-se, practic, de la zero. Este chiar programul „neopaşoptist”. Admirabil. La Atena există un fel de piaţă populară, Omonia, unde poţi cumpăra aproape orice. Erau acolo şi foarte multe chioşcuri de ziare; ceea ce m-a impresionat şi chiar m-a demora-lizat a fost însă că am văzut şase ziare poloneze şi nici un ziar românesc, într-un oraş unde „colonia” românească

este totuşi numeroasă. Mi-am zis că noi, românii, nu ştim să ne punem în valoare cultura, să ne difuzăm valorile. Nu ştim să ne facem cunoscuţi. Este o racilă fundamentală, fiindcă la noi totul este personalizat şi, fatalmente, prin difuzarea în străinătate, anumite persoane ies în faţă, în timp ce altele rămîn în umbră. Or, la noi, concurenţa este atît de personalizată şi acerbă, încît lucrurile acestea sînt jugulate din faşă. Cu atît mai mult cu cît şansele de a fi cunoscut în străinătate sînt, în special, ale cărţilor care folosesc un limbaj ideologic imediat accesibil. Noi facem eroarea, inevitabilă într-un fel, de a miza mai ales pe poezie. Eu cred că şansa culturii române în Occident este doar eseul, studiul tehnic, studiul ideologic, studiul istoric şi roma-nul. Fiindcă poezia nu e foarte citită în Occident. Îţi evoc o situaţie cunoscută: poeţi mari francezi, la Gallimard, de pildă, au un tiraj aproape neverosimil, de 800 exemplare, la o piaţă francofonă virtuală de trei sute de milioane de oameni. Iar noi mizăm la infinit pe traduceri de poezie. Cîţi le citesc? Poezia circulă greu, prin traduceri mai mult sau mai puţin fericite, dintr-o limbă în alta.

Sorin Antohi: Aceste traduceri sînt gesturi reciproce de curtoazie şi ospitalitate, de răsplată pentru curtoazie şi ospitalitate. Nu ştim mai

nimic despre impactul lor real. Revenind la chestiunea contactelor cu străinătatea, eu cred că cele mai bune sînt cele individuale - şi dumnea-voastră o ştiţi foarte bine. Din nefericire, contactele instituţionale cu străi-nătatea suferă şi după 1989. Filierele care promovează cultura română în Occident sînt precare, lamentabile, prost orientate şi diletante. Am să vă dau exemple: primeşti la un moment dat pe masă, în Vest, fie că eşti occidental, fie că eşti român care trăieşte temporar în străinătate, un obiect pe care scrie *The Golden Bough* cu litere aurite; nu prea ştii ce să faci cu el, realizezi că ar putea fi o tipăritură, îl apuci din toate părţile şi pînă la urmă reuşeşti să-l deschizi (pentru că are un mod contraintuitiv de închidere şi deschidere). Descoperi că e vorba de un fel de antologie, vag periodică. Nu înţelegi prea repede cine o editează, cînd şi în ce condiţii; acest nume te duce cu mintea direct la J.G. Frazer şi în nici un caz la România. Apoi, vezi un fel de *bric-à-brac* de traduceri într-o engleză de cele mai multe ori aproximativă, cu destule contrasensuri şi confuzia ta creşte. Dacă eşti iniţiat în arcanele relaţiilor literare de la Bucureşti, înţelegi principiile de selecţie; ghiceşti cum a ajuns X să fie tradus acolo. Dacă eşti la primele contacte cu România, crezi că aşa arată cultura română: cam delirant, dacă descoperi panseurile lui Caius Traian Dragomir...

Al doilea tip de propagandă culturală în străinătate se face prin *Romanian Review,* care apare acum cu totul sporadic, sau prin volume, scoase în limbi străine de Fundaţia Culturală Română - acestea din urmă sînt selectate şi realizate mai profesional; problema lor rămîne difuzarea. Dar am văzut o selecţie de gînditori români *Romanian Philosophers,* un volumaş scos de Direcţia Publicaţiilor Româneşti pentru Străinătate, tradus acceptabil, însă cu

criterii de selecţie enigmatice, lipsit de intro-duceri inteligente în operele autorilor antologaţi, fără o introducere generală bună. De la Nae Ionescu la D.D. Roşca, de la Gabriel Liiceanu la Patapievici, străinului i se oferă de toate, dar întregul rezultat este un eşec: o nedumerire, cel mult o ridicare din umeri însoţită de gestul natural de a trimite acest volum la reciclare.

Adrian Marino: Eu am urmat o cale diametral opusă, cu altfel de rezultate şi cu altfel de concluzii. În primul rînd, m-am bazat pe relaţii strict individuale. Nu am mizat deloc pe selecţiile oficiale, nu am beneficiat de nici un sprijin oficial. Totul s-a sprijinit pe fundalul acestui „Comitet Internaţional de Literatură Comparată", prin faptul că eu ofeream texte de circulaţie virtual universală, cum este *Étiemble ou le Comparatisme*

militant. Dar mai sînt şi altele, de exemplu, o istorie a esteticii avangardei europene - netradusă, nici ea, în limba română - sau *Comparatisme et théorie de la littérature* (Paris, P.U.F., 1988), recent tradusă la Polirom. Mai sînt şi colaborări la unele antologii. A apărut la P.U.F. un *Précis de littérature européenne.* Fără îndoială ai văzut-o. Acolo am un capitol despre istoria ideii de literatură europeană. Am publicat şi într-o anto-logie italiană (titlul nu este lipsit de semnificaţie: *Il mito della letteratura europea,* a cura di Franca Sinopoli, Roma, Maltremi, 1999), într-o anto-logie spaniolă şi aşa mai departe. Am deci o stare ambiguă de satisfacţie şi de regret infinit pentru că rămîn un caz singular, care aproape nu a avut imitatori. Trebuie s-o spun şi chiar s-o repet, cu riscul de a părea unora „infatuat", deşi este vorba despre o referinţă pur bibliografică, că sînt cel mai tradus critic român în străinătate. 12 volume traduse în limbi străine, dintre care opt editate în străinătate, pe baze strict editoriale. Nu au fost finanţate nici de Ministerul Culturii, nici de Fundaţia Soros, nici de Ministerul Culturii francez. S-au selectat singure. Ei bine, această experienţă mi-a dat o anumită certitudine că drumul meu este cel bun şi necesar. Dar, în acelaşi timp, şi cel mai dificil. Fiindcă eu înaintam pe un teren total virgin, aveam toate dificultăţile pionieratului. E explicabil, într-un fel, de ce marii critici români nu s-au ocupat de aşa ceva, că nu există o carte a lor editată în străinătate, pe baze editoriale. Unii poate meritau. Şi un obscur, un marginal, un om care este în orice caz în afara sistemului cultural şi academic actual, nerecunoscut oficial, poate să aibă astfel de rezultate.

În privinţa aceasta, sînt mulţumit şi, în acelaşi timp, profund nemul-ţumit şi dezamăgit, fiind convins că în cultura română sînt şi alte forţe care pot publica în Occident. Tu eşti una dintre ele şi ai şi făcut-o. Ai publicat o carte în franceză, acum publici mai multe studii în engleză. Deci există posibilităţi evidente de afirmare internaţională, dar iarăşi, să fim lucizi, cîţi autori ca aceştia există în România? O mînă de oameni. Sîntem încă pionieri, priviţi ca nişte personaje curioase, exotice, intere-sante, admirate, la limită, cu colţul gurii, care însă nu ne încadrăm în schemele culturii actuale. Aici este marea

mea tristeţe. Aceste prezenţe româneşti şi această dublă identitate, româno-europeană, precum şi acest al treilea discurs nu sînt încă validate, acceptate şi transformate în ideal cultural colectiv. Aici trebuie să tindem spre a ne afirma o identitate, în aceeaşi limbă românească, dar fără complexe. Să putem critica orice scriitor străin (comparatist sau nu), ceea eu am şi făcut adeseori. Dar

asta nu înseamnă că trebuie să rupem legăturile cu ei; văd cu satisfacţie că s-a înfiinţat chiar şi o „Societate Română de Literatură Comparată", care funcţionează cu statut particular. O bună iniţiativă. Preşedinte de onoare este Paul Cornea, secretar activ doamna Monica Spiridon, persoane com-petente; iar eu am fost proclamat aşa, ca un fel de simbol, „preşedinte de onoare". Vezi şi un recent *Festschrift* notabil: *Cercetarea literară azi. Studii dedicate profesorului Paul Cornea* (Iaşi, Polirom, 2000). Această „Societate Română de Literatură Comparată" menţine legăturile acade-mice şi suplineşte pe căi particulare ceea ce ar fi trebuit să facă oficia-litătile române, care nu fac nimic. Este drama culturii române, care întreţine aşa-zise servicii culturale externe. Dar care, din cauza originilor sociale - despre ele am mai vorbit -, a lipsei de cunoştinţe, de informaţii şi de tradiţii, precum şi datorită mentalităţii din perioada ceauşistă (cînd legăturile cu Occidentul nu erau deloc cultivate), sînt cvasinule.

Deci un capitol în acelaşi timp exaltant şi deprimant. Mi-l asum. Spre sfîrşitul vieţii, constat că există premise - stau de vorbă cu o persoană ce continuă cu succes în acelaşi sens - şi am toate motivele să cred că va persevera. Dar nu sînt foarte multe persoanele de acest tip. Fiindcă, încă o dată, cultura română, despre care vom discuta mai departe, are alte tendinţe. Şansa publicaţiilor noastre în străinătate nu este deloc mare. Mai sînt încă două aspecte, care şi ele ar trebui odată şi odată studiate. În perioada cînd eram în „Comitetul Internaţional pentru Literatură Comparată" am întreţinut o destul de vastă corespondenţă cu scriitori străini, pe care am depus-o integral la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj. Este un fond documentar unic în ţară, despre care am mai amintit, cu tot felul de corespondenţi legali şi ilegali. Dosarele sînt atît de numeroase, încît se pot extrage din ele multe texte interesante. De pildă, corespondenţa mea cu Ioan Petru Culianu, care are două etape. Una, să zicem aşa, din perioada bună a lui Mircea Eliade şi o etapă mult mai delicată, din perioada cînd în străinătate începuse să se contureze o campanie anti-Eliade. În legătură cu trecutul său cu orientări legionare, totalitare. Din acest dosar, se vede surpriza, stupoarea, uimirea sincer regretatului Culianu, care era pus să rezolve situaţii imposibile. Într-o primă scrisoare, mă întreabă „dumneata ştii ceva despre activitatea lui Eliade din perioada '35-37?" „Dragă, nu ştiu nimic", îi răspund. „Te rog să te interesezi", revine. El îmi şi trimite, ca documentare, două studii italiene, cu detalii, ale unui orientalist destul de cunoscut, Lanternari, care încearcă să demaşte

trecutul legionaro-fascist al lui Eliade. De unde

a apărut totul? Cînd jurnalul lui Sebastian a ajuns în Israel, s-a declanşat o întreagă campanie, urmată de studiile respective. A insistat să mă documentez. Nu a fost simplu. Să nu omitem faptul că ne aflăm în perioada ’82-’83, deci în plin ceauşism, în plină cenzură. Eu însă aveam un atu puternic. Eram totuşi autorul primei cărţi despre Eliade, aveam relaţii bune la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj şi, după trei zile de demersuri, am izbutit pentru o dimineaţă să consult, de la *fondul secret,* colecţia *Bunei Vestiri.* Cum eu nu puteam să fac faţă singur, am luat-o şi pe soţia mea şi am început să controlăm colecţia. Trebuie să spun, ca o anecdotă, că eram supravegheaţi permanent de un agent al Securităţii, care se făcea că citeşte ziarul, dar cu... găuri făcute în ziar! Aceasta era epoca, iar noi ne făceam că nu ştim nimic. Am descoperit cu stupoare şapte articole de Eliade, printre care şi faimosul text, care îi aparţine în întregime, *De ce cred în biruinţa Mişcării Legionare?,* plus vreo patru articole net antisemite, în care protesta că teatrul bulevardier din Bucureşti şi din alte oraşe este infestat cu piese evreieşti. Am scos fişele acestea, i le-am comunicat lui Culianu. Nu mai ţin exact minte cum a reacţionat, fiindcă pentru el, care este autorul primei cărţi europene despre Eliade, publicată în Italia, se afla într-o situaţie jenantă, pus fiind în faţa unor fapte evidente. Eliade a negat paternitatea acelui articol, *De ce cred în biruinţa mişcării legionare ?.* Cred însă că nu a fost un gest de prea mare curaj din partea sa.

Sorin Antohi: A fost şi sub raport tactico-strategic o eroare, o nouă eroare. Dacă el ar fi făcut *mea culpa* şi ar fi pus în balanţă tot ceea ce a făcut el într-o viaţă şi ceea ce a fost greşit în perioada tinereţii, poate campania anti-Eliade s-ar fi stins. Tăcerea lui, încercarea de a escamota toată problematica foarte direct politică l-au făcut să piardă şi să rămînă pe termen lung o pradă foarte uşoară pentru vînătorii de antisemiţi.

Adrian Marino: Da, la ora actuală, steaua lui Eliade în Occident păleşte tot mai mult.

Sorin Antohi: Şi opera lui savantă este tot mai puţin editată, tot mai puţin citată, folosită şi predată.

Adrian Marino: Am povestit deja despre savanţii francezi care au desfiinţat volumul I din *Histoire des croyances et des idées religieuses.* Între timp, au apărut şi alte studii contra. Eu sînt, în continuare, solidar cu enciclopediştii, cu autorii de sinteze, dar sînt în total dezacord cu

ideologia lui Eliade ca militant politic. Din această cauză, pur şi simplu am „sabotat” o traducere spaniolă a cărţii mele şi am refuzat, în ţară, să reeditez *Hermeneutica lui Mircea Eliade.* Fiindcă a venit vorba despre această carte, trebuie să mai spun că am avut, din cauza sa, cele mai mari neplăceri ale vieţii mele. Nu atît intelectuale, cît sociale, politice şi, ca să spun direct cuvîntul,

securiste. Am intrat, fără voia mea, de bună credinţă - naivitatea intelectualului, evident - într-un joc ce mă depăşea cu mult. Treptat, am reconstituit întreaga istorie a polemicii din jurul acestei cărţi, care devenise un fel de obiect de campanie, de acuzaţie şi de nadă - o să explic imediat în ce sens -, deşi eu o scrisesem din cu totul alte raţiuni, care însă pur şi simplu nu au interesat pe nimeni. Pe mine mă preocupa acest caz doar din două motive esenţiale, care ţin de ideologia mea, de tendinţele mele, de programul meu ideologic, la care nu renunţ nici astăzi. Anume: voiam să sparg o blocadă, să recu-perez un autor interzis: Eliade era un autor interzis sau cel mult tolerat, printr-o literatură inofensivă ideologic, fantastico-ficţionalisto-exotică. Partea proastă a fost că eu am crezut, în naivitatea mea, că pot pune şi bazele unui început de tradiţie hermeneutică românească. Operaţia a eşuat. Cartea rezistă, nu a contestat-o nimeni. Oricum, este şi prima din România, şi prima din Franţa. Dar, în ţară, ea a avut un destin total neplăcut, din două raţiuni - am aflat mai tîrziu totul. Cînd a apărut cartea, ea a provocat o turbare, o furie nemaipomenită în cercurile vechilor ilegalişti; mi s-a povestit că Gogu Rădulescu s-a dus cu cartea mea şi a trîntit-o pe masă lui Ceauşescu spunînd: „uite, cărţi despre fascişti, în România!”. Evident, Ceauşescu a trebuit să o interzică. Dar de unde această furie a lui Gogu Rădulescu împotriva lui Eliade? Am aflat ceva mai tîrziu un episod din studenţia lor. Gogu Rădulescu, de stînga, fusese bătut de cîţiva legionari, iar Eliade, legionar, a aprobat acel pugilat, cu un comentariu dizgraţios şi „folcloric”: „bine i-a făcut, ’tu-i mama lui!”. Îţi dai seama că Gogu Rădulescu nu putea uita chestia asta. Omeneşte, îl înţeleg şi pe el. Se dă deci ordin ca această carte să fie interzisă şi începe o campanie de presă contra ei în *Scînteia,* în *România literară* (desfiin-ţată de un critic autor de editoriale nesemnate, autor care şi acum este foarte activ şi ne dă lecţii de democraţie - nu mai scoatem textul de la naftalină, îl lăsăm acolo). Am fost „desfiinţat” şi în *Revista de filozofie* -aveam toate păcatele, eram anti-marxist, idealist, reacţionar, cunoşti foarte bine limbajul, şi înghiţeam acest lucru. Dar s-au produs şi alte fapte imprevizibile. M-am convins încă o dată că istoria este plină de

imprevizibil: cine pretinde că face prognoze istorice este total în afara realităţii; dacă există o ştiinţă în care nu cred, aceasta este futurologia. Nu cred deloc în futurologie, fiindcă futurologia nu a putut să prevadă nici dispariţia comunismului, nici atîtea şi atîtea evenimente şi feno-mene istorice.

Sorin Antohi: Este şi celebra replică a lui Karl Popper, din *The Poverty of Historicism,* unde el dezavuează şi desfiinţează pe baze logice, ana-litice, posibilitatea unei predicţii. Ambiţia predicţiei i se pare lui Popper una dintre cele mai aberante pretenţii ale ştiinţelor sociale (anglo-ame-ricane, mai ales). Din păcate, lecţia acelei cărţi a fost uitată.

Adrian Marino: Absolut, am citit-o şi eu, ca şi *Societatea deschisă şi*

duşmanii ei. Revin acum asupra evenimentelor care m-au afectat, într-un mod atît plăcut, cît şi neplăcut.

S-a întîmplat ca la foarte scurt interval după apariţia ediţiei româneşti să apară şi ediţia franceză, la Gallimard, ceea ce a fost, pentru mine, salvator. Fiindcă nimic nu speria mai tare Securitatea şi organele române de propagandă decît un scandal cu un autor român interzis în ţară şi publicat în străinătate. Cînd a apărut, clandestin, la Seuil, cartea *La cité totale* (1980), autorul (C. Dumitrescu) a fost suit în primul avion şi expediat în străinătate. În România ceauşistă nu trebuiau să existe scriitori interzişi. Aşa am scăpat: editat la Gallimard, aveam un fel de „bilet de voie" de circulaţie în Europa. În acelaşi timp, lui Ceauşescu îi intrase în cap că merită şi că trebuie să ia premiul Nobel pentru pace; avea deci nevoie de un *lobby* românesc. Unul dintre pionierii virtuali ai acestui *lobby* românesc (un *lobby pe* care, trebuie să spun, Eliade nu îl dezavua în întregime) era chiar... Eliade. Argumentul era cam acesta: „Uite, am permis să apară o carte despre dumneata în România. Trebuie să faci şi dumneata un gest analog, de compensaţie". (Trecem peste faptul că a fost trimis în acelaşi scop la Paris şi Constantin Noica). Eu, publicînd această carte la Paris, am devenit un fel de „bestie neagră" pentru o parte dintre românii de acolo: „A, îl recuperezi pe Eliade în contul regimului Ceauşescu!". Şi atunci am ripostat: „De ce nu l-aţi recuperat voi? Nu aţi făcut puşcărie, nu aţi fost interzişi mai bine de douăzeci de ani, aţi avut acces la surse de documentare, aţi putut sta de vorbă cu autorul respectiv în modul cel mai direct posibil. De ce aţi aşteptat ca un obscur balcanic să vină şi să facă acest lucru?". Cum o întorceam, cădeam prost. Nu a fost o poziţie comodă. Cu atît mai mult cu cît pe capul meu începuseră să vină şi diverse „organe", de la Ministerul de Externe, ce

în realitate camuflau alte servicii. Ele se interesau foarte aproape de problema Eliade, de toate legăturile mele cu Eliade, dar şi de legăturile lui Eliade cu alte persoane, emigranţi şi aşa mai departe.

Am avut o corespondenţă destul de întinsă cu Eliade, pe care, la un moment dat, exasperat, am vrut s-o dau pe foc. Şi ghinionul sau întîm-plarea face să mă întîlnesc, într-un compartiment al trenului de Bucureşti, cu Gabriel Ştrempel, directorul din anii '80 al Bibliotecii Academiei Române, pe care l-am întrebat dacă vrea să primească la cabinetul de manuscrise corespondenţa mea cu Eliade. „Da, cum să nu, imediat!" Instinctul meu arhivistic, maniac-documentaristic, nu s-a îndurat să o dea pe foc. Am dorit totuşi să mă eliberez de acel balast, care îmi stîrnea cele mai mari aprehensiuni, amintiri neplăcute, şi mă transformase într-un element dubios. În ţară eram într-un fel, în străinătate în alt fel. Înţelegi poziţia aceasta ambiguă, de scriitor român şi european în acelaşi timp. În perioada aceea, ea era extrem, extrem de incomodă şi, sincer îţi spun, mă mir cum am rezistat. Am rezistat, poate, şi

printr-o filozofie stoică şi printr-o convingere fermă că aceasta este totuşi adevărul, dar şi printr-o anumită rezistenţă naturală. Viaţa mea nu a fost comodă. Nu aş vrea să o iau de la început cu amintirile despre exilul românesc (o parte a exilului, nu generalizez), care a blocat, sistematic, toate cărţile mele de la Paris - nu am fost atacat, trebuie să recunosc, fiindcă nu existau motive: nici urmă de ceauşism, de comunism, de marxism. Dar nu eram nici simpatic, fiindcă, pe de altă parte, aveam conştiinţa realizărilor mele. Nu înţelegeam să fac curte unor persoane cu care fusesem coleg de facultate, ne cunoşteam foarte bine, care însă n-au dat nimic echivalent. A face emisiuni este una, chiar emisiuni foarte importante din punct de vedere ideologic - şi le aduc tot omagiul meu sincer -, o operă critică este însă altceva.

Faptul că evoc acum situaţia tristă, ambiguă pe care am trăit-o este urmarea, dacă vrei, şi a unui masochism memorialistic, fiindcă nu a fost deloc plăcut. Eram prins între ciocan şi nicovală, între două focuri. Devenisem un personaj dezarmat, dar - e o providenţă, dacă vrei -, nefiind angajat nicăieri, nu eram şantajabil sub raport profesional, nu puteam fi nici dat afară. Eram un personaj dubios, prin definiţie, dar nu puteam fi nici strîns cu uşa. Mi-am continuat deci mai departe activitatea, am publicat şi alte cărţi în străinătate, mi-am spus că asta este calea de urmat. Cu atît mai mult cu cît credeam ideologic - şi aici era partea mea „tare” - că trebuie spartă blocada, cenzura, că trebuie să menţinem legăturile cu Occidentul, cu orice preţ. Preţul merita plătit. Unii l-au

plătit mai mult, alţii mai puţin. L-am plătit şi eu în felul meu. Însă a meritat, fiindcă dacă se va face vreodată o istorie a relaţiilor româno--occidentale din perioada respectivă, nu se va putea trece peste C.R.E.L., nu se va putea trece peste zeci şi zeci de studii în limba franceză şi engleză, peste patru cărţi editate la Paris - să nu uit şi de o antologie de proză românească publicată în Elveţia. Sînt destule. Inclusiv un episod anecdotic de critic român piratat într-o ţară balcanică - multe lucruri mi-aş fi imaginat, dar să ajung şi în situaţia aceasta, nu: mi-au apărut recent două cărţi piratate în Iugoslavia (o carte şi un capitol dintr-o antologie). Vezi, viaţa literară este plină de surprize: ea nu se reduce nici într-un caz, subliniez, nu se reduce la cîteva redacţii bucureştene. Uite, tu eşti un autor român şi internaţional, în acelaşi timp. Poţi fi evitat? Nu! Faci parte dintr-o grupare, dintr-o redacţie bucureşteană? Nu! Exişti? Exişti! Cazul meu este la fel. Se adună cîţiva tipi din Bucureşti şi proclamă: „Uite, dăm premiul Nobel lui cutare”. Sînt unele convenţii ale vieţii literare care nu ţin seamă de nici o realitate, de nici un fel de raport de forţe internaţionale. Inevitabil, nu poţi fi simpatic unor astfel de medii. De altfel, eu am părăsit „viaţa literară” cu oarecare dezinvoltură. Şi colocviile, mesele rotunde, „saloanele de carte”, psihologia „scriu dacă scriu” mi-au devenit dezgustătoare. (Cu cît eşti mai „ascet” şi izolat, cu atît vine însă mai multă

lume spre tine, cu solicitări şi invitaţii. De colaborări la periodice nici nu mai vorbesc.) Exemplul bun ce rezultă de aici este cel al iniţiativei particulare, al relaţiilor personale, al cărţilor româneşti publicate la nivel internaţional, în limbi străine, fără servituţile ierarhiilor interne. Nu ştiu prea bine ce face Fundaţia Culturală Română sau alte instituţii oficiale din sfera culturii. Ele au ierarhiile lor, care se decid doar la Bucureşti. Dincolo de Curtici, aproape că nu mai au nici un fel de penetraţie. Nici o circulaţie. Sînt fenomene provinciale, locale, birocratizate în exces.

Sorin Antohi: Aceste instituţii ignoră că un produs cultural nu trebuie doar fabricat, ci trebuie şi distribuit pe filierele consacrate, care asigură o anumită recepţie şi o anumită influenţă. Dacă produsul nu intră pe asemenea filiere, rămîne doar un gest frumos, care poate satisface pe un autor, pe cîţiva birocraţi şi pe prietenii lor, dar nu mai mult.

Adrian Marino: Ce pot să spun? Editurile româneşti nu sînt încă rodate în acest sens. Eu am dat editurii Dacia patru *copyright-uri.* O editură cît de cît „occidentalizată", care ar fi vrut să intre în relaţiile internaţionale,

ar fi speculat acest lucru. Cărţi ale editurii Dacia au fost publicate în franceză, în italiană, în americană; ar trebui să se facă o mică vitrină cu aceste cărţi! Nu, aici intervine, cum să-i spun, „dificultatea" care m-a „mizantropizat". Intervine concurenţa literară, invidia, şi atunci mă întreb: „Pentru ce mă bat eu, în fond? Pentru cine lucrez"? Mă preocupă foarte serios gîndul de a mă retrage din activitate, de a „ieşi la pensie". E un fel metaforic de a vorbi. Dar cînd văd că există atîta indiferenţă, atîta invidie şi concurenţă, atîta bramburească în toată această activitate... Cînd oamenii competenţi şi care au dat rezultate nu sînt luaţi în serios, ci doar unii vagi poeţi, traduşi ba în suedeză, ba în flamandă, în diverse reviste (unele chiar studenţeşti), mă „blazez" total. Nu este nimic polemic, discutăm o situaţie obiectivă pe baza unor date. Ei bine, cîtă vreme cultura română va rămîne în stadiul de provincialism, de personalizare, de grupări în jurul unor şefi de reviste şi cenacluri din Bucureşti... Mă gîndesc la un critic oficial iniţial proletcultist, la moartea căruia s-a declarat un fel de doliu critic naţional. Sau la un altul care face la Paris critică românească. El vine şi îmi spune: „Dragă, aş scrie despre cărţile tale, dar mă tem să nu se supere... X". Ce poţi să mai spui? Totuşi, nu dau acestui episod mai mult decît valoarea unei anecdote. Nu o iau în tragic, nu fac procese de intenţie, nu mă plîng. Însă, încă o dată, sînt ferm convins, literatura română nu se face nici la Paris, nici la München, nici în Statele Unite, ci în România. Cu această tendinţă, pe care noi doi o manifestăm, de permanentă deschidere. Dar şi cu o permanentă con-ştiinţă voluntară de egalitate, de concurenţă şi de competiţie. Din acest şoc cu străinătatea trebuie să rezulte o scînteie originală în limba română. Aşa va progresa cultura noastră! Pînă atunci, mă lasă complet rece dacă ne consacră ori nu ne consacră X sau Y.

Deşi, trebuie să recunoaştem, trăim într-un univers relaţionist, relaţiile editoriale, publicitare joacă un mare rol. Dar rolul acesta este episodic. Pînă la urmă, nonvalorile, oricît ar fi ele de susţinute prin manevre de culise şi publicitate, cad. Modele pariziene cad, repet, cam din 20 în 25 de ani. Noi, în România, sîntem într-o continuă fază de experiment, de tatonare şi de maturizare. Încer-căm să facem ceva original prin această dublă sinteză. Îmi pare bine că stau de vorbă cu un om care a înţeles - şi nu numai că a înţeles, ci şi practică în mod efectiv acest sistem de relaţii, care face mai mult decît şapte direcţii externe şi zeci de sinecurişti.

Cam acestea ar fi, în linii mari, raporturile mele cu cercurile şi publi-caţiile străine. Se poate vedea amploarea lor şi prin numărul mare de

dosare care au intrat, reamintesc, în fondul documentar de la Biblioteca Centrală Universitară din Cluj. Foarte multe dosare sînt încă deschise. Inclusiv... *dosarul Sorin Antohi.* Am o corespondenţă deosebit de intere-santă, cum am mai spus, cu Matei Călinescu, dar şi cu mulţi alţi scriitori români, prin care se poate urmări sfera de relaţii a unui scriitor, mai ales pînă în 1989. După aceea am cam întrerupt corespondenţa. Dar nu total. Mai este însă un aspect, uman, pe care aş vrea să îl subliniez şi care, pentru mine, a fost decepţionant. Intelectualul francez este una, compa-ratistul francez este alta şi *l'homme de la rue,* omul francez obişnuit, este cu totul şi cu totul altceva. Omul francez, pe care l-am cunoscut în diverse ipostaze, m-a decepţionat profund. El are, după opinia mea, două defecte fundamentale, pe care eu, personal, nu le pot asimila. Unul este şovinismul de fostă mare putere, al doilea este avariţia. Despre ava-riţie vorbeşte şi Lovinescu, în *Memoriile* sale (I), în care povesteşte că Émile Faguet era atît de zgîrcit, încît răspundea rupînd foaia albă din scrisoarea pe care o primea. Étiemble era la fel. Deci nu sînt primul român care semnalează viciul avariţiei franceze. Apoi şovinismul: fran-cezii se cred şi astăzi la faza Rivarol*: Discours sur l'universalité de la langue française!* Să fim foarte lucizi. Piaţa virtuală franceză, intelectuală, nu depăşeşte 300 de milioane. Pe cînd piaţa anglo-saxonă.... Mi-aduc aminte şi de Alfieri, de *Misogallo,* de unii englezi etc.

Sorin Antohi: Da, francezii nu au înţeles că au pierdut la Waterloo, că apoi au pierdut războiul franco-prusac, două războaie mondiale şi răz-boiul din Indochina. Iar singurul lor război recent cîştigat militar a dus la o înfrîngere politică: Algeria. Dacă ei ar fi înţeles aceste chestiuni, atunci ambiţiile lor de a regla afacerile internaţionale şi, în cazul nostru, de a avea un rol hegemonic în Europa Centrală şi de Est nu ar exista. Din nefericire, ei încearcă să înlocuiască în ultimii ani iradierea naturală a înaltei culturi franceze printr-o propagandă culturală de nivel foarte jos, în care intră şi *Les Fêtes de la Musique,* spectacole populiste, rizibile şi deplasate, în care muzica franceză bună e înlocuită de o producţie absolut jenantă, de genul *rap-ului* francofon.

Adrian Marino: Îmi pare foarte bine că ai atins această chestiune, fiindcă, de la Napoleon încoace, Franţa a pierdut într-adevăr toate răz-boaiele. De ce? Franţa, prin războaiele duse de Napoleon, s-a devirilizat, şi-a masacrat toată populaţia masculină tînără. Napoleon este un personaj

foarte interesant, dar de un cinism pe care eu nu îl pot asimila. Îmi aduc aminte că după o bătălie, parcă cea de la Leipzig, el a făcut reflecţia următoare, cînd a obsevat un cîmp întreg de cadavre. A spus această vorbă, pe care eu o detest: „Une nuit de Paris remplacera tout cela". Dacă nu erau americanii, pierdeau războiul şi în 1914. Îmi aduc aminte de mareşalul Foch, care a exprimat această situaţie: „Aştept tancurile engleze şi pe americani!". S-a ajuns apoi, în al doilea război mondial, la o cvasiarmată franceză, prin recrutarea soldaţilor francezi doar din trupele coloniale.

Sorin Antohi: Însă, militar vorbind, armata aceasta a avut un rol minim, a venit ca să culeagă laurii victoriei, după ce treaba fusese făcută de aliaţi.

Adrian Marino: Absolut! Două divizii! Aceasta era toată armata gaullistă! Comandată de doi generali, foşti „guvernatori" în colonii, dacă ţin bine minte: Leclerc şi Delatre de Tassigny.

Sorin Antohi: De fapt, acum asistăm - şi cred că lucrul acesta nu va rămîne fără consecinţe în ordine culturală, intelectuală, ideologică - şi la un mare eşec al celei mai noi paradigme franceze (cu care au încercat să compenseze scăderea lor economică, culturală, politică, strategică), şi anume modelul aşa-numitului *devoir d'ingérence.* Adică „datoria de a interveni", un principiu care a fost prima dată elaborat ca un fel de înlocuitor al intervenţiei diplomatice, politice şi militare: o intervenţie umanitară. Şi nu este întîmplător că actualul comandant al administraţiei NATO în Kosovo, Bernard Kouchner, este fostul preşedinte al asociaţiei *Médecins sans frontières,* un fel de braţ diplomatico-umanitar al statului francez (devenit ministrul acţiunii umanitare în Franţa şi acum împins, în mod natural, spre o carieră internaţională). Ideea este să se garanteze o anumită influenţă franceză chiar în absenţa capacităţii statului francez de a investi economic, de a fi prezent militar, de a acţiona strategic. Dar cred că acest lucru, o dată cu Bernard Kouchner, va eşua lamentabil în Kosovo, iar francezii vor trebui să se gîndească serios la altceva. Probabil la o alianţă şi mai strînsă cu Germania, aşa cum s-a conturat după cel de-al doilea război mondial. Dar cu o Germanie tot mai sigură pe sine, care a depăşit în mare măsură traumele hitlerismului şi denazificării.

Adrian Marino: În jurul alianţei franco-germane se grupează o nouă Europă, ca o (dorită de unii) contrapondere la puterea americană. Revenind

la francezi, încă o dată, pe mine m-a decepţionat profund şi lipsa lor de interes real faţă de cultura română; de sensul comparatismului românesc nici nu mai vorbesc. Lor li se părea foarte natural ca toată lumea să facă comparatism după modelul francez, ceea ce nu este deloc obligatoriu şi, în

acelaşi timp, nu acceptau ca un tip din Est să vină să le dea lor „lecţii”. Şi, mai ales, să facă elogiul unui comparatism excentric, gen Étiemble, cel din *Comparatisme Planétaire.*

Ce fel de cultura ne trebuie?

Contra „maeştrilor”. Deziderate culturale. O experienţă timpurie a intoleranţei. Din nou despre francezul mediu • Grupurile iniţiatice. „Şcoala” Noica. Compromis şi colaborare în comunism • „Demascarea” foştilor deţinuţi politici. Procesul comunismului • Din nou despre Ana Blandiana şi Memorialul de la Sighet • Ideea de libertate în România. Tinerii şi tradiţia • Viaţa la Cluj • Proiecte de cărţi • Evaluări şi previziuni pesimiste • Preocupări ideologice după 1989 • Tinerii educaţi în străinătate şi al treilea discurs • Cele mai bune edituri. Un apel către tinerii publicişti • Uniţii şi meritele lor istorice. Prima formă fără fond a culturii române

Adrian Marino: Revenind la românii noştri eterni: e foarte greu să vorbeşti despre tine la infinit, în gol, subliniindu-ţi „meritele”, cîte sînt, dacă sînt, pe care nimeni nu le recunoaşte. Faptul că noi cădem de acord nu este suficient. De fapt, ceea ce aş vrea să subliniez este doar un caz pur simbolic, exemplar, dacă vrei „paradigmatic”, şi nimic mai mult. O chestiune de „bibliografie” semnificativă. Avem însă de-a face cu un public românesc şi există riscul de a „intra în gura lupului”.

Sorin Antohi: Puţin importă.

Adrian Marino: Într-adevăr, puţin importă. Ideile trebuie totuşi să circule.

Sorin Antohi: De aceea vorbim, de aceea publicăm.

Adrian Marino: Da, vorba lui Baltasar Gracián, dintr-una din cărţile mele de căpătîi, *Oráculo Manual y Arte de la Prudencia* (& 130, pe care am citit-o în spaniolă înaintea altora): „un lucru care nu se vede e ca şi cum n-ar fi”. Uite, tocmai am primit un număr de exemplare din *Cenzura în România.* Am trimis-o imediat şi au apărut ecouri. Deci partida se joacă. Faptul că abia acum apare prima sinteză românească despre cen-zură în România, chiar schematică - este, cum ştii, o comandă engleză -

scrisă în aproximativ două luni. În cazul ce te priveşte, trebuie să faci un mic efort, chiar financiar. Eşti un om foarte „tare” economic, mai „tare” decît mine. Trebuie să mai trimiţi în două-trei puncte cartea franceză, inclusiv cartea engleză *Between Past and Future. The Revolutions of 1989 and Their Aftermath.* Ne lovim însă de un alt handicap: criticii români nu prea citesc în engleză.

Sorin Antohi: Cei mai tineri citesc. Problema este să vrea să citească şi să aibă timp.

Adrian Marino: Să vrea să citească, să scrie la rigoare, dar trebuie să

mai îndeplinească încă două condiţii: să găsească o revistă care să-i publice, iar ei, prin personalitatea lor, să spună ceva. Nu oricine poate să scrie despre orice, afirmînd orice fel de judecăţi. Trebuie, într-un fel, ca voi, cei din străinătate, să ne ajutaţi pe noi, care sîntem proeuropeni (ne sprijinim şi noi, de altfel; eu cheltuiesc enorm cu corespondenţa). Am citi-tori şi în Israel, sînt reprodus în *Minimum* şi aşa mai departe. O polemică a mea în România, care a atras atenţia prin faptul că un domn, un cripto-legionar (nu-i mai dau numele), a implicat insultător asasinatul dr. Ursu. Aceasta a provocat o furie imensă în Israel şi o campanie de presă. Imprudenţele se plătesc. Eu nu contest intelectualitatea preopinentului meu. Dar îi contest două lucruri: grosolănia limbajului - eu nu am folosit niciodată epitetele respective - şi, în al doilea rînd, nu cred că idealul culturii române este cultura de tip iniţiatic, de grup închis, de confrerie spirituală. Nu cred deloc în secte, loje, cuiburi, în orice formă de cultură de „grup". Şi nici în... „apocrife" creştine. Doresc o cultură română mult mai diversificată, polivalentă, policentrică. O cultură română demo-cratică, pluralistă, criticistă, laică şi care să nu se orienteze după mesajele iniţiatice ale unui „maestru spiritual". M-am săturat de „maeştri". Nu numai de maeştri spirituali, ci şi de „maeştri" în general, de *Führeri,* de Duci, de Căpitani, de Conducători. Vreau să trăiesc într-o societate liberă, fără aceste figuri care mi-au otrăvit tinereţea. Eu am trecut prin toate dictaturile româneşti, de la Carol al II-lea (eram pe atunci „străjer") şi pînă în prezent; şi am experienţe concrete dintre cele mai negative.

O să te întrebi: „De unde această pornire a lui Marino împotriva grupurilor iniţiatice şi ocultiste?". Nu ştiu dacă am povestit următoarea întîmplare. Dacă am povestit, nu-i nimic, o mai repet, fiindcă trebuie să repet: o întîmplare din clasa a şasea de liceu, care m-a marcat pentru toată viaţa. Clasa era cvasilegionară, simpatizantă în orice caz. Preotul,

în mod evident, legionar. Sîntem la ora de religie şi, la un moment dat, preotul întreabă: „Cine ştie ce a scris Sfîntul Augustin?". Tăcere mor-mîntală. Eu fac pe deşteptul, ca să spun aşa, ridic două degete şi încep să spun : *Confesiuni, De civitate Dei, Solilocvii...* Şi atunci, preotul, în loc să mă laude, începe să ţipe: „Vedeţi, ateul ăsta ştie, şi voi nu ştiţi!". Ei, această agresare a unui adolescent - nu eram nici ateu, nici anti-ateu, aveam, totuşi, unele cunoştinţe - mi s-a părut de o intoleranţă şi de o violenţă incalificabile. Această agresiune spirituală împotriva unui adoles-cent mi s-a părut monstruoasă; am intuit atunci întreaga dimensiune a totalitarismului spiritual, astfel încît am rămas marcat pentru toată viaţa. Vorbesc deci nu numai ideologic, ci şi din experienţă directă. Sînt pentru libertatea de conştiinţă, am dreptul să cred sau să nu cred. Am dreptul să merg la cer (sau să nu merg) pe drumul pe care îl doresc eu. Dar, nici într-un caz, nu dau voie nici unui român, nici unui lider român să-mi impună o credinţă, să-mi impună o doctrină, să-mi impună o

judecată şi o scară de valori: „ateul ăsta ştie, şi voi nu ştiţi!”. Nu este posibil aşa ceva, trebuie să recunoşti că este monstruos; împotriva acestei tendinţe, care văd că reapare în cultura română sub diverse forme, mă revolt. Evident, este o luptă. Iar într-o luptă primeşti şi dai lovituri, ne asumăm condiţia pînă la capăt.

Lăsăm la o parte digresiunea, revenim pentru a încheia capitolul relaţiilor străine. Trebuie să-ţi spun că reacţia de respingere a omului francez - a omului, nu a culturii franceze - nu este numai a mea. Există o literatură întreagă despre defectele francezilor. În legătură cu aroganţa şi spiritul acesta de suficienţă şi superioritate galică ţi-aş da un exemplu clasic. În *Voyage en Italie,* Montaigne povesteşte o scenă: ne aflăm într-un han, într-o oarecare localitate italiană. El stă la o masă, iar la altă masă - neştiindu-i naţionalitatea - erau doi francezi atît de aroganţi şi de obraznici, încît lui Montaigne îi era ruşine de comportamentul compatrio-ţilor lui. Ei bine, acest comportament se repetă, din nefericire, şi astăzi. M-am îndepărtat de comparatismul francez, dar comparatismul, în Franţa, este deja o disciplină foarte marginală. Pentru mine, Iluminismul şi seco-lul al XVIII-lea francez reprezintă însă mereu un ideal de claritate, de raţiune, de echilibru, de spirit critic şi de luciditate istorică. Şi mă întristez cînd văd că lucrurile acestea nu mai sînt de actualitate... Proasta influenţă germană, prin Jean-Paul Sartre mai ales, prolixă şi confuză, este la antipodul valorilor franceze clasice. Dă-mi voie să nu fiu de acord, să nu o simpatizez şi să declar că nu această cultură franceză m-a „pregătit” pe

mine, ci clasicii, pe care îi frecventez şi îi admir în continuare. Am pomenit în mai multe rînduri, în această discuţie, despre „inapetenţa” mea - ca să nu spun mai mult - faţă de grupurile iniţiatice, închise, cu *rites de passage,* cu maeştri spirituali, cu *guru,* cu culturile de tip „upanişadic”. Fatalmente, trebuie să ajungem şi la o discuţie despre „şcoala” Noica şi despre relaţiile mele cu ea. Ele sînt interesante, într-un anumit fel, fiindcă relaţia a fost profund ambiguă. Pentru mine, acţiunea Noica din timpul lui Ceauşescu a fost şi ea profund ambiguă, avînd părţi şi pozitive, şi negative. O luăm cronologic şi evocăm modul cum a început. Te asigur că sînt cît se poate de „moderat” în caracterizări...

Pînă în anii ’80-’81, relaţiile nu au existat. Ştiam doar despre ce este vorba. Eram chiar interesat, pînă la un punct, de extragerea unei filozofii a limbajului, pe care o socoteam un fel de expedient în lipsa unei culturi filozofice româneşti scrise. O improvizaţie, uneori briliantă, alteori trasă de păr. Ce s-a întîmplat? Scot *L’Herméneutique de Mircea Eliade* şi mă pomenesc cu o scrisoare redactată în termeni oarecum imperativi, oare-cum de imputare: cum de nu le-am trimis-o şi lor? Am făcut un mare efort să le procur un exemplar (nu uita, sîntem în ’82, în România). L-am trimis şi am avut toate motivele să cred că l-am decepţionat profund pe Noica. Interpretarea mea nu i-a plăcut. El

credea că am făcut o carte despre Eliade ocultistul, misticul, naţionalistul, noicistul, anti-europeanul. Or, cartea mea era cu totul altceva, cum ţi-am spus. Nu i-a plăcut şi, în semn de dispreţ (pe mine m-a jignit puţin), a dat-o primului venit la Păltiniş, care s-a întîmplat să fie un corespondent de-al meu care mi-a scris că a primit-o de la Noica. Este vorba de Marius Ghica. Lucrurile sînt verificabile. Aveam viziuni deosebite despre Mircea Eliade, însă nu e mai puţin adevărat că, în ciuda acestui incident, amîndoi animam, în felul nostru, „cultura alternativă". Mi se părea partea pozitivă a lucrurilor. Într-o perioadă de limbaj de lemn, de ierarhii oficiale, de formule ste-reotipe, de socialism şi naţionalism strident de tip ceauşist, la Păltiniş limbajul era total diferit. Orice s-ar spune, un lucru pozitiv, fiindcă introducea elementul de alteritate, de diferenţiere, de originalitate, în cultura română, element de care ea avea vitală nevoie.

Acum intervine şi partea ambiguă, chiar negativă, a lucrurilor, dincolo de cea evident pozitivă, pe care nu o contest şi nu o voi contesta niciodată. Îmi dădeam seama şi de partea cealaltă, pe care, la fel, mi-am asumat-o. Aş aminti şi faptul că Dobrogeanu-Gherea a primit foarte uşor concesiunea restaurantului gării de la Ploieşti, fiindcă acolo avea camere

unde adăpostea pe emisarii socialişti care veneau şi plecau din şi în Rusia. Era mult mai uşor pentru poliţia română să ţină totul sub control, să ştie exact cine vine şi ce intenţii are. Acelaşi lucru s-a întîmplat şi în cazul Noica. Îl fixăm la Păltiniş, înţesăm camerele cu microfoane şi înregistrăm totul. De altfel, multe dintre ideile ceauşiste corespundeau cu ideologia naţionalistă a lui Noica. Pe vremea lui Măgureanu se vorbea chiar de cinci dosare de înregistrări de la Păltiniş (probabil că figurez şi eu pe acolo, de vreo două ori: o dată am fost invitat, o dată m-am invitat singur). Mi-am dat deci seama că acolo se cultivă o situaţie ambiguă. Diversiune securistă tipică: „Scuipaţi pe politică" (vezi şi *Jurnalul* lui Noica), „ocupaţi-vă de ontologie", de problema „fiinţei", nu de politică, de „rezistenţă" etc. Probleme „minore", nesemnificative. Dar cultul pentru cultura clasică, pentru limbile străine, greaca, latina, germana, erau lucruri pozitive, ediţia Platon era ceva foarte bun, nu pot să contest. (Cînd Petru Creţia odată a auzit că eu vorbesc despre *ediţia Platon a lui Noica,* a ţipat la mine, „Ce ediţia Noica, este ediţia mea!". E adevărat că şi Petru Creţia a lucrat la ea, dar, în ansamblu, ediţia s-a realizat sub patronajul lui Noica). La fel de incontestabile sînt şi traducerile din Heidegger, importante, indiferent de ce credem noi despre filozofia lui. Mie mi s-a reproşat că sînt prea infatuat de cunoştinţele mele. Cu alte cuvinte că nu mă las deloc impresionat ideologic de prestigiul marelui maestru. Dar asta nu m-a împiedicat să fac un gest, care pînă acum nu prea s-a ştiut. Îl fac public. În '85 am obţinut premiul Herder - eşti implicat direct în afacerea asta, ca „bursier nefericit". Al doilea bursier nefericit a fost Ion Bogdan Lefter, iar ultimele alegeri au fost şi mai neplăcute. În disperare de cauză m-am dus la D.R. Popescu şi l-am rugat să apeleze la cine

ştie el şi să găsească bursieri virtual acceptabili. Mi-a prezentat o listă de trei persoane, iar eu am făcut o alegere posibilă. Persoana respectivă mi-a întors un timp spatele, deoarece ştia că nu este trimis de mine, ci de altcineva. Un altul de pe listă, pe care nu l-am pus, din cauza unui defect de vorbire, îmi păstrează şi astăzi o ranchiună tenace şi mă atacă de cîte ori are ocazia. Deci eu, în situaţia de premiat Herder, aveam calitatea să recomand un alt candidat la premiu şi l-am ales pe Constantin Noica. Am început chiar să fac demersuri, întocmind un dosar despre candidatul Noica, care a mers foarte, foarte greu, prin faptul că era... gol. Să nu uităm că era vorba totuşi despre un premiu internaţional, care se atribuia şi pe baza unor publicaţii străine. Or, ce am aflat cu această ocazie? Că toată opera străină, la acea dată, a lui

Noica se reducea la un fel de confesiune filozofică (într-o revistă italiană), un mic extras. Şi mai exista o colaborare la un omagiu francez. Deci foarte puţin... Totuşi, graţie relaţiilor mele bune cu prof. dr. Peter Wunderli, preşedintele juriului, Noica a fost nominalizat pentru premiu, în anul 1987. Din nefericire, a decedat. Nu se poate aşadar vorbi despre o ostilitate în cazul meu. Cînd am scris studiul despre Noica, negativ în esenţă, pe mine mă interesa doar faptul cum un intelectual român de o înaltă calitate a putut supravieţui şi s-a putut manifesta, chiar „ceda”, în perioada de dictatură. Cu ocazia premiului Herder, am avut o corespondenţă destul de asiduă cu Noica. Inclusiv o scrisoare-confesiune, în care el recu-noştea colaborarea la *Buna Vestire.* A avut, clar, această onestitate. Am strîns de altfel toate documentele Noica în două dosare, pe care le-am predat aceleiaşi Biblioteci Centrale Universitare din Cluj. Mai există acolo şi un xerox despre mişcarea legionară, un document ce arată foarte clar (un facsimil publicat în *Evenimentul zilei* de Ion Cristoiu, în 1993, evident luat din arhivele Securităţii) cum vechii „codrenişti” îl debarcau de la conducerea mişcării legionare pe Horia Sima. Şi acolo erau iscăliturile, pe grade. La urmă, la „personalităţi”, figurau şi iscăliturile lui Noica şi Mircea Eliade. Nu şi a lui Cioran. Deci această ambiguitate legionară, naţional-ceauşistă, marxistă mi se părea foarte confuză, negativă şi deru-tantă. Recunosc că epoca oarecum te „obliga”. Fiecare îşi găsea formule proprii de supravieţuire socială. Eu nu le-am practicat. Dar pînă la un punct le înţeleg. Cu atît mai mult cu cît, în cazul Noica, anumite teze naţional-ceauşiste coincideau, repet, cu ideologia de la Păltiniş. Ştii foarte bine că şi tu (cu delicateţe) ai strecurat toate aceste lucruri în prefaţa versiunii engleze a *Jurnalului de la Păltiniş (e* bine că a apărut). O carte literară, în fond. Acolo se conturează un personaj literar, un personaj mitic. În orice caz, ca realizare literară, este o reuşită. Sînt de acord, pînă cînd apare în mod clar tendinţa anti-occidentală a lui Noica.

Există deci documentarul din dosarele lui Noica, cu materiale „aproape” inedite. Spun „aproape” deoarece am mai publicat din dosarul lui Noica într-o

revistă marginală, din Buzău *(Carnet literar),* o scrisoare inedită. Plus acest document, care arată consecvenţa lui. Este o consecvenţă ideologică asumată. Totuşi, în acelaşi timp, semnăm şi debarcarea lui Horia Sima, facem însă şi propagandă pro-Ceauşescu... Cam cum vine chestia aceasta? În plus, „antrenor de marxism", trimis şi la Paris, să faci *lobby* pentru premiul Nobel al lui Ceauşescu, să convingi pe Eliade în acelaşi sens... *Jurnalul* Sandei Stolojan şi alte mărturii sînt absolut

concludente, şi, într-un fel, profund triste. Discutăm doar. Vreau numai să-mi explic complexitatea sufletului uman, dar şi mai ales abjecţiunea epocii, care te obliga la tot felul de „zig-zaguri", la tot felul de compro-misuri, la tot felul de alibiuri. Marele vinovat al acestei perioade era însă, categoric, în primul rînd sistemul. De aici trebuie să plece totul. Sistemul ne-a obligat pe toţi, într-o măsură oarecare, să acceptăm compromisuri. Cîtă vreme sistemul comunist, marxist-totalitar nu a fost pus în discuţie, cîtă vreme procesul comunismului nu a fost şi nu va fi instrumentat, pot fi deschise un milion de dosare, în care nu am nici o încredere. Nimeni nu s-a dus, spunînd : „Eu vreau să fiu informator". Coloneii care recrutau şi terorizau pe foştii deţinuţi politici se plimbă şi azi triumfători pe stradă cu pensii grase şi nu se leagă nimeni de ei, iar bieţi nenorociţi, foşti deţinuţi politici, sînt şantajaţi; poate că unii au şi cedat. Cunosc cazuri concrete (nu şi al meu) de cedare, dar îmi vine greu să le condamn, pentru că sînt cazuri de supravieţuire extremă. Cu atît mai mult cu cît pînă în '85-'86 eram cu toţii (aproape) victimele „mitului situaţiei irever-sibile". Îl vedeam pe Ceauşescu, triumfal, în caleaşcă, alături de Regina Angliei, situaţie absolut incredibilă şi totuşi reală. Profund demoralizantă.

Îţi dai seama, fără îndoială, ce epocă am trăit. Noi, totuşi, am putut face cîte ceva, în condiţii disperate. Acest lucru ar merita poate o mică menţiune pozitivă, pentru că epoca a fost sinistră. Deci, cîtă vreme nu se instrumentează procesul comunismului, nu mi se pare drept să acuzăm şi să publicăm dosarele foştilor deţinuţi politici, în timp ce cei care le instrumentau sînt liberi, iar unii au intrat chiar din nou în politică. Am primit recent de la Craiova un telefon, prin care am aflat că preşedintele comitetului municipal de acolo este fostul şef al Securităţii din Craiova. Ei bine, cînd şefii Securităţii revin la putere, iar unii foşti deţinuţi plătesc încă o dată cu mari umilinţe, nu mi se pare drept. Intervine, să nu uităm, la mulţi „rigorişti" şi o anumită voluptate - tipic românească, aş spune -de terfelire, ponegrire, umilire cît mai jignitoare posibil. O variantă dez-gustătoare şi degradată a „pamfletului" specific naţional. Chiar dacă s-a dat dovadă uneori de slăbiciune, nu putem cere oricînd, oricum şi oricui eroism 24 de ore din 24. Eu, din fericire, am fost în afara unor astfel de situaţii, fiindcă pe mine m-au apărat statutul de „liber profesionist", multele mele publicaţii străine şi o anumită situaţie internaţională cultu-rală favorabilă. Să-ţi mai povestesc încă un episod anecdotic şi amuzant.

Apare, în ’87, ediţia japoneză. Habar nu aveam şi primesc o vizită foarte ceremonioasă a unei aşa-zise japonizante române, agent securist,

de altfel. Dar, în acelaşi timp, cu tot feluri de cadouri din Japonia, cu stampe japoneze, cu caligrame, cu un bob de orez sculptat etc. Totul ca să mă „descoase”: ce legături am eu în Japonia? Îţi dai seama ce personaj care intrigă, dubios, dar şi „interesant” devenisem...

Sorin Antohi: Nu sînteţi neam cu Hirohito, cumva?

Adrian Marino: Eram în orice caz un personaj absolut straniu, lucru de care mi-am dat repede seama. I-am explicat cum stau lucrurile. Cum am ajuns să fiu publicat în Japonia şi, am lămurit-o, nu am lămurit-o, fapt este că am adăugat o încă fişă la dosarul meu... japonez. Deci publicaţiile mele mi-au asigurat o identitate de personaj relativ cunoscut (chiar foarte relativ, să nu exagerăm). Pentru români, cazurile de tipul meu erau totuşi rare; de aceea devenisem un personaj foarte suspect, dubios, dar care trebuia menajat, supravegheat atent, lăsat însă în pace. Îţi dai seama în ce situaţie extravagantă trăiam. Istoria adevărată a epocii încă nu este de altfel scrisă. Nici pe departe. Trăim mereu într-un regim de ambiguitate. Poate că aceasta este şi caracteristica românului: ambiguitatea. Sînt părţi bune şi rele, părţi tragice şi părţi comice. Sînt integral de părerea lui Paul Morand, că în România totul începe în tragedie şi se termină în comedie. Fiindcă luăm totul, pînă la urmă, în farsă. Ştim toţi ce roluri jucăm fiecare, cît de suspecţi sîntem şi cît de suspecţi nu sîntem. Ce am făcut şi ce nu am făcut. Dar cultura română trăieşte mereu acest sentiment al dedu-blării, al duplicităţii, al nedreptăţii şi mai ales al unei agresiuni continue, cel puţin latente, care o inhibă mereu. O „falsifică” involuntar prin măsuri defensive, cele mai multe improvizate, de protecţie, de simulare şi minciună permanentă. „Minciuna”, ca instrument terorist, birocratic--poliţist, pe de o parte, ca măsură de protecţie pe de alta... Ce temă eseistică excelentă de psihologie individuală, dar şi socială...

Cultura română trăieşte deci mereu acest sentiment al ambiguităţii, duplicităţii, de unde şi o anumită *mauvaise conscience.* Îmi dau bine seama de ce problema este atît de traumatizantă. Este prima dată cînd asupra conştiinţei româneşti a acţionat un sistem atît de metodic-agresiv, de şantajist şi violator sistematic de conştiinţe. Îmi dau seama că acest barbarism a fost unic şi de o violenţă fără egal, de aceea el obsedează. Am fost la Sighet, sînt în comitetul *Alianţei Civice,* de partea Anei Blandiana, şi trebuie să spun, fără a părea un partizan necondiţionat, că Ana Blandiana, pentru mine, este femeia din România pe care, repet, o admir cel mai mult. Din mai multe motive: un scriitor care îşi sacrifică

opera literară pentru o operă civică merită tot respectul. Mai mult decît atît, această femeie a avut răbdarea să suporte timp de zece ani injurii, atacuri grosolane de o violenţă incalificabilă. Dar, mai mult decît atît (femei stimabile,

eroine, au mai fost în România), Ana Blandiana a fost o femeie constructivă. Simpatizez cu întreaga mea fiinţă cu spiritele con-structive, care fac ceva. Or, Ana Blandiana a realizat ceva unic la noi. Nu mai repet. Părerea mea despre Memorialul de la Sighet diferă de cea comună. Am vorbit cu arhitectul restaurator, care mi-a spus superior: „Domnule, eu nu vreau să fac o a doua Doftana!”. Nimeni nu i-a cerut aşa ceva. Dar trebuia să se păstreze măcar cîteva celule, chiar la intrare, în starea originară, pentru a se crea de la început impresia de spaţiu concentraţionar. Pe urmă, pot să se facă toate expoziţiile din lume, cu toate portretele posibile. Dar trebuie mai întîi să creezi această impresie, de detenţie, de teroare carceralã. Oricum, muzeul este o realizare impre-sionantă, e unic în România. Filmul documentar este şi el important, fiindcă a făcut patru-cinci săli pline. La Şcoala de vară unii chiar au venit cu lecturi precise: *Politică şi cultură, Revenirea în Europa.* Existau deci şi astfel de lecturi.

Sorin Antohi: Aceste cărţi care, spre deosebire de cărţile savante, sînt destinate unui consum mai larg, aduc în prim-planul discuţiei publice chestiuni de orientare ideologică şi culturală, care sînt cardinale în momentul acesta decisiv pentru cultura română. La cumpăna secolelor şi mileniilor, cultura română se găseşte în faţa unor provocări şi opţiuni, iar cărţile dumneavoastră au constituit un reper pentru oamenii care discută în manieră critică, dar şi constructivă, în acelaşi timp, despre viitorul României. Probabil că asta explică relativa difuziune şi relativa popularitate a unor asemenea idei. Cred că ele vin pe o necesitate profundă a actualului moment cultural şi ideologic.

Adrian Marino: Fără îndoială. Cu atît mai mult cu cît ele exprimă adevărata mea identitate intelectuală, după cum am afirmat. Şi voi con-tinua pînă la sfîrşitul vieţii numai în această direcţie. Lucrez acum, reamintesc, la o carte de mai mari dimensiuni despre cenzură şi libertate în România. Este foarte greu de făcut pînă în anul 1864, fiindcă ideea de libertate a circulat în mod clandestin şi eu trebuie să o descopăr (ideea mă obsedează, de unde şi repetiţia ei) prin tot felul de izvoare. Simt nevoia, în acelaşi timp, să mă sprijin pe un fond liberal românesc naţional cu deschidere spre Europa.

Sorin Antohi: E fundamental, în special pentru generaţiile mai noi, care nu cunosc practic deloc nici cultura naţională, nici istoria naţională. Au învăţat-o prost, au fost şi ei atraşi magnetic de Occident, nu au avut răgazul să studieze momentul absolut crucial, al constituirii unei societăţi româneşti. Cred că e important pentru tinerii de astăzi să vadă că nu totul începe în 1989 sau în 2000, că există tradiţii locale de gîndire liberă şi chiar de acţiune în sensul unor idei liberale. Cunoaşterea tradiţiilor luminoase locale ar mai atenua din autoimaginea de inferioritate şi de barbarie pe care mulţi dintre românii călători în Occident o au.

Adrian Marino: Fără discuţie. Dar nu uita că eu am un handicap imens,

sînt un permanent marginal social. Nu am ocupat niciodată nici o poziţie redacţională, editorială, universitară, academică. Deci totul se transmite exclusiv pe cale publicistică, în măsura în care aceste cărţi ajung la anumiţi cititori. Nu am însă nici veleităţi, nici posibilităţi de a fi „şef de şcoală”. Aş putea spune că am fost chiar sabotat - ţi-am povestit episodul cu numirea mea la Universitatea din Cluj? În ’89, Paul Cornea, prietenul meu, pe atunci ministru adjunct al învăţămîntului, mi-a făcut o numire de profesor consultant la Universitatea din Cluj. Facultatea de Litere a trimis-o la Senat, la Rectorat, unde s-a „pierdut”. Ei, ce sentimente mai pot avea eu pentru un oraş, pentru o facultate ce se comportă astfel? Din acest motiv, am întrerupt toate relaţiile cu universitatea. Dar eu, prin lege, ca „doctor docent”, am dreptul să fac parte din comisiile de doctorat. Am făcut parte dintr-o singură comisie de doctorat, a lui Ştefan Borbély, şi probabil voi mai face parte din a altcuiva, cunoscut, prieten, care acum îşi scrie teza. Dar atît. Sînt tratat aici cu mult dispreţ. Am de altfel şi sentimentul că aparţin unei „alte” culturi. Cu ajutorul soţiei mele, am trecut peste foarte multe şocuri. Nu e oraşul meu, Clujul. Aici am al doilea „domiciliu forţat”! Din fericire, există o oază de civilitate şi intelectua-litate - B.C.U. Cluj, condusă de distinsul său director, Doru Radosav (bănăţean), specialist în „istorie orală”. Am trecut prin destule momente critice. Un anumit şef de şcoală mă ameninţa. Mă ataca, mă ridiculiza prin jurnale, prin presă... A fost foarte greu, am supravieţuit prin faptul că am avut relaţii cu Bucureştiul, că am plecat în străinătate. Acum am ajuns la un anumit „echilibru”, iar lumea mă lasă în pace. Dar îmi vine greu să spun că m-am integrat în acest mediu. Am casa mea, sînt pro-prietar... Am cumpărat-o în condiţii perfect legale, e un apartament copleşit de cărţi. Trebuie să spun că am făcut un testament bibliotecii din Cluj, ca imediat după deces, să vină să ridice toată biblioteca. Nu vreau să fie vîndută la anticari de nepoţi, rude şi aşa mai departe.

Sorin Antohi: Este o bibliotecă valoroasă, alcătuită după criterii precise. Ar fi păcat să se piardă.

Adrian Marino: O parte, de altfel, am şi început s-o cedez. Am pus şi ştampila mea pe aceste cărţi.

Poate voi mai scrie o carte, un mesaj pentru România în spirit neo-paşoptist, dar deocamdată nu mai fac alte planuri. Stau de vorbă cu un *alter ego* şi mă confesez într-un spirit neobişnuit. Nu am nimic de ascuns, sînt un temperament extravertit, spun tot ce am în cap. Nu am nimic de ascuns! Cred că după o perioadă de inhibiţie, de cenzură, de timorare, de claustrare şi de totală botniţă românească ar trebui ca românul să vorbească în mod liber, deschis. Sînt fericit că spiritul epocii nu m-a contaminat şi că vorbesc într-un mod cu care lumea, în general, nu e obişnuită. Noi vorbim acum absolut liber şi fără nici un fel de inhibiţie. Rămînem, deocamdată, la aceste idei referitoare la relaţiile mele, dar ele sînt mult mai complexe. Cîndva se va vedea că eu nu sînt

acel personaj total antipatic, agresiv - o imagine pe care mi-au construit-o unii de la Bucureşti. Sînt un om cît se poate de normal, civilizat, chiar ospitalier. Am ajutat de altfel destul de multă lume prin criticile şi prefeţele mele.

Sorin Antohi: Aţi scris chiar foarte mult critică de întîmpinare; pentru cărţi de idei, mai ales, dar şi pentru cărţi de tot felul, scrise de autori de tot felul, în special tineri. Sînteţi foarte la curent cu evoluţiile actuale din cultura română, nu sînteţi absolut deloc izolat, ba încă întreţineţi un sistem destul de complex - aş spune eu - de relaţii, pentru că de multe ori am surpriza să constat că aveţi raporturi directe cu oameni la care nu m-aş aştepta, care sînt interesanţi, valoroşi, dar din alte generaţii. Într-un fel şi relaţia noastră este absolut edificatoare din acest punct de vedere, fiindcă noi ne-am cunoscut prin scris, am vorbit la telefon înainte de a ne întîlni „pe viu”. Nu erau legături mondene care să anticipeze întîlnirea. A fost un dialog intelectual, mai bine de 16 ani.

Adrian Marino: Şi poate că aceasta este şi dovada autenticităţii lui. Fiindcă atunci cînd relaţiile personale primează trebuie să faci concesii de ordin social, de ordin monden, trebuie să menajezi, trebuie să flatezi. În orice caz, pentru mine, ca autor român şi internaţional, recenziile şi ecourile cele mai interesante sînt cele ce vin din partea unor anonimi. Am descoperit (în SUA, de exemplu) în reviste străine recenzii referitoare la cărţile mele, despre care nu ştiam. Era şi efectul izolării. În momentul de faţă se lucrează la o bibliografie a acestor cărţi. Este greu. Dar ea se

va face, căci am păstrat, pe cît mi-a fost posibil, o evidenţă a acestor publicaţii. Însă perioada de debut, nebănuind că voi avea nevoie ulterior de astfel de referinţe, este mai puţin acoperită. Vor trebui deci cercetate o serie de reviste cum ar fi *Vremea, Revista Fundaţiilor Regale, Kalende, Lumea* etc.

Sorin Antohi: Planificaţi o publicare în volum a articolelor din tinereţe şi pînă azi?

Adrian Marino: Nu. Însă aş vrea să mai public un volum de critică de idei, în care voi face teoria criticii de idei, ilustrată cu 40-50 de cronici. O selecţie a acestor cronici, pe care o s-o ofer unei edituri. Domnul Silviu Lupescu poate o s-o publice. În felul acesta voi continua să exist. Îl voi pregăti în orice caz pentru publicare, chiar dacă dau unele semne de oboseală sau cine ştie ce se mai poate întîmpla - la vîrsta aceasta se poate întîmpla orice - deşi nu dau încă semne de uzură....

Sorin Antohi: Confirm!

Adrian Marino: Nici de scleroză sau altceva, deşi am o afecţiune serioasă la mîna stîngă. Deocamdată lucrez cu tenacitate şi cu o anumită voinţă de a traduce programul meu ideologic în opere concrete. M-am convins că o carte, pînă la urmă, îşi găseşte cititorul. Nu pretind că aceste cărţi pot să obţină succes de public, dar e suficient ca o mie de inşi să le citească. Am auzit

că aici la Cluj, la Facultatea de Studii Europene, am devenit un fel de izvor „clasic” - toate exemplarele din *Pentru Europa* sînt făcute ferfeniţă. Domnul Lupescu mi-a şi propus o a doua ediţie. Dar am spus că nu o fac. Trebuie să o refac, să o completez, să mai adaug la bibliografie, iar eu am acum alte lucruri de făcut.

Sorin Antohi: Unde mai vedeţi în România grupuri sau locuri afine, unde credeţi că mai există acest interes pentru Europa în actuala cultură română?

Adrian Marino: În Cluj este sigur. Există Facultatea de Studii Europene, unde sînt cîteva personaje interesante, Ovidiu Pecican, de pildă. Orien-tarea neopaşoptistă a avut un succes şi o priză neaşteptate la Craiova, unde un paşoptist, Lecca, a scos între 1833 şi 1839 o revistă, *Mozaicul,* pe care şi eu am reactualizat-o, încercînd să-i dau o tentă liberală, deschisă, europeană. Revista a început să circule, să intereseze. A mai fost la un moment dat, la Buzău, revista *Carnet literar.* Apoi revista

Continent, pe care ai văzut-o - păcat de ea, că a pornit cu un slab management, în sensul că a fost prea luxoasă, prea pretenţioasă pentru mediul căruia i se adresa. Altminteri, planul era bun, chiar foarte bun. A reînviat recent, într-o nouă formă, la fel de luxoasă, la Suceava, cu titlul *Noul Continent (I,* 1-4, 2000). Există şi în Bucureşti spirite liberale, care îmi dau unele semne de simpatie. Primesc cărţi de la Institutul de Studii Liberale, prin domnul Thomas Kleininger, care îmi este oarecum apropiat. Foarte interesantă este relaţia mea cu Alexandru George, despre care nu aş putea spune că este chiar cel mai comod om din lume. Ca şi mine, de altfel. Dacă, uneori, nu ne prea potrivim în idei literare, în opinii ideologice ne potrivim integral. Am scris chiar un articol, elogios, cred primul despre acest autor, în care am căutat să-i sistematizez ideile liberale. I-am citit atent patru sau cinci cărţi. Mi-a atras atenţia că mi-a scăpat una. Într-adevăr, mi-a scăpat una, deoarece cărţile româneşti nu circulă suficient, nu există o bună difuzare. Chiar dacă şi în autobiografia lui m-a încondeiat foarte sever, nu mă deranjează. Îl preţuiesc foarte mult ca ideolog liberal consecvent. Am căutat să pun în ordine ideile lui şi mă declar, dacă vrei, chiar un admirator al acestui spirit liberal. Cam aceştia ar fi cei care au afinităţi cu mine. Cîţi vor mai fi existînd? Nu ştiu, nu mai am timp să-mi cultiv toate corespondenţele. Uite, recent am primit o scrisoare de la domnul Ion Simuţ, care a organizat şi un binevenit colocviu despre cenzura în România. „Cenzura în România” înseamnă însă, pentru cei mai mulţi, doar cenzura ceauşistă. Ceea ce este departe de realitatea istorică.

Sorin Antohi: Încotro o apucă, în opinia dumneavoastră, cultura română? Care este sensul ei, ce tendinţe vedeţi, ce se întîmplă?

Adrian Marino: Eu îmi rezervasem acest subiect pentru o discuţie mai largă. Cu anticipaţie, pot să-ţi spun că previziunile mele nu sînt foarte optimiste. Epoca postbelică a lăsat urme mult mai grave decît mi-am imaginat.

Nu aş fi crezut că România este atît de comunizată şi de ceauşizată. Lucrurile acestea au fost explicate într-un fel de Alina Mungiu, în cartea sa *Românii după ’89. Istoria unei neînţelegeri.* Nu este nici o enigmă: 60-70% din populaţia unei ţări născută sau formată sub un anumit regim gîndeşte inevitabil în parametrii epocii respective. Este o chestiune fundamentală de psihologie socială, pe care, din nefericire, foştii deţinuţi politici nu au priceput-o; şi nici vechile partide politice. Ca o încheiere şi ca o prefaţă la ce vom discuta în continuare: cultura

română prezintă încă mari deficienţe, mari carenţe, mari discontinuităţi, mari discrepanţe, pe care un om singur, oricît ar fi el de paşoptisto--iorghist, nu le poate elimina. Nu există deci o concepţie unitară a politicii şi culturii, mai ales prin faptul că această cultură română este dominată de poeţi şi publicişti. Cîtă vreme poeţii, publiciştii şi romancierii vor domina, şi nu omul de cultură, şansele progresului sînt minime. Aceştia, prin natura lor, simt nevoia să vorbească în primul rînd de ei, iar noi vorbim de valori şi de principii generale româneşti. Aici este con-flictul fundamental. Pentru mine a fost un şoc. Recent, ducîndu-mă la Sighet, am primit - credeam că primesc cărţi de ideologie - ceva despre Rezistenţă. Dar, în loc să primesc cărţi actuale despre Rezistenţă, am primit... cinci volume de poezii. Acest dezechilibru, provocat de predomi-nanţa poetică românească, explică multe dintre carenţele culturii române. Despre acestea vom discuta pe larg, în continuare. Dragă Sorin, cred că acum putem să intrăm în problemele cele mai spinoase, cele mai „iritante” ale sfîrşitului şi începutului de mileniu în România. În opinia mea, situaţia culturii române nu este, repet, deloc satisfăcătoare. Sînt în dezacord total cu cel puţin două tendinţe fundamentale actuale, împo-triva consensului general din presă şi din aşa-zisa presă culturală. Una dintre aceste deficienţe este lipsa lucrărilor fundamentale de referinţă. Cum s-ar putea caracteriza o cultură care nici pînă astăzi nu a încheiat marele dicţionar al limbii române început încă de Hasdeu, trecut prin atîtea faze? Doi, noi nu avem nici o *Mare enciclopedie a României.* Ai o cultură occidentală, ai stat şi în Ungaria: lexiconul *Revay* datează de la începutul secolului trecut, noi nu avem nimic echivalent. O cultură mică, în fond, cum e cultura olandeză, are enciclopedia *Winkel Prince,* în 34 de volume. Unde este enciclopedia României? Mai mult decît atît, unde este noua istorie a României, care trebuie neapărat scrisă? Noi am rămas încă la stadiul, să zicem, în cel mai bun caz, Giurescu. Nu e sufi-cient să demistifici istoria României, cum s-a făcut cu succes şi în mod necesar - Lucian Boia a avut, fără discuţie, contribuţii importante -, e nevoie să şi construieşti o Istorie a României. Nu ne place *Histoire de la Transylvanie,* coordonată de Béla Köpeczi, admit. Să facem noi una mai bună! Să trecem din domeniul istoriei în cel al literaturii. Unde este istoria literaturii române? Integrală, modernă. Uităm mereu că ultima sin-teză a literaturii române este, reamintesc, a lui Piru, care datează din ’80. De atunci

ea nu s-a mai terminat. S-au început altele. „Nego”, Dumnezeu

să-l ierte, a murit. Alţii fac politică, nu s-a mai terminat nimic. Unde sînt dicţionarele de scriitori români? S-a început dicţionarul „Zaciu” - nu s-a terminat. Să ai un lexicon al „torţionarilor” (Doina Jela) şi să nu ai un lexicon al scriitorilor români nu este straniu? Unde sînt lucrările de referinţă? Unde sînt ediţiile critice complete de clasici români? Iată o serie de lacune fundamentale, pe care le resimt uneori în mod acut şi pe care nu mă sfiesc să le denunţ. Evident, un astfel de personaj nu poate fi simpatic. Devine chiar profund iritant amintind mereu aceste lucruri. Totuşi, o cultură română - susţin cu toată tăria - nu se construieşte numai prin mici „eseuri”, *talk-show-u*ri, prin interviuri, prin prezentări de cărţi, prin mici colocvii, prin lansări la Uniunea Scriitorilor. Aceste acţiuni au, fără discuţie, valoarea lor funcţională, publicitară, culturală, imediată. Dar o cultură nu este posibilă numai prin mici fragmente şi iniţiative ad-hoc. Eu am încercat să combat în felul meu această tendinţă şi am început să fac lucrări enciclopedice de referinţă. Am conceput primul dicţionar de idei literare din cultura română. L-am abandonat din două motive. În primul rînd, mi-am dat seama că el cade în gol, apoi alte preocupări m-au absorbit. Însă *Hermeneutica ideii de literatură* şi *Biografia ideii de literatură* sînt o operă completă care, de bine, de rău, există, dusă pînă la capăt. Dar dificultatea editării volumului 6 (şi ultimul) a fost cumplită, plină de umilinţe etc.

Acesta ar fi unul dintre marile mele regrete culturale. Cîtă vreme cultura română nu are lucrările sale fundamentale, ea rămîne, vrînd--nevrînd, o cultură minoră, subdezvoltată.

Sorin Antohi: Da, o cultură minoră care s-a angajat în bătălii canonice înainte de a avea un canon, care s-a angajat în speculaţii cu privire la discursul literar sau discursul public înainte de a avea un sistem normativ complet al limbii. Faptul că noi oscilăm încă între două sau mai multe ortografii, că nu am încheiat tranziţia de la alfabetul chirilic, începută acum peste 150 de ani, mi se pare uimitor. Iar un manual de stil pentru redactare în limba română încă nu există, deşi orice om care ţine un condei în mînă ar trebui să-l parcurgă.

Adrian Marino: Într-adevăr, nici astăzi nu ştim exact cînd şi cum se scrie „î” sau „â”. Pare, în acelaşi timp, amuzant şi trist.

Sorin Antohi: E foarte trist. Acesta reprezintă gradul zero al anomiei în cultura noastră.

Adrian Marino: Da, care ne plasează în poziţii minore faţă de culturile stabilizate, consolidate şi cristalizate. A doua obiecţie fundamentală pe care o aduc culturii române actuale este un anumit dezechilibru de preocupări. Sîntem, trebuie să recunoaştem, o cultură de poeţi şi publi-cişti. Cineva mi-a demonstrat, cu statistici cvasioficiale, că în 1999 ar fi apărut în România - ar fi apărut, o iau cu toată rezerva - în jur de cinci mii de plachete şi de volume de poezie, ceea ce pare neverosimil. Şi totuşi este adevărat. Primesc mereu

volume de poezii şi de publicistică, în timp ce lucrările, studiile serioase aproape nu există. Nu o fi formi-dabilă, nu spun că e infailibilă *Viaţa lui Alexandru Macedonski,* dar de 50 de ani încoace nu s-a scris alta. Este trist că nimeni nu s-a apucat să facă una mai bună sau măcar să o completeze, să o aducă la zi. Se vede că nu avem cultul recluziunii în bibliotecă, al studiului sistematic, al sintezei, al erudiţiei, dacă vrei. Acest tip de intelectual nu are o mare priză. Este antipatizat şi marginalizat.

Sorin Antohi: Şi mai senzaţional mi se pare faptul că proiectele colec-tive, pe care le-aţi menţionat ceva mai înainte, nu reuşesc nici ele să ajungă la bun sfîrşit. Sînt proiecte editoriale care definesc şi docu-mentează, printr-o elaborare îndelungată şi de echipă, continuitatea proiectului unei culturi naţionale. Instituţii întregi care au preluat sarcini elementare cum ar fi publicarea de documente sau elaborarea de instru-mente de lucru, dicţionare, enciclopedii, nu reuşesc să-şi finalizeze proiectele începute. *Dicţionarul literaturii române de la origini pînă la 1900,* realizat de Institutul de Lingvistică şi Filologie din Iaşi e foarte frumos; din păcate, continuarea sa la acelaşi nivel se lasă aşteptată, nici nu ştiu dacă o vom vedea vreodată. Atlasele lingvistice sînt în aceeaşi situaţie, ca şi editarea de documente istorice. De exemplu, editarea de documente istorice medievale: cred că un profesor de liceu interbelic, cum a fost M. Costăchescu, a editat de unul singur mai multe documente decît întregi echipe de specialişti din institutele noastre de istorie care nu au făcut decît asta într-o carieră.

Adrian Marino: Dar ce mai spunem de vechiul nostru ieşean, Theodor Codrescu şi al său *Uricaru,* care a adunat o imensitate de documente, deşi claie peste grămadă?

Sorin Antohi: Nici nu vreau să fac referire la acel moment, pentru că s-ar putea replica uşor, „domnule, atunci erau grămezi de documente,

trebuia doar să măturі într-un pod sau într-o pivniţă, să le pui cap la cap şi să le publici”. Dar editarea savantă, critică, pe care unii în perioada interbelică au reuşit să o facă, nu prea mai există. Generaţia care a dat rezultate bune în perioada comunistă, în pofida cenzurii, dispare treptat. Va fi înlocuită, va fi continuată?

Adrian Marino: Eu aş mai cita în această perioadă încă un personaj care a publicat un număr enorm de documente, V.A. Urechia. Într-adevăr, *Istoria românilor* nu este de fapt o istorie a românilor, dar este o culegere inestimabilă de documente, mai ales pentru perioada fanariotă şi premo-dernă. La fel, *Istoria şcoalelor...* Deci există vocaţie, există o preocupare, există o tradiţie pe care noi nu am continuat-o. În schimb continuăm tradiţia publicisticii, pe care intensificarea *mass media* moderne, de după 1989, a dus-o la proporţii monstruoase. Sîntem victimele libertăţii de expresie, care a fost interpretată la nivelul cel mai de jos posibil. Spun un „nu” categoric unui astfel de stil.

Sorin Antohi: Poate că, mai mult decît în alte ţări, cum ar fi cele occidentale, unde sistemul mediatic, mai ales electronic, pare să fie o maşină aproape autonomă, cuprinsă de *amok,* lipsită de orice altă finalitate în afară de finalitatea autoreferenţială, în România, după decenii întregi de comunicare publică foarte dificilă şi brutal manipulată, asistăm la o frenezie a comunicării ubicue şi continue, în care cei mai mulţi dintre intelectualii de calitate s-au lăsat antrenaţi. Ei par să servească necesităţile interne ale unui univers discursiv autarhic, nu nişte linii de forţă, nişte vectori, un program.

Adrian Marino: Nici pomeneală. În plus, trebuie să mai adăugăm o caracteristică tipic românească, punerea personală în valoare.

Să continuăm deci obiecţiile noastre cu privire la cultura română, cu care avem o „răfuială" serioasă. Eu, cel puţin, mă „răfuiesc" cu ea, pot spune, de decenii şi nu reuşesc, bineînţeles. Sînt într-o poziţie etern defensivă. Dar nu mă las! Să semnalez încă un defect fundamental: slaba tradiţie şi preocupare ideologică de după 1989. Nu ţi se pare straniu, scandalos chiar, că după 1989 nu a apărut la noi nici o critică a mar-xismului? Revin asupra acestei lacune esenţiale. Noi, care am suferit decenii de pe urma acestui marxism... Nu există o singură analiză critică, nu pamfletară, ci critică, aşa cum sînt în Occident. Revizionistă, spune-i cum vrei, dar nu există.

Sorin Antohi: Eu explic această absenţă, fără să o scuz, prin absenţa unor preocupări reale de lecturi sistematice în direcţia marxismului şi neo-marxismelor în perioada comunistă. România nu a avut un revi-zionism marxist vrednic de acest nume. Nu am avut un Petöfi, nu am avut un Kolakowski. Gogu Rădulescu, Bîrlădeanu şi alţii nu au fost niciodată nici Milovan Djilas, nici Leszek Kolakowski, nici Georg Lukácz, nici „măcar" Adam Schaff.

Adrian Marino: S-a scris anterior o carte despre „marxismul oligarhic" (Lotar Rădăceanu), dar ea a trecut meteoric, nu i s-a acordat vreo impor-tanţă. În ceea ce mă priveşte, am adus unele critici marxismului literar, dar insist că marxismul literar este un aspect marginal, neesenţial. În volumele patru şi cinci din *Biografia ideii de literatură* sînt o serie de capitole anti-marxiste care au scăpat practic neobservate. Mi se pare, iarăşi, un fenomen curios. Reamintesc: singura persoană care a subliniat existenţa acestor incipiente critici marxiste literare a fost Monica Spiridon. Repet, marxismul literar nu este însă o problemă centrală. Marxismul are problemele sale fundamentale, sociale şi economice mult mai impor-tante, începînd cu problema proprietăţii. Cel puţin, eu am încercat cîte ceva, însă fără succes. Nu spun că am fost învins, subliniez numai un decalaj evident de preocupări şi nu ştiu cum se poate remedia situaţia. Poate ai idei mai multe. Poate că treptat se vor constitui nuclee de studii de tip democrato-liberal, nu în sens partinic, ci ideologic.

Sorin Antohi: Deocamdată există o mişcare relativ timidă în acest sens. Mă aştept ca în următorii cinci-zece ani discuţia să prindă avînt, pentru că

încep să se exprime în cultura noastră tinerii care au fost la studii în străinătate după 1990, care încep să producă lucrări, uneori cărţi, atît la noi, cît şi în străinătate. Un număr crescînd de tineri autori români din foarte multe domenii (şi aici nu mă refer la ştiinţele exacte şi la domeniile tehnice, unde fenomenul este şi mai încurajator), apar pe piaţa naţională şi internaţională a cărţii. Să sperăm că fenomenul, încă incipient, se va amplifica.

Adrian Marino: Să sperăm. Singura contribuţie cu adevărat originală a culturii româneşti după 1989 este incipienta politologie şi ideologie românească. Vladimir Tismăneanu a acceptat şi a subliniat că am drep-tate, că, într-adevăr, aceasta este singura zonă cu adevărat originală (şi faci parte din ea). Există oameni cu totul remarcabili, ca Stelian Tănase, care a făcut şi revista *Sfera politicii,* Dan Pavel... Atenţiune, aici mai

apare încă un risc: să devenim mult prea sincronici. Este foarte lăudabil că s-a scris o carte despre libertate, despre liberalism. Dar nu mai accept, ca autor român, ca în aparatul său critic să nu găsesc nici o referinţă românească. Nu „iert" această lacună.

Sorin Antohi: Aici este un fenomen la care am făcut aluzie ceva mai înainte şi pe care aş putea să îl comentez puţin: dificultatea tinerilor care se ridică în licee proaste, în medii culturale relativ ostile şi saturate de protocronism, populism, *New Age,* precum şi de o cultură populară occidentală, care vine din ce în ce mai decis şi abundent asupra noastră, generînd subculturi (involuntar) parodice. Aceşti tineri ajung în Occident fără să îşi cunoască propria cultură. Prin urmare, ei pot excela în cunoaş-terea tradiţiei occidentale, a canonului occidental şi a discuţiilor actuale pe plan internaţional, dar se întorc (dacă se întorc) într-o ţară pe care nu o cunosc, nu o înţeleg (şi care, la rîndul ei, îi respinge). Această chestiune este aproape tragică, pentru că trebuie să aşteptăm ca universităţile noastre să încerce să formeze aici tineri valoroşi în toate domeniile sociale şi umane, pe care să îi trimită mai tîrziu - ceva mai tîrziu, nu chiar de la primul an de facultate - în Occident, în momentul în care au deja o bază românească. Ceea ce nu exclude familiaritatea cu ideile occidentale, care trebuie obţinută încă din perioada studiilor în România. Frecventarea exclusivă a canonului occidental duce la aceste exemple de ignorare a tradiţiei româneşti continuată cu o foarte bună cunoaştere a canonului occidental. Neputînd să ajungă, prin cunoaşterea simultană a ambelor tradiţii - locală şi globală -, chiar cei mai merituoşi tineri rămîn la colportaj şi la interpretarea abuzivă a puţinelor date locale de care dispun. Astfel, autori inteligenţi şi bine şcoliţi în Occident ajung analişti mediocri ai propriei lumi.

Adrian Marino: Aici aş face două observaţii. Amîndoi am lucrat în biblioteci străine, inclusiv americane. Acolo, ştii foarte bine, poţi deveni „erudit" foarte uşor. De ce? Bibliotecile americane sînt organizate tematic.

Apeşi cîteva clape, imediat îţi apar unele repere, te duci la raionul respectiv şi ai în faţă 40 de cărţi despre liberalism, puse în ordine alfabetică, tematică sau cronologică; devii, dintr-un foc, într-o lună de zile, un formidabil (aparent!) erudit. Apoi îţi transcrii fişele şi devii în România un mare specialist. Aceasta este o pseudo-erudiţie. Pe mine nu mă poate convinge nimeni că în două-trei săptămîni poţi parcurge o gîndire liberală, care în Occident, ştii foarte bine, are o tradiţie de cîteva

secole. Mă întreb eu: cîţi dintre aceşti liberalişti români ştiu de pildă *The Federalist Papers?*

Sorin Antohi: Încep să fie mai mulţi. Cred că nu aici va fi problema. Sînt unii tineri care deja au făcut studii complete de masterat şi doctorat în Occident. Ei au trebuit, prin forţa lucrurilor, să treacă prin această bibliografie, atît prin cea minimală, cît şi prin cea mai înaltă.

Adrian Marino: Dar nu în două-trei luni!

Sorin Antohi: Nu în două-trei luni, sînt unii care au stat cu anii în Occident. Ei se întorc în ţară după ani de zile în care au urmat rigorile formative ale universităţii occidentale, deci eu le-aş acorda credit total (dar în funcţie de calităţile lor naturale şi de sîrguinţă) în privinţa cunoaş-terii canonului occidental. Aceşti tineri instruiţi în Occident, dacă reuşesc să-şi depăşească, la eventuala întoarcere, crizele de readaptare şi dacă se aşază în viaţă într-o formulă relativ suportabilă, vor începe să citească şi materiale româneşti. Vom avea astfel o re-lectură proaspătă a culturii române, făcută deopotrivă în tradiţia criticismului autohton şi pe baza unei infuzii masive de referinţe şi competenţe occidentale. Fenomenul apare ici şi colo la unii autori - încă foarte puţini. Eu pledez ca această formulă de citire sau re-citire a culturii române să devină un fel de stil de lucru, o metodă de abordare a canonului românesc. De altfel, tocmai aşa s-au obţinut cele mai solide opere româneşti.

Adrian Marino: Ai atins un punct sensibil, care corespunde integral şi preocupărilor mele actuale. Şi eu am observat lipsa de referinţe esenţiale româneşti şi afirmaţii ce nu se pot susţine. Nu se poate susţine, de pildă, că noi am intrat în Europa şi am devenit europeni exclusiv prin generaţia Eliade, Nae Ionescu, Noica şi aşa mai departe. S-a susţinut chestiunea aceasta şi am combătut-o în presă. Cum vine asta? Aruncăm la coş peste două secole şi jumătate de cultură românească (aşa cum a fost ea, nu exagerăm nimic)? Ea a existat de la începuturile modernizării culturii române (Şcoala Ardeleană) trecînd prin pre-paşoptism, paşoptism etc. Nu putem să ne ignorăm precursorii. Aceasta nu înseamnă că trebuie să îi supraevaluăm sau să nu avem o viziune critică asupra lor. Or, eu fac în momentul de faţă chiar această experienţă. Am publicat recent această mică plachetă, o introducere în cenzura din România - schiţă istorică introductivă -, pe care acum o reiau, cum am spus, la dimensiuni mari (în sensul de voluminos), *Cenzură şi libertate în România.* Şi cu ocazia

aceasta încerc să pun în valoare o tradiţie românească pro-europeană, pro-democratică, liberală care, practic, este necunoscută. Operaţie foarte grea, am să spun şi de ce. Această ideologie a circulat, oarecum, *under-ground.* Ea nu a fost publicată. Nu putea să se exprime, din cauza cenzurii, în forme tipărite, astfel că o găsim, aşa cum spuneam, în corespondenţe, în autobiografii, în rapoarte de poliţie, în rapoarte de cenzură, în documente diplomatice, rapoarte consulare, în diverse docu-mente pe care nu chiar oricine le poate citi. Trebuie să ai un anumit *training,* o anumită informare în depistarea lor. Cercetarea aceasta a început să mă pasioneze şi în următorii doi ani mă voi ocupa numai cu punerea în valoare a acestei tradiţii, atît cît este.

Sorin Antohi: Capitolele mai vechi, publicate sau republicate de dum-neavoastră în *Pentru Europa,* unele reluate în *Revenirea în Europa,* arată că vorbim despre o preocupare veche.

Adrian Marino: Evident. Am căutat să mă documentez în această direcţie - să nu uităm că spiritul respectiv datează încă din perioada anterioară lui 1989. Unele texte, cum ţi-am mai spus, erau scrise chiar la Lăteşti (1959-1963).

Mai este o tendinţă. După ce am făcut un lung periplu internaţional, după ce am făcut experienţe editoriale destul de concludente, care nu m-au dezamăgit, în Occident, simt nevoia vitală să reiau contactul profund cu izvoarele culturii române. În felul acesta voi face şi sinteza celui de-al treilea discurs: între totalitatea achiziţiilor noastre interna-ţionale şi realităţile noastre, fondul „tradiţional" românesc. Operaţia este, oarecum, de pionierat. Sper să-i stimulez şi pe alţii. Aici însă mă confrunt cu un alt mare handicap. Eu, fiind partizanul sintezelor, partizanul refe-rinţelor fundamentale, mă lovesc de obstrucţia şi de critica aşa-zisei „critici de întîmpinare", a criticii de actualitate. Sînt un fel de „bestie neagră" pentru astfel de cronicari. Nu am contestat niciodată cronica literară, pe care am practicat-o şi eu, în felul meu, timp de decenii. Aproape zece ani, la *Cronica* din Iaşi, am făcut o „cronică a ideilor literare". Iarăşi zece ani am făcut cronica ideilor literare la *Tribuna.* Nu sînt adversar din principiu al cronicii, dar susţin că operaţia critică nu se rezumă la cronici. Nu se reduce la culegeri de cronici despre autori de actualitate, care nu interesează în fond decît pe autorii respectivi. Acest stil de critică a fost însă impus în cultura română de scriitorii şi roman-cierii care deţineau poziţii cheie şi aşa mai departe. Mi s-a spus că la

editura Cartea Românească, unde Marin Preda era director, era imposibil să publici o carte de cronici dacă nu aveai două-trei despre Marin Preda. Acest lucru, pentru mine, care veneam dintr-o altă generaţie, era pur şi simplu de neconceput. Îl refuzam şi, evident, nu puteam fi simpatic. Am şi fost „refuzat" la rîndul meu. Păcat, cum repet mereu, că în cultura noastră nu s-a creat încă

deprinderea de a construi, de a edifica, de a da lucrări fundamentale. Nu se poate reduce totul la improvizaţii şi frag-mente. O cultură de fragmente este o cultură minoră. Chiar un teoretician al fragmentului ca Friedrich Schlegel ne oferă cîteva aforisme în care spune că un fragment trebuie să fie ca un microcosmos care să cuprindă un întreg sistem, o întreagă viziune, schemă, o proiecţie a unei construcţii viitoare, condensată într-o formulă redusă. Marele meu divorţ faţă de cultura română actuală este deci că eu am profesat ideea de construcţie, în dezacord cu publicistica dominantă. Evident, glasul meu a fost aco-perit. Dar a existat şi există în continuare şi o recepţie pentru astfel de cărţi. Ca dovadă că este aşa, bibliografia critică a cărţilor mele, care a atins pînă acuma cifre neverosimile, de sute şi sute de titluri de recenzii. Să aşteptăm însă rezultatul final al anchetei, pentru că nici eu nu îl ştiu. Prin urmare, cultura română actuală mie nu îmi dă satisfacţie. Nu mă regăsesc în ea. Mă simt singur. Faptul că, din fericire, exişti şi că mai există şi alte cîteva persoane în România care au acest ideal şi care promit să lucreze în acest sens, pentru mine este mai mult decît îmbucu-rător. Însă, s-ar putea ca eu, din cauza vîrstei, să nu mai apuc revenirea pe care o doresc.

Sorin Antohi: Vă propun să rămînem optimişti!

Adrian Marino: Eu am totuşi încredere, fiindcă de partea mea este exemplul culturii europene majore. Cultura europeană majoră se bazează pe lucrări de referinţă. Vreau lucrări româneşti de referinţă, construcţii care să aibă o anumită notă de originalitate, compatibile şi competitive internaţional. Acest lucru este încă la început. Faptul că se găsesc edituri, cum este Polirom - Silviu Lupescu, prietenul nostru -, care au înţeles că trebuie să publice lucrări de sinteză, deocamdată în bună parte traduceri, dar care publică şi lucrări româneşti, este îmbucurător. Am toată afec-ţiunea pentru o astfel de editură, de avangardă într-un fel, care, pornind de la zero, a reuşit să fie a doua, a treia editură din ţară - poate chiar a doua, să nu uităm că Humanitas, care are merite incontestabile, indiferent

ce cred eu despre directorul ei, a plecat pe o bază, o infrastructură preexistentă, vechea Editură Politică. Ei au avut, aşadar, un punct solid de plecare, pe cînd Poliromul a plecat practic de la nimic. Iată o între-prindere particulară, de iniţiativă, de tenacitate editorială extraordinară, care dă rezultate. Vom mai discuta acest aspect spre final, cînd vom vorbi despre aspectul pur economic al întreprinderilor particulare româ-neşti. Cultura românească trebuie să fie o întreprindere particulară, solidă, construită, originală, necomplexată, neepigonică. Limbajul acesta sună puţin cam pretenţios, recunosc. Dar, întrucît sîntem într-o fază de „lansări de manifeste", lansăm şi noi... un manifest în această direcţie. Sînt convins că unora le vom da de gîndit. Şi aş spune: „Tineri publicişti, faceţi şi publicistică, dar, în acelaşi timp, concentraţi-vă şi asupra a două-trei probleme fundamentale, pe care să

căutaţi să le rezolvaţi! În cultura română există teme extrem de interesante, care merită atenţie. Cercetaţi izvoarele, intraţi în biblioteci, nu vă rezumaţi la comentariul ultimei cărţi apărute! Fatalmente, cărţile apărute au nevoie de toată prezentarea pentru motive publicitare. Însă nu se face o mare critică numai prin cronici literare de actualitate. Nici o mare critică occidentală nu procedează în acest fel!".

Cam acestea ar fi, în esenţă, disocierile şi contestările mele cu privire la cultura română actuală, precum şi apelul meu la construcţie şi la o anumită ambiţie de a ne lega numele de lucrări de referinţă. Mi se pare scandalos, pînă la un punct, ca istoria românilor să fie scrisă încă de străini. Să ne înţelegem. Am toată stima pentru Keith Hitchins, Catherine Durandin şi alţii. Dar cultura română şi istoria României trebuie să fie scrise, în primul rînd, de români. Parcă, parcă, nu am avea Institute de Istoria României! Unde este, repet, *Istoria Transilvaniei?* Nu este! Acest lucru trebuie să ne dea de gîndit. Trebuie să transformăm institutele birocratice în institute cu adevărat de cercetare, cu preocupări de sinteză. Forma în care am spus ceea ce am avut de spus în acest capitol este, recunosc, puţin cam abruptă, cam agresivă. Dar exprimă experienţa unei întregi vieţi intelectuale, culturale, fiindcă eu nu am abdicat niciodată în trecutul meu de la acest ideal. Faptul că am făcut şi cărţi de publicistică, de călătorie, este legitim, pentru că eu eram un liber-profesionist integral şi trebuia să trăiesc din ceva. Din '63 pînă acum eu sînt un liber-profesionist. Cărţile mele fundamentale rămîn însă cele de sinteză şi în această direcţie aş îndemna şi pe tînărul, publicistul, studiosul român, care există, o ştim foarte bine.

Aş vrea să închei şi să continuu ideea de a construi cu ideea de paşoptism şi de neopaşoptism. Reamintesc că sînt autorul a două pseudo--manifeste sau manifeste, pe care le am în faţa mea. Au apărut în *Sfera politicii,* în numărul 60 şi 61, în care pledam *Pentru neopaşoptism,* deci pentru construirea unei ţări noi - paşoptiştii, cînd cereau o Românie nouă, cereau o Românie integral nouă: şi social, şi politic, şi ideologic, şi cultural. Al doilea manifest are titlul *Actualitatea ideologiei culturale paşoptiste;* căutam în el să dovedesc că idealul paşoptist este încă actual, fiindcă nu este încă realizat. (Le reproduc în *Addenda)* Am amintit deja de stadiul enciclopedic; paşoptiştii aveau acest enorm apetit enciclo-pedic. Nu ţi se pare bizar şi semnificativ în acelaşi timp că înainte de a exista o istorie a literaturii române, printre manuscrisele lui Heliade Rădulescu s-a găsit schiţa unei istorii a literaturii universale? Ce vrei mai concludent pentru acest apetit enciclopedic fundamental, cu care mă declar integral solidar? Ideea de enciclopedism ar merita, aşadar, să fie reactualizată în cultura română. De ce îşi păstrează ea actualitatea? Fiindcă aceşti enciclopedişti aveau conştiinţa decalajului imens de cultură dintre propria lor ţară şi Europa şi simţeau nevoia să recupereze timpul

pierdut. Atunci, fatalmente, erau enciclopedişti, absorbind cît mai mult posibil din cultura universală pentru a o transpune în cultura română. În felul acesta s-au elaborat multe proiecte gigantice, evident nerealizabile. Însă proiectul de ansamblu este valabil, este legitim. Hasdeu a mers în aceeaşi direcţie. El este, evident, un paşoptist mai perfecţionat, mai erudit, mai sistematic, dar care iarăşi a început lucruri formidabile pe care nu le-a terminat. Acesta este destinul culturii româneşti. Sîntem în fond condamnaţi la enciclopedism prin decalaj intelectual, prin carenţă intelectuală, prin faptul că nu ne-am putut dezvolta. Căutăm să recu-perăm timpul pierdut, sîntem *à la recherche du temps perdu* în cultură, în mod permanent. Este o dramă, chiar o situaţie tragică, pe care nu o poate vindeca numai elanul unor enciclopedişti particulari, care lucrează de unii singuri, în izolare şi singurătate. Avem nevoie de linişte, de stabilitate, de organizare mai ales, pentru ca lucrurile acestea să se stabilizeze, să se aşeze, să se realizeze. Aceste valori nu se pot construi peste noapte, e limpede. Trebuie „un deceniu de analiză pentru o oră de sinteză", Fustel de Coulanges avea dreptate. Vorbesc din experienţă proprie, nu din auzite, nu din citate celebre. Uite, acolo, pe canapea, o mulţime de izvoare, cărţi paşoptiste, în care găseşti tot felul de idei nepuse în valoare, deşi limpede exprimate. Există deci o conştiinţă

ideologică românească. Dar ea era jugulată de ocupaţiile străine, de regimul de cenzură, de regimul acela boieresc, împotriva căruia începu-seră să se răscoale şi ai noştri ieşeni, *cărvunarii,* care sînt expresia clasei de jos a boierimii. Şi ca ieşeni, trebuie să ne declarăm mîndri că sîntem exponenţii, continuatorii - păstrînd toate proporţiile - celor ce au lansat primele manifeste liberale, în 1804. Erau primele manifeste liberale româneşti, după model francez. Ionică Tăutu a tradus texte revoluţionare franceze. În Moldova s-a tradus şi discursul revoluţionar al lui Lazare Carnot; tot în Moldova avem *Constituţia confederativă* a lui Leonte Radu, care cerea *expressis verbis* desfiinţarea cenzurii şi libertatea cuvîntului. Aşadar, de fapt, chiar înainte de Ibrăileanu, cu *Spiritul critic în cultura românească,* observăm că acest spirit critic are mult mai vechi rădăcini. În treacăt fie spus, Ibrăileanu a fost puţin supralicitat - e clar, eşti de acord? A fost un om remarcabil, un spirit distins, însă, în comparaţie cu Lovinescu, nu rezistă. Ieşenii l-au supralicitat. Era, se pare, un om fin, subţire, un om cu o interesantă viaţă particulară: a scris şi un bun roman autobiografic. Are multe calităţi. Însă şi Călinescu îl supralicitează, în defavoarea lui Lovinescu. Ieşean-ieşean, dar...

Sorin Antohi: Sigur, sigur, spiritul critic trebuie adoptat şi cînd vorbim despre ieşeni, şi cînd vorbim despre noi înşine...

Adrian Marino: Eu subscriu la *Spiritul critic...,* dar parcă noi doi şi mulţi alţii l-am scrie puţin altfel, ceva mai documentat, mai riguros, mai ferm şi mai precis în detalii. Nu este suficient să citäm doar cîteva pasaje din Costache

Negri sau din Negruzzi. Sînt lucruri cu mult mai adînci şi mai abundente, căci moldoveanul are un spirit critic rece. Regret profund că viaţa m-a îndepărtat de Iaşi. Deplîng „relegarea” mea la Cluj - aici am putut scrie în condiţii foarte comode, soţia mea m-a ajutat enorm -, dar mediul local nu seamănă cu cel de la Iaşi, nu seamănă cu cel din Moldova. Aici domină un regionalism iremediabil, pe cînd Moldova are o deschidere internaţională, spontană, mult mai largă. Nu ştiu de unde vine, dar o are! Cînd Alecu Russo spunea „părinţii noştri priveau spre Răsărit iar noi privim spre Apus” el trăgea linia de demarcaţie a culturii române. Sînt mîndru că un moldovean a spus acest lucru în cîteva cuvinte: părinţii priveau într-o direcţie, noi privim în altă direcţie! Şi, pînă în ziua de astăzi, noi am privit în altă direcţie, bineînţeles, adap-tîndu-ne limbajul, afinîndu-ne, îmbogăţindu-ne cunoştinţele, citind în mai multe limbi, lucrînd în biblioteci străine, publicînd în străinătate. Sînt

categoric împotriva odiosului *Lumina vine de la răsărit,* sînt categoric împotriva panslavismului şi, în această ordine de idei, aş vrea să atrag atenţia (mult spus) că, deşi sînt ortodox, deşi sînt ieşean, deşi la noi, la Iaşi, uniţii nu existau, i-am apărat pe uniţi. Am avut o polemică la tele-viziune şi cu celebrul părinte Galeriu, pe care, la un moment dat, l-am întrebat, „Părinte Galeriu, dumneavoastră ce preferaţi, Accademia di Romania (Roma) sau Academia Funze (Moscova) ?”. Ştii ce îmi răspunde, că nu e prost, e abil: „Eu prefer Academia Română”. A dus-o din condei. Sînt un partizan pur ideologic. Pe mine *filioque* şi părţile dogmatice, papale, nu mă interesează. Dar uniţii au cîteva contribuţii esenţiale. În primul rînd, reprezintă prima deschidere masivă spre Occident a culturii române. În al doilea rînd, reactualizează în cultura română ideea latină. Care se opune în mod radical culturii slave. Să nu uităm celebrele definiţii ale Europei: latină în extensiune, elină în adîncime şi gotică, creştină în înălţime. Noi sîntem, în această privinţă, europeni. Să nu uităm nici că Şcoala Ardeleană a introdus alfabetul latin. Prin urmare, am fost pur şi simplu scandalizat cînd am citit că, din motive de competiţie, evident, mitropolitul Şaguna afurisea pe cei care citeau cărţi în alfabet latin. Mitropolia ieşeană afurisea pînă şi cărţile lui Petru Maior, pentru citatele sale latine, şi interzicea, din motive canonice, limba latină. Excese, aşadar, erau de ambele părţi. Trebuie să recunoaştem că aceste lucruri sînt execrabile şi că uniţii, în această privinţă, au merite istorice evidente. Dar ei nu şi-au apărat foarte bine aceste contribuţii istorice. Pe ei îi interesează, de fapt, doar restituirea proprietăţilor. Nu totul se reduce însă la o competiţie de parohii. (Avem două biserici într-un sat, una este goală, preotul ortodox pune lacăt pe ea, iar uniţii pierd slujbe, pomeni, acatiste etc). Uniţii au merite istorice reale şi eu sînt partizanul lor ideo-logic, ocazional, neangajat în ierarhia lor şi fără să am ceva în comun cu unii prelaţi. Dar cunosc destul de bine istoria Transilvaniei şi istoria epocii. Deci cam asta ar mai fi de adăugat în prelugirea ideii de enci-clopedism,

neopaşoptism, deschidere spre cultura occidentală. Pentru mine, cultura occidentală nu este un mit, nu este un areal inaccesibil. Noi am frecventat-o, noi am colaborat într-o mică măsură la ea şi ne-am dat seama că, prin ea, cultura română s-a modernizat şi a ieşit din această primă formă fără fond românească, aceea de a turna pe o limbă latină un alfabet slav. Este, repet, prima formă fără fond a culturii române, pe care ar trebui să o subliniem şi să o respingem. Aspecte care sînt religioase la suprafaţă, dar care în profunzimea lor sînt ideologice, culturale şi ţin de

stilul nostru de a gîndi. Eu sînt profund antislav, vreau să spun contra panslavismului şi privesc cu nelinişte orientarea viitoare a României -nu ştiu exact care va fi. Fiindcă o cultură şi o civilizaţie latine aflate în zona de influenţă slavă se află într-o mare primejdie. Evident, eveni-mentele istorice sînt irepetabile. Bătrînul nostru Xenopol distingea încă de acum o sută de ani între fenomene de succesiune şi fenomene de repetiţie, care sînt fenomenele fizice naturale. Noi trăim într-o succesiune de evenimente pe care ne sprijinim şi în care credem cu fermitate. Cam aceasta ar fi la capitolul „Cultură”. Să sperăm că ne va auzi cineva.

Societate s ,i politica

Cît de comunizat e poporul român? Mitologia naţională • „Revoluţia” din 1989 • Discuţii de închisoare • Pentru o Românie „mic-burgheză” • Clasa noastră politică • Capitalism sălbatic şi tradiţii birocratice. Din nou despre defectele naţionale • Rolul intelectualului critic • Mitul Meşterului Manole într-o rezervaţie folclorică

Adrian Marino: Cred că acum putem trage şi concluziile definitive - definitive e un fel de a vorbi - la cumpăna mileniilor, despre problema cea mai iritantă, cea mai importantă pe toate planurile, a României actuale: problema politico-socială şi ideologică. Aici, trebuie să mărtu-risesc, am făcut singura şi cea mai profundă eroare de apreciere a vieţii mele. Nu mi-am dat seama imediat - după ’89, cînd mi-am recăpătat libertatea intelectuală - cît de profund comunizat este poporul român. Pentru mine a fost un moment de revelaţie, de tristeţe, de stupoare. Însă, treptat, pe măsură ce am început să analizez, pe măsură ce am început să compar, mi-am dat seama că fenomenul era inevitabil. Bineînţeles că am citit-o şi pe doamna Mungiu-Pippidi, deja amintită. Cartea sa, *Românii după ’89. Istoria unei neînţelegeri,* mi-a dat şi date de ordin statistic. Într-adevăr, un popor care s-a născut mai mult de 60% în perioada comunistă nu putea gîndi altfel. Dar eu, pînă la acea dată, nu-mi dădeam seama de fenomenul acesta. Pentru mine a fost un moment foarte greu. Mi-am zis: „uite, am suferit, am combătut, am crezut şi cred în continuare”. Am avut sentimentul unei căderi ideologice în gol şi al unei singurătăţi sociale şi

ideologice şi mai profunde. Au fost doi-trei ani de clarificare interioară dificili şi greu de suportat. Pe de altă parte, mi-am pus întrebarea foarte rece, ca analist: cum s-a putut ajunge la acest

fenomen şi de ce comunismul a prins? Sînt cauze naţionale şi generale. Cele generale cred că pot fi identificate relativ uşor; comunismul convine foarte bine naturilor mediocre. Comunismul eliberează pe om, prin conducerea sa unică, centralizată şi de sus, de responsabilitatea indivi-dual㠄, de iniţiative, de riscuri - cineva gîndeşte pentru noi toţi şi noi puteam trăi comod, foarte bine, fără a ne asuma riscuri. În al doilea rînd, din punct de vedere economic, existenţa materială minimă era asigurată, iar ceea ce nu ne ajungea furam de la colectiv, furam de la fabrică (ştii foarte bine, pe vremea lui Ceauşescu, furturile pînă la 500 de lei nici nu erau penalizate, erau numai analizate, se primea o sancţiune de partid şi aşa mai departe). Cred că e unicul exemplu, repet, unicul caz în lume cînd furtul este legalizat. Apoi mi-am dat seama că acest comunism este perfect mulat şi pe structura ţărănească a poporului român. Pe senti-mentele sale naţionaliste, şovine, pe mitologia naţională. Noi am fost timp de peste 40 de ani victimele vechiului abecedar „burghezo--moşieresc”, cu eroii tip Ştefan cel Mare şi Mihai Viteazul. O mitologie naţională care ţinea loc de orice fel de ideologie profundă: sîntem viteji, am învins la Călugăreni, i-am învins pe turci, am învins pe toată lumea. Din vechiul abecedar, Mihai Viteazul a venit, în variantă ceauşistă, să lupte în filme cu turcii. Dar Mihai Viteazul, ca actor, a uitat că are ceas la mînă! Înţelegi, pentru ca parodia să fie completă. Acest cadru ideologic, pentru poporul român, era ideal. Apoi s-a mai dezgropat şi un text din Herodot după care tracii erau cei mai viteji etc. Eu am o cu totul altă părere, pentru că am citit complet pasajul lui Herodot, unde imaginea dacilor era cu totul alta.

Revenind, cînd mi-am dat seama că poporul român este un popor comunizat....

Sorin Antohi: Aţi înţeles asta în închisoare? Se înţelegea atunci şi acolo acest lucru?

Adrian Marino: Nu, nu. În închisoare trăiam din plin miturile anti-comunismului, miturile liberalismului radical, despre care apoi mi-am dat seama că nu este posibil în România. Prin urmare, am supravieţuit într-o lume de ficţiuni ideologice, trăite cu sinceritate, cu naivitate - mi le asum. Era foarte greu de suportat. Treptat însă m-am adaptat şi mi-am spus că „asta este situaţia”.

Comunizarea profundă a ţării este o realitate. Ea se mai manifestă într-un fel: aşa-zisa Revoluţie din 1989 nu a fost propriu-zis o revoluţie. O revoluţie înseamnă schimbarea radicală a aparatului de stat. Or, aşa

ceva nu s-a întîmplat. Aparatul de stat comunist a rămas în continuare acelaşi, lucru care se vede pînă astăzi. Serviciile secrete au rămas aceleaşi,

aparatul judiciar a rămas acelaşi, aparatul poliţienesc a rămas acelaşi. Cum vrei, în aceste condiţii, ca o democraţie de tip occidental, cum o visăm noi, să ia fiinţă şi să devină activă? Încă o dată, am descoperit tîrziu aceste realităţi, treptat, iar acum sînt echilibrat, fiindcă ştiu exact cu cine am de a face, ştiu pe ce lume trăiesc, ştiu la ce pot să mă aştept şi nu-mi mai fac nici un fel de iluzii. La noi a fost iniţial doar o pseudo-revoluţie perestroikistă, care a fost puţin accelerată de trei factori. În primul rînd a fost reacţiunea străzii, mai puternică decît se aşteptau perestroikiştii. A fost apoi o anumită presiune a străinătăţii şi, trei, nimeni nu se aştepta la puciul de la Moscova. Cînd patronii au dispărut, a intervenit un moment de derută. Imediat, regimul Iliescu a început să dea lest şi să facă acest hibrid de democraţie şi de stat totalitar, să confecţioneze o constituţie care dă cu o mînă şi ia cu alta, nu garantează proprietatea etc. Puciul de la Moscova a fost o surpriză şi pentru ruşi, şi pentru noi, care i-am devenit victime. Lucrurile acestea se pot acum observa cu claritate, dar atunci nu se vedeau chiar aşa. Pe un astfel de fundal s-a putut grefa ascensiunea forţelor de dreapta, care acum îşi spun ori naţionaliste, ori social-democrate, dar sînt, în fond, o combinaţie de naţionalism şi comunism. Acest hibrid este foarte bine exprimat de partidul România Mare. Intenţionez de altfel să revin asupra temei *Două Românii ideologice.*

Acesta ar fi un prim aspect care trebuie să ne dea de gîndit, pentru a găsi căi care să ducă la rezolvarea lui.

Al doilea aspect, care m-a surprins şi pe care îl trăim cu toţii, mi-a apărut atunci cînd am observat că nu există din partea forţelor politice un proiect social-politic precis. Aici încep o serie de întrebări, de reacţii critice - chiar negative. M-ai întrebat de puşcărie. În puşcărie am început să reflectez la toate astea. Lumea nu discuta deloc ideologie politică; singura ideologie democratică acceptată era *restitutio in integrum.* Eu spuneam că nu este posibil. De exemplu, pe lîngă vechea uzină Malaxa, s-au mai construit trei sau patru hale şi uzine. Deci, trebuie găsite şi alte formule, nu numai *restitutio in integrum,* ci şi despăgubiri, compen-sări etc. Teza aceasta, bineînţeles, nu era deloc simpatizată şi treceai, dacă nu comunist, în orice caz, drept un tip dubios.

Sorin Antohi: Dar se discuta problema restituirii în închisoare, în anii ’50 şi la începutul anilor ’60?

Adrian Marino: Foarte rar, dar am auzit-o. *Restitutio in integrum,* asta se discuta. Repet, rar, fiindcă preocuparea în închisoare nu era programul politic, programul social. Existau doar două preocupări fundamentale. Una era, evident, antisovietismul, naţionalismul, iar a doua era problema care a traumatizat conştiinţele româneşti pînă astăzi, problema dosarelor, a informatorilor, a Securităţii, a poliţiei politice, fiindcă era un fenomen cu totul nou în România. Lumea nu era adaptată. Nici pînă astăzi nu există o reacţie uniformă şi o soluţie globală. Este pentru prima dată cînd poporului român i s-a

aplicat această cămaşă de forţă, atît de dură; vorba lui Cioran : „România pusă la teasc”. La un moment dat, lumea pur şi simplu a fost uluită. Şi astăzi, unii încă nu se pot adapta la realităţi şi trăiesc numai din mitul fostului deţinut politic - eu însumi fac parte din categoria aceasta -, dar consider că simpla calitate de foşti deţinuţi politici nu rezolvă toate problemele. O ţară se guvernează mai ales cu tehnicieni, cu specialişti, cu manageri etc.

Iată al doilea aspect al decepţiei mele politice după ’89: o caracte-ristică specială, negativă, o lacună gravă a societăţii româneşti, pe care încercăm să o definim acum.

Aveam totuşi un proiect social precis în conştiinţa mea. Şi pe ici-pe colo încercam să-l exprim. L-am şi exprimat, de altfel, în multe articole, mai mult sau mai puţin tematice. În primul rînd m-a interesat şi am pledat (şi voi pleda în continuare) pentru inversarea raportului sat - oraş în România. Cîtă vreme România rămîne o ţară fundamental rurală, ea nu are un viitor democratic. Nu are, de fapt, nici un viitor, iar de intrarea în Europa nici nu poate fi vorba. Ştii doar că abia 8% din populaţia Uniunii Europene se ocupă cu agricultura. Dar, atenţie, aceşti 8% nu sînt ţăranii români, folclorici, de tip Muzeul satului. Sînt fermieri - cu totul altceva. La noi, procentul este de peste 50%!

Sorin Antohi: Chiar mai mult: dacă socotim şi oamenii care sînt la prima generaţie urbanizată (dar insuficient şi mutant urbanizată), trăind în ghetourile urbane care prezervă forme de viaţă cvasirurale.

Adrian Marino: Deci, în privinţa asta, eu, care nu sînt deloc, dar absolut deloc un adept al ideologiei ţărăneşti, mă declar de acord cînd se spune că ne-am săturat să fim „ţăranii eterni ai istoriei”. Şi eu m-am săturat, ca şi E.M. Cioran. Nu mai vreau, dragă Sorin, o Românie de chirpici, o Românie mizeră, pe care orice inundaţie o ia la vale şi o distruge. Satele româneşti, aşa cum arată acum, sînt lamentabile, sînt primitive. Fără

comunicaţii, fără linii electrice în multe locuri, fără apă curentă. Noi sîntem încă o societate de tip arhaic. Şi chiar ca mentalitate; nu putem să „intrăm în Europa” cu o mentalitate ca asta: atunci cînd nu este ploaie, facem slujbe, se scot Paparudele etc. etc! Lumea crede în „minuni”, se descoperă „icoane” prin copaci, pe pereţi... Nu e posibil, parcă trăim în Africa! Ca moment folcloric, ca moment etnografic admit. Dar nu e posibil să încercăm să aducem ploaia cu paparude sau slujbe religioase! Această mentalitate, care ţine de structura profund arhaică a poporului român, este teribilă. Şi iată că, din acest punct de vedere, trebuie să mai aşteptăm cîteva generaţii, pînă cînd România va evolua (dacă va evolua) spre o Românie citadină, civilizată, o Românie în care problema apei... *(À propos* de apă, tot cartierul clujean unde sîntem acum este lipsit de apă! Printr-o întîmplare, locuinţa noastră este aproape de casa de apă şi nu sînt probleme de acest fel. Dar la vecini, nimic! Nu este posibil ca străzi întregi să rămînă fără apă curentă, de băut, pentru minima igienă, pentru

minima alimentaţie!)

Sorin Antohi: De fapt, reeditarea cărţii dumneavoastră despre Alexandru Macedonski ar trebui să vină doar într-o România în care proiectul urban a reuşit, a trecut din poezie în realitate! Poate că atunci vom vedea o a doua ediţie.

Adrian Marino: Oricum, ştii că eu am părăsit de mult scrierile literare; le privesc acum cu detaşare, aproape cu indiferenţă. Ele erau asociate şi de faza pe care aş vrea s-o uit, „călinesciană". Deşi sînt create într-o ambianţă „călinesciană", acele două cărţi nu sînt totuşi călinesciene ca structură. Am explicat toată povestea aceasta în *Viaţa unui om singur şi* trebuie să mai ai puţină răbdare pînă cînd te vei lămuri bine asupra acestei probleme. Visul meu social, profund, rămîne unul al României viitoare, paşoptistă şi neopaşoptistă, o România citadină, civilizată, la nivel european. Ei, bine, deocamdată sîntem încă într-o fază vizionară, de utopie, de vis greu realizabil. Cu atît mai mult cu cît observ că această societate românească de tip patriarhal îşi menţine dominarea. Ea se manifestă foarte bine aici, în Ardeal, prin clanuri familiale puternice, partide de nepoţi. Unde s-a mai văzut aşa ceva? Ai umblat prin lume, ai o experienţă internaţională mai bogată decît a mea. Am şi eu o anumită experienţă, dar nu am văzut partide de nepoţi, construite pe structura clanului familial. Parcă sîntem în Scoţia medievală, cu un clan Mac Dougal şi altele...

Sorin Antohi: Dar fără producţia de whisky...

Adrian Marino: Aceasta este realitatea, pe care eu nu pot să o învinge. Dar pe care pot să o definesc cu claritate şi să o denunţ ca o formă primitivă de societate românească. Dacă România va continua să aibă aceste idealuri şi structuri de bază, eu nu prea văd un „viitor de aur". Dar cel puţin îmi exprim cu toată energia şi cu tot entuziasmul idealul unei României citadine, aparţinînd unor familii citadine. Familia mea este citadină de aproape 200 de ani, atestată documentar. Familie de mic--burghezi, mici funcţionari culturali, dar orăşeni. Nu e un titlu de mîndrie, nu fac luptă de clasă inversă. Este însă o realitate şi cred că România nu va putea progresa decît atunci cînd va avea o clasă de mijloc puternică, o clasă de mijloc de liber-întreprinzători, de liber-proprietari, de liber--manageri. După independenţa economică vom putea cîştiga şi indepen-denţa intelectuală, politică şi socială. Spre această România de mijloc, de „mici burghezi", tind. Decepţia mea mare, legată de partidele politice, este că nu şi-au însuşit, nu şi-au precizat (excepţie: Varujan Vosganian) un punct de vedere în această privinţă. Mi-aduc aminte că în *Cotidianul,* pe vremea lui Raţiu, încă mă mai legănam în iluzii şi făceam o astfel de schemă politică a României, imaginînd Partidul Naţional Ţărănesc, ideo-logic vorbind (nu ca „activist"), ca viitor partid al păturilor mijlocii rurale şi urbane, înţelegînd prin pături mijlocii rurale ceva ce ar corespunde aici cu vechea ţărănime avută, cu

„chiaburii”. Mă preocupă intens tema celor „două Românii”.

Mai vedeam încă două categorii sociale, expresia unui capitalism românesc puternic frînat de vechiul aparat comunist şi de obsesia eco-nomiei de stat, care se formează în momentul de faţă. Din nefericire, formele de acumulare sălbatică sînt evidente. În sfîrşit, o muncitorime de tip social-democrat. Vorbind despre problema aceasta cu Corneliu Coposu (căruia îi păstrez o amintire frumoasă ca om şi luptător), îi spuneam : „Ar trebui să se renunţe cîndva la această titulatură de „Partid Naţional Ţărănesc”, să rămînă numai un „Partid Creştin-Democrat”. S-a uitat la mine lung şi mi-a spus: „Domnule, dumneata ai dreptate. Eu personal nu pot să o fac. Dar dumneavoastră... - şi a arătat cu braţele deschise către noi - puteţi”. Îl înţelegeam. El continua tradiţia manistă. Vedeam deci acest partid ca expresie a păturii mijlocii, eu avînd de fapt o orientare ideologică liberală. Erau doar iluzii, visuri, idei politice într-o fază de efervescenţă teoretică, lipsită de luciditate practică, fără percepţia realităţilor sociale imediate.

De aici, o decepţie profundă în privinţa partidelor. Constat cu tristeţe mediocritatea clasei politice româneşti, de la stînga la dreapta şi de sus în jos. Desigur, este de departe preferabilă aparatului totalitar: este per-fectibilă, se poate regenera etc. Din ce este formată deocamdată - în cea mai mare parte - clasa politică, înţelegînd prin ea senatori, deputaţi, aparatul de stat, prefecţi, primari? Mai toţi provin din PCR, UTC sau din vechea Securitate. Mediocritatea clasei politice mă întristează. Mi-am dat seama că locul meu nu este aici, că nu am ce căuta în acest mediu politic. Treptat s-a ajuns în situaţia actuală, lamentabilă, cînd asistăm la cele mai stranii combinaţii politice, liberalii şi post-comuniştii... O *Struţocămilă* politică, care arată că, în fond, clasa politică la noi nu are nimic la bază, nici o convingere. Singura motivaţie, singurul impuls este „voinţa de putere”, *Wille zur Macht.* Dar *Wille zur Macht* pentru ce? Să o foloseşti într-un mod patriotic, obiectiv, general, sau pentru a te pune doar pe tine în valoare şi a-ţi asigura un loc rentabil şi comod în Parlament? Îţi votezi prime, tot felul de avantaje economice. Iată imaginea actuală globală a clasei politice româneşti, pe care o contest radical. Dacă şi ea mă „contestă”, în sensul că mă „ignoră”, nu are nici o importanţă. Sînt un simplu cetăţean care, de bine, de rău, poate să-şi exprime părerile. Cînd mă uit la o serie întreagă de intelectuali, care ar fi putut face ceva în Parlament, dar nu au făcut-o, din motive de comoditate, prudenţă sau din calcul şi mondenitate politică, lasă-mă să reamintesc o vorbă fran-ceză, mai ironică: *Je m’estime peu quand je m’examine, beaucoup quand je me compare.* Această vorbă a lui Villiers de L’Isle-Adam am citit-o demult, în adolescenţa mea şi ea mă urmăreşte şi acum. Clasa politică nu poate sau nu vrea să voteze legi bune, fiindcă ea aparţine de fapt vechilor structuri. Sînt oameni care nu pot asimila ideea pieţei libere, ideea proprietăţii individuale (cu excepţia proprietăţii lor), au o mentalitate

colectivistă, etatistă (să distrugi agricultura fiindcă domnul Triţă Făniţă îşi pierde combinaţiile lui de export cereale!) ş.a.m.d.

Sorin Antohi: Am spus, la un moment dat, într-o discuţie despre liberalismul în România, că marea problemă a românilor în privinţa liberalis-mului nu a fost să înţeleagă că piaţa şi societatea sînt organizate de o mînă invizibilă. Românii înţeleg chestia cu mîna invizibilă, numai că ei cred că sînt mai multe mîini invizibile: ale lor, ale colegilor de partid etc. Românul este pluralist din acest punct de vedere. Nu înţelege acţiunea inexorabilă a pieţei, dar înţelege cum mîinile invizibile personalizate, foarte multe, intră în buzunarul general şi scot de acolo profituri personale.

Adrian Marino: Sîntem, repet, într-o fază de acumulare sălbatică de capital. Ceva similar cu situaţia cînd regina Elisabeta a Angliei făcea în egală măsură şi piraterie, cu Francis Drake. Apoi îl înnobila şi piratul devenea *Sir* Francis Drake. Ca să împing butada sau „cinismul" pînă la capăt, aş zice: „Domnilor, construiţi-vă cît mai multe vile, furaţi cît mai mult posibil, «jefuiţi» cît mai mult, dar construiţi ceva! Fiindcă fiii voştri (apare şi psihologia «fiilor de bani gata») vor avea sentimentul proprietăţii şi, avînd sentimentul proprietăţii, vor avea, treptat, şi sentimentul că aparţin unei categorii sociale distincte, cu o altă psihologie". Deocam-dată, progresul constă în construirea de vile. Ilegalitatea este totală, dar, în perspectivă, vezi parcă un fel de logică a istoriei, care lucrează totuşi în favoarea unei Românii mic-burgheze, a unei Românii de clasă medie, de proprietari mici şi mijlocii. Toată lumea era scandalizată de faptul că Adrian Năstase ar avea „patru case". Poate că e mult, poate că e aşa, poate că nu. Dar, în orice caz, pe mine nu mă supără chestia aceasta; mă supără că metodele de înavuţire sînt total ilegale şi că nu s-a făcut nimic pentru minima dezvoltare a satelor noastre mizerabile, a micii proprietăţi rurale, pentru transformarea lor în mici proprietăţi viabile economic, inclusiv asociate într-un fel oarecare. Aşa-zisele partide care se revendică de la ţărănime nu au făcut nimic în această direcţie. Impozitarea care ţine în viaţă marile întreprinderi ceauşiste, SIDEX, CUG etc, este supor-tată tot de pătura mijlocie de liber-întreprinzători, singura pătură produc-tivă. Şi din ce motive întreţinem aceşti coloşi? Nu putem arunca în stradă zeci de mii de oameni, din motive populiste. Iată cum noi, democraţi fiind, întreţinem o clasă parazită de pseudoproletari, o clasă parazită de birocraţi. La greva RATB am văzut că la cinci mii de şoferi sînt zece mii de birocraţi care ard gazul de pomană în birouri.

Sorin Antohi: Este vorba de personalul TESA, supradimensionat ca în comunism...

Adrian Marino: Exact. Dar, ca să fim foarte obiectivi, nu neapărat comunismul a întemeiat şi dezvoltat clasa birocratică într-un mod disproporţionat. Problema este mai veche: este produsul vechiului Partid Liberal. Atunci a ieşit butada - unii i-o atribuie lui Caragiale, alţii lui P.P. Carp - conform

căreia „românul se naşte bursier, trăieşte funcţionar şi moare pensionar”. Butada, indiferent de autor, este riguros exactă. Aceasta este o mentalitate de asistat etern al statului. Statul face copii, plăteşte întreţinerea la bloc, biletele de tramvai etc. etc. Cînd şomerii

nu au de lucru, unde se duc? La primărie, la prefect, pentru a cere. Mentalitatea etatistă este profund înrădăcinată în conştiinţa românului.

Sorin Antohi: Asta face ca românul să înţeleagă drepturile, în general, ca drepturi-creanţe, datorii ale statului faţă de el, nu ca drepturi-libertăţi.

Adrian Marino: Statul trebuie să-mi dea de lucru şi, mai mult decît atît, eu fixez cît mi se cuvine: minimum trei milioane, nici nu discut!... Toate acestea au, pe lîngă tragism, şi un aspect bufon.

Sorin Antohi: Pe de altă parte, dacă oamenii observă că în România proprietatea e literalmente furt, nu cumva aceasta duce la o învăţare socială negativă, nu cumva cedează şi cei care ar vrea să fie cinstiţi, să aibă o etică protestantă, să fie cumpătaţi, să fie modeşti, să nu se angajeze în consum somptuar? Nu cumva puţinii români cinstiţi se trezesc margi-nalizaţi şi dezminţiţi de o realitate în care cîştigă doar cei care fură?

Adrian Marino: Desigur. Şi atunci, prin contaminare, încep să practice aceleaşi metode. Şi cu această observaţie, care este foarte acută, ajungem la încă o constatare tristă. A mea cel puţin, de după 1989: la o serie întreagă de defecte fundamentale ale poporului român. Am citit cu multă satisfacţie cartea Martei Petreu despre Cioran. Cioran are pagini de o luciditate remarcabilă despre defectele poporului român. Eu le-aş refor-mula puţin altfel, dar asta nu are nici o importanţă. Cred că la baza carenţelor româneşti stă şi o proastă origine etnică ancestrală. Dacă vei citi cu atenţie capitolul despre traci al lui Herodot, acolo vei vedea toate defectele poporului român actual: leneş, hoţ, trăind din furturi şi, atenţie, lucrul pare incredibil, spune Herodot, nu eu (şi nu văd de ce i-ar bîrfi), tracii aveau obiceiul de a-şi vinde copiii în străinătate! Acest obicei se verifică şi sub ochii noştri. Trebuie să recunoaştem că este un adevăr. Dar să-i lăsăm pe traci în plata Domnului: au avut şi calităţi, au avut un sentiment religios foarte profund, erau poeţi „naturali”. Poporul român are multe defecte fundamentale. Dacă acesta este poporul român, eu - o declar pe faţă - parcă n-aş face parte din el! Acestea sînt: şmechereala, fuşereala, improvizaţia, cîrpeala permanentă. Uite, pe stradă: mereu cîrpeli, „plombe”, guri de canal mereu deschise, nimic temeinic, nimic bine construit. Totul este făcut de azi pe mîine, de mîntuială, pentru a salva aparenţele. Pe strada aceasta, alături de noi, nu există săptămînă în care să nu se spargă conducta de apă. Detest profund această deprindere a superficialităţii româneşti; această *potemkiniadâ,* în fond.

Sorin Antohi: *Potemkiniadă* pentru noi înşine, culmea *potemkiniadei!* Noi construim satul lui Potemkin şi tot noi îl vizităm.

Adrian Marino: Poate singurul proiect care merită stimă şi pe care l-am găsit pus oarecum în practică este proiectul ministrului Nicolae Noica de a construi apartamente, tocmai în spiritul constituirii unei pături mijlocii şi a unei clase de proprietari. M-am întîlnit recent cu el. Este un om simpatic, un tehnocrat, care provine mai mult din *Alianţa Civică* şi care îmi povestea că, arătînd proiectul lui în Israel, a fost întrebat cînd vor deveni achizitorii proprietari definitivi ai apartamentelor. Noica a răspuns că în momentul în care 90% din preţ este achitat. Răspunsul celor din Israel a fost că ei îi fac proprietari după ce achită 10%. Uite ce diferenţă de nivel; iată, totuşi, un proiect coerent; eu nu cunosc un al doilea în România.

Sorin Antohi: Eu cred că pînă acum acest proiect nu se arată a avea sorţi de izbîndă; dincolo de valoarea sa propagandistică, nu are eficienţă. Preţurile apartamentelor decente de stat sînt încă foarte mari pentru punga populaţiei. Rămîne însă un proiect care merită salutat.

Adrian Marino: E, cel puţin, o idee bună. Sigur, e greu realizabilă. Ei bine, alte idei, în spiritul nostru, în spiritul unei Românii citadine, al păturii mijlocii, nu am întîlnit. Ceea ce este dezolant în zece ani de zile pentru un om care a investit totuşi ceva în această Românie viitoare, paşoptistă sau neopaşoptistă - cum vrei să-i spui. Decepţie totală deci. Dar văd că discuţia noastră capătă un caracter de lamentare continuă. Însă noi analizăm lucid o serie de stări negative şi ne exprimăm fără nici un fel de inhibiţie decepţiile, indignările şi uneori chiar momentele de furie împotriva acestei impotente clase politice româneşti, care nu văd deocamdată nici cum ar putea fi reformată. Mai moderat spus: nu sînt deloc un mare admirator al ei. Plutim într-o derivă totală. Mereu sub spiritul improvizaţiei. Căutăm să scoatem un iepure din joben... pe post de prim-ministru...

Sorin Antohi: Problema este că noi credem mereu că producem un Mesia; de fapt, cînd ne uităm mai de aproape, nu este decît un biet iepure scos încă o dată din joben...

Adrian Marino: Toate aceste defecte naţionale pe care le-am trecut în revistă - şi trebuie să recunosc că folosesc un limbaj eufemistic, fiindcă în mod normal ar trebui să folosesc un limbaj folcloric, mult mai colorat,

cînd mă gîndesc la această clasă politică - aduc în prim-planul atenţiei noastre rolul intelectualului critic, categorie din care facem parte. Eu am mai spus că rolul intelectualului critic nu s-a terminat în 1989. El continuă şi trebuie să continue, pentru că numai intelectualul critic, produsul tipic al păturii mijlocii şi al unei Românii citadine, mai poate atrage atenţia, mai poate stimula discuţia, mai poate denunţa un abuz, mai poate vitupera şi condamna o lege. Rolul intelectualului critic nu e atît de a se înrola în partide: el se grupează fie în *Grupul pentru Dialog Social,* fie în *Alianţa Civică,* din care fac eu parte, fie în alte cîteva grupuri mici, care însă au un rol doar potenţial viitor. Există o serie

întreagă de voci care au curajul să spună aceste lucruri...

Sorin Antohi: Dar nu credeţi că rolul critic al intelectualui public s-a epuizat în primii unsprezece ani de postcomunism? Nu credeţi că mai ales GDS-ul şi-a încheiat mandatul istoric? Nu ştiu nici dacă *Alianţa Civică* mai are resurse să meargă mai departe... Am impresia că unele dintre aceste grupări au cam murit de moarte bună...

Adrian Marino: Este adevărat: au murit ca grupări, dar unii membri continuă prin activitatea lor din presă, în viaţa socială şi în viaţa culturală...

Sorin Antohi: Ele au fost grupări germinative, din care au pornit foarte multe dintre iniţiativele civice şi chiar politice specializate, iar meritele lor au fost evidente în primii ani. Mă întreb dacă nu cumva intelectualul critic nu a fost pur şi simplu sufocat între timp de politician...

Adrian Marino: Nu numai că a fost sufocat, dar aproape a şi fost redus la tăcere. Cînd mai apare cîte un articol mai tăios, mai combativ, acesta provoacă indignare, stupoare şi aşa mai departe... Este foarte exact ceea ce spui; e adevărat că GDS a suferit metamorfoze şi pare oarecum epuizat ca formulă socială. La Sighet am avut ocazia unei discuţii foarte sincere pe această temă cu Ana Blandiana... Mai există femei remarcabile, constructive: Gabriela Adameşteanu, Marta Petreu, Alina Mungiu-Pippidi, Doina Jela. O adevărată eroină e Doina Cornea. Sînt „versiunile" moderne ale unor admirabile femei de la „1848": Zoe Golescu, Maria Grant-Rosetti, Ana Ipătescu, Maria Heliade. La Sighet am avut prilejul unor observaţii sociologice pe viu, foarte interesante; mi-am dat seama că, încet-încet, se ridică o clasă de tineri intelectuali critici radicali care, curios, erau mai anticomunişti, mai liberali decît cei din prezidiu... Mi s-a părut extra-ordinar... Cu ocazia asta, o spun cu tristeţe, fiindcă mă priveşte şi pe

mine, încerc să fiu cît mai moderat posibil, am observat că uneori acest rol de intelectual critic e monopolizat de foştii deţinuţi politici. Este pentru mine o situaţie morală grea, fiindcă am suferit alături de ei, fac parte din această categorie. Îmi dau însă seama că nu poţi trăi la infinit numai din rente de fost deţinut politic. Toată stima, toată consideraţia pentru puterea lor de sacrificiu, pentru devotament. Dar o ţară se guver-nează în primul rînd cu tehnicieni, cu specialişti, cu manageri. O spun şi o repet mereu...

Sorin Antohi: Şi cu oameni care privesc în viitor...

Adrian Marino: Ei există. Dar oamenii aceştia nu sînt încă suficient de organizaţi, sînt fragmentaţi, se contestă reciproc. Eu, practic, nici nu ştiu cîte organizaţii de deţinuţi politici mai sînt şi din ce organizaţie fac parte, fiindcă s-au rupt în două, în trei... Nu aş vrea să fiu înţeles greşit.

În România nu poate exista, ca în Occident, un partid politic cu ofertă pentru toate categoriile sociale. Societatea românească nu a ajuns încă la acel stadiu de cvasiomogenizare. Un muncitor din ţările industrializate are de fapt

un standard de viaţă mic-burghez.

Sorin Antohi: Sigur, apoi îşi poate permite să aibă o opţiune ideologică. Poate să aleagă după afinităţi de doctrină un partid sau altul, fără ca această opţiune să-i afecteze major viaţa concretă, cotidiană.

Adrian Marino: Evident, în structura societăţii occidentale, cum spuneam anterior, ţărani nu mai există, iar noi nu mai putem rămîne la infinit o rezervaţie folclorică. Nu sîntem Muzeul Satului al Europei! Nu vreau să mai aud de... „Muzeul Satului" idealizat! Vreau să-l văd însă cît mai bine pus la punct, ca muzeu pur şi simplu. Nu însă şi ca simbol social şi cultural.

Sorin Antohi: Aş vrea şi eu să apuc momentul în care *Miori/>a* va putea fi citită numai pe baza unui stufos aparat critic, şi nu înţeleasă imediat, fără reflecţie, pe baza experienţei proprii, prin - vorba lui Jauss, iden-tificare asociativă.

Adrian Marino: *Mioripa* reprezintă simbolul poporului român. Un sim-bol intransmisibil, fiindcă *Mioripa* n-a spus nimic despre Occident!...

Sorin Antohi: Mi-aţi scris odată, într-o scrisoare memorabilă, că oiţa năzdrăvană din *Mioripa* este un animal care nu aparţine zoologiei euro-pene! Aşa şi este, nu face parte din „bestiariul" european...

Adrian Marino: Noi cultivăm încă aceste mituri. Dintre toate miturile româneşti, poate cel mai adecvat şi mai actual, într-un anumit sens, este mitul Meşterului Manole. Poate că acesta exprimă ceva esenţial din drama poporului român. Construim, dărîmăm, (ne) sacrificăm, o luăm de la capăt şi trebuie să acceptăm acest destin de eterni constructori care îşi văd construcţia dărîmată şi o refac din temelii. Am mai spus-o. Exact asta se întîmplă în România, şi nu doar în România actuală, ci în toată România istorică. Poate că acest mit este cel mai exemplar, mai caracte-ristic şi mai definitoriu pentru poporul român. Deci simpatizez doar cu Meşterul Manole, şi vreau pur şi simplu să abandonăm „mioriţa". Să o jupuim, să o desfiinţăm, să-i punem blana pe băţ...

Cam acestea ar fi imaginile negative ale poporului român după '89, foarte sumar şi foarte „popular" descrise. Dar rămînem fermi la aceste puncte şi îmi permit să le rezum, fiindcă acesta va fi şi finalul discuţiei noastre, punct de plecare pentru alte reflecţii. În primul rînd, trebuie să recunoaştem comunizarea profundă a poporului român. Cauzele, cum am văzut, sînt de ordin social, etnic şi istoric (pe acest fundal, forţele de extremă dreaptă sînt în ascensiune).

Am vorbit apoi despre lipsa unui proiect social român, despre medio-critatea (într-un fel inevitabilă) a clasei politice româneşti, despre defec-tele naţionale, despre rolul intelectualului critic, care continuă, oarecum, o luptă de franctiror marginal, despre organizaţiile civice pe cale de dizolvare; am deplîns soarta nefericită a fostului deţinut politic, care mai trăieşte cu nostalgia trecutului. Îl omagiem, dar ne dăm seama că el nu mai are capacitatea de

adaptare. Trăieşte în trecut, într-o România care nu mai există şi care peste 10-15 ani va dispărea complet, inclusiv ca imagine ideologică. Imaginea mea despre perioada de după 1989 este negativă. La fel, nu mă regăsesc integral nici în actuala cultură, excesiv poetizată şi publicistică. Mă repet, evident, fiindcă acestea sînt obsesiile vieţii mele ideologice, culturale şi morale. Cunoşti bine, de altfel, psiho-logia apăsătoare a „obsesiei”...

Îmi exprim în acelaşi timp satisfacţia că am avut ocazia, de-a lungul cîtorva zile, să stăm de vorbă şi să-mi exprim cu toată sinceritatea ideile profunde, într-o formă cît se poate de puţin pretenţioasă, cu un adevărat prieten de idei. Mai am încă doi, din copilărie şi adolescenţă: Mircea Carp, în străinătate, şi Paul Lăzărescu, în ţară. Nu sînt deloc politolog „specializat”, deşi aş putea adăuga la fiecare din aceste capitol un întreg aparat critic. Dar deocamdată discutăm pentru opinia publică generală.

Avem nevoie mai întîi de un mesaj inteligibil, cît mai coerent, cît mai clar, simplu şi larg difuzabil cu putinţă. Este nevoie să ne adresăm păturii intelectuale medii, care abia acuma se formează. Poate că aceste discuţii, ca şi cărţile noastre, pot contribui cu ceva la formarea unei noi conştiinţe româneşti. A unei noi Românii, în care cred. Nu am părăsit-o. Puteam să o fac, dar am căutat să construiesc aici cîte ceva. Ce va rămîne, ce nu va rămîne, cum va fructifica, aceasta este cu totul altă problemă. Dar eu cred, ca şi tine de altfel, în rolul precursor al ideilor. M-ai obligat, în acelaşi timp, într-un fel, să-mi improvizez şi un fel de autobiografie ideologică anticipată. Nici nu-ţi imaginezi cît m-a „uzat” această con-fesiune verbală, involuntară. Rememorarea atîtor momente dureroase şi penibile... Dar întreaga mea autobiografie, deja scrisă în detalii, cum am mai amintit, va rămîne irevocabil postumă. Te-aş ruga chiar, de pe acum, să te ocupi, în măsura posibilului, de soarta sa editorială. Mulţumiri anticipate şi toată recunoştinţa mea amicală.

Addenda

Dincolo de oglindă sau Al Treilea Discurs

Sorin Antohi

De aproape două secole, o parte tot mai însemnată a elitelor noastre îşi construieşte identitatea în raport cu fantasma unei Europe idealizate. Asemeni ruşilor din vremea lui Ceadaev, românii cred fie că Europa le rămîne exterioară, ca set de standarde inaccesibile, obsedante şi pro-ducătoare de stigmat (atunci cînd Occidentului i se atribuie aşteptări normative, pe care noi le-am dezamăgi), fie că Europa este o realitate spirituală şi geopolitică de care aparţinem prin definiţie, dar în care trebuie să ne facem mai bine cunoscuţi, şi anume printr-un efort continuu şi sistematic de reformă. De la exaltările paşoptiste (care operează o transformare festivă a calmei conştiinţe europene detectabilă la unii cronicari), poate chiar de la pragmatismul militant al Şcolii

Ardelene, Europa devine pentru români un fel de oglindă. E o oglindă crucială pentru formarea sinelui (în sensul teoriei lacaniene a stadiului oglinzii), din care ne priveşte continuu propria noastră privire, parcă autonomă şi exigentă, tulburîndu-ne autocontemplarea narcisică printr-un mesaj al alterităţii constitutive: Vasile Gergely de Csokotis, Iancu Văcărescu, Vasile Cîrlova, proclamaţiile paşoptiste de la Islaz şi din Moldova, Avram Iancu, Cezar Bolliac ar putea intra, alături de alte exemple, într-o antologie a acestui esenţial mit cultural al privirii europene (în care ar figura şi Caragiale, care înregistra ironic forma de clişeu demagogic a fixaţiei). Spargerea oglinzii şi regresiunea între limitele baştinei, la adăpost de ochiul violent al străinătăţii, reprezintă o atitudine complementară, ca şi tentativa, etern nereuşită, de a intoxica această privire pătrunzătoare printr-o contraproducţie de imagini perfecte ale României, simulacre viclene care să ne mai dea un răgaz, cît de mic, o pauză în care să ne refacem forţele fără grija aparenţelor, fără primejdia descoperirii de către Celălalt a identităţii noastre secrete. Totuşi, oglinda spartă se recom-pune mereu; şi nu poate fi minţită decît cu voia ei. Mai putem visa doar

să trecem dincolo de oglindă, să navetăm între cele două tărîmuri, să asumăm costurile violenţei mimetice a europenizării, să mutăm oglinda mai la Răsărit, către Urali, să ne izbăvim de privirea Europei prin integra-rea în ochiul care priveşte. Cum ar spune Adrian Marino, să aducem Europa „acasă”, în sensul unui imperativ categoric al integrării: „A te comporta, acţiona, lucra, eventual crea, ca români, dar în spirit (euro-pean) şi conform standardelor europene”.

Pentru a relansa dezbaterea asupra integrării europene, Adrian Marino strînge în noua sa carte - apărută elegant la noua editură ieşeană Polirom, pare-se succesoare, minus subvenţiile jenante ale lui Iosif Constantin Drăgan, a ambiţiilor şi admirabilei direcţii culturale de la Institutul European - mai multe texte scrise cu diverse prilejuri, între 1968 şi 1994, dar cu o remarcabilă continuitate ideologică. Prilejurile sînt în general dintre acelea pe care Adrian Marino le reproşează (ambiguu, fiindcă le ştie indispensabile) altora: simpozioane, colocvii, numere tematice ale unor periodice etc. Este cartea unui ideolog pro-european foarte consec-vent, care ne-a obişnuit cu îndemnul de a ne abandona provincialismul şi de a ne lansa într-o cultură globală modernă, în căutarea propriei noastre identităţi, împotriva prejudecăţilor noastre şi ale străinilor. Nu e cazul să rezum aici temele centrale propuse meditaţiei noastre de dis-tinsul autor (o face de altfel el însuşi, într-o prefaţă netă ca o declaraţie--program), dar cred că ar fi utilă o analiză a cîtorva dintre ele.

Mai întîi, ar trebui reţinută plasarea d-lui Marino în endemica dispută simbolică a culturii noastre, adînc sfîşiată între magnetismul unor rădăcini inventate după întîlnirea cu Occidentul şi atracţia irezistibilă, schiţată ceva mai înainte, către Occident. Adrian Marino reprezintă unul dintre rarii noştri

compatrioţi care lucrează la elaborarea şi diseminarea a ceea ce aş numi Al Treilea Discurs, termenul mijlociu, terţul mereu exclus al dialogului Est-Vest (sau, mai general, Centru-Periferie). Acest Al Treilea Discurs este extrem de problematic, fiindcă temeiul său este sistematic erodat de perspectivele reciproc excluse: nu e nici negare autohtonistă a Occidentului (şi, mai general, a Celuilalt), nici asumare imitativă a normelor şi discursurilor de referinţă (ca la majoritatea occidentali-zanţilor). În veşnica dispută dintre cele două poziţii (care, insist asupra unei propuneri pe care am făcut-o şi în alte rînduri, are analogii cu gîlceava slavofili-occidentalizanţi din Rusia), d-l Marino optează pentru soluţia cea mai grea: a fi simultan european (universal) şi român (idiomatic). Cariera sa, pe care paisprezece ani de închisoare politică şi

domiciliu obligatoriu sub regimul care a mutilat pînă şi termenii în care ne discutăm identitatea nu au reuşit s-o curme, este un exemplu prestigios şi dramatic de reuşită a discursului terţ: mai întîi, autorul a frecventat, spiritual şi fizic, Occidentul; i-a perceput dimensiunile reale, pe care le admiră senin, declarat; a relativizat metropola, depăşind canonul parizian şi asociindu-se tactic cu iluştri tovarăşi de drum (ca Étiemble) pentru a susţine ideea unui policentrism cultural (cu preţul reconstrucţiei polemice, din temelii, a comparatismului literar), divul-gînd, oarecum în spiritul lui Eliade, „provincialismul european"; în fine, luptînd cu „complexul Dinicu Golescu", pe care l-a teoretizat savuros, a scris la Cluj cărţi ce apăreau (şi) în Occident, cu un condei dedicat valorilor culturale europene: enciclopedism, sinteză, selecţie critică (for-mulare recurentă la autor).

Al doilea, d-l Marino percepe, discută şi *trăieşte* „ideea europeană" în contextul ei natural: prosperitate economică, eficienţă instituţională, regularitate procedurală, stabilitate geopolitică, pluralism. Astfel, pledoaria sa pentru Europa nu are nimic din calvinismul unui Noica, care îmbrăţişa un continent metafizic (de fapt, numai marile sale bulevarde) şi refuza în mod stupid (anticultural, *lato sensu)* „Germania untului"; nu are nici accentele de *mendiant ingrat,* tipice pentru cei care profită de bună-starea Occidentului, dar îl resping în fond; nu include nici apelul siste-matic la imitaţie, cu tot ceea ce presupune psihologic o asemenea poziţie (în acest punct, Adrian Marino rafinează mesajul lui Eugen Lovinescu). Adrian Marino, care nu e străin de experienţa frugalităţii (în închisori şi în Bărăgan a cunoscut şi mai rău), nu o propune totuşi ca ideal exis-tenţial: el nu pare capabil, ca Noica, de *amor fati,* nici de iluzia că asceza fără voie mîntuie. Nu crede nici într-o „Românie în delir": scrie cu mare distanţă despre Nae Ionescu, Legiune, Ţuţea şi Cioran, „acest profet bombastic" (p. 16). Pur şi simplu, d-l Marino este un partizan al burgheziei liberale, vector organic al europenizării; este pragmatic, hedonist (admite stenic a fi vizitat *supermarket-uri,* ieşind din kitschul relatărilor de călătorie potrivit cărora intelectualul român intră doar în muzee), urban,

tolerant, ironic (chiar caustic), eficient. Fără a fi naţionalist, vorbeşte despre subiecte româneşti cu demnitate, „citindu-le” pe fundal comparatist, ca episoade tipice ale morfodinamicii culturale universale, ştiind să ia distanţă de mistica etno-naţională, folclorism şi protocronism : „Mioriţa nu aparţine zoologiei europene”, îmi scria în urmă cu ani, refuzînd cultul acestui animal totemic şi alegînd Europa Luminilor.

Citindu-l pe H.-R. Patapievici, eram înduioşat de pledoaria sa pentru capitalism, pe care îl orna ingenuu cu lauri epistemologici, morali, eco-nomici, aproape ontologici. Citindu-l pe Adrian Marino, acelaşi mesaj îmi apare la fel de pregnant, la fel de patetic, dar însoţit de o bună doză de scepticism. Cred că aceste două apologii ale Occidentului - una extatică, radicală şi idealistă, cealaltă utilitaristă, uneori subversivă - formează împreună o excelentă premisă pentru o discuţie nouă a „ideii europene”, adică a subiectului cardinal al identităţii şi experienţei româneşti. După cinci ani şi jumătate de relativă confuzie şi demagogie (litania Puterii pe teme euro-atlantice), a venit timpul să vorbim serios despre Europa.

(Recenzie la Adrian Marino, *Pentru Europa. Integrarea României. Aspecte ideo-logice şi contemporane* (Iaşi, Polirom, 1995), apărută iniţial în *Fahrenheit 451, 2,* iulie-august 1995, p. 12.)

Pentru neopaşoptism

Adrian Marino

Paşoptismul, în esenţa principiilor sale - oricît ar părea de surprinzător, poate chiar paradoxal pentru unii - îşi reafirmă din plin, cu prilejul comemorării revoluţiei de la 1848, actualitatea, vitalitatea şi spiritul constructiv, profund reformator.

Slaba tradiţie ideologică liberală, naţionalismul etnicist, ideologiile totalitare de extremă dreaptă, apoi de extremă stîngă, filozofia iraţio-nalistă, antidemocratică şi antieuropeană, propagată de cîţiva *guru* şi „Căpitani filozofici” dintre cele două războaie, reveniţi sub diferite forme în actualitate, au eliminat aproape total mica, dar fecunda tradiţie ilu-minist-paşoptistă-liberală a incipientei ideologii româneşti. Ea este totuşi mai „veche” decît *toate* filozofiile şi ideologiile fascisto-marxisto--„trăiriste”. Ideologia românească, atît cît a fost, s-a născut sub semnul iluminismului şi liberalismului. Nu, să spunem, al celor *Şase maladii ale spiritului contemporan.* Occidental, fireşte... Spiritul oriental n-are şi el „maladiile” sale?

O revenire şi rememorare, mai mult decît „festivă”, la tradiţia paşop-tistă - care are totuşi un secol şi jumătate de existenţă - se impune deci, în ciuda tuturor obstacolelor, ca o necesitate obiectivă şi de cea mai mare şi imperioasă actualitate.

Nu ignorăm, în acelaşi timp, cîtuşi de puţin, noua realitate şi evoluţie istorică. După 1848, Ţările Româneşti au trecut prin enorme transformări.

Unele idealuri paşoptiste, în primul rînd Unirea şi împroprietărirea ţăra-nilor, au fost realizate, în ciuda amputărilor teritoriale de după 1940. Ele au produs răni şi traumatisme dureroase, nici azi vindecate. Pentru noi, chiar şi în aceste condiţii dificile şi de subdezvoltare, paşoptismul îşi păstrează sensul general, esenţial ideologic, profund pozitiv. El rămîne, orice s-ar spune, singura soluţie fundamentală pentru modernizarea şi europenizarea reală a României. Pe toate planurile. Urmează doar a traduce această aspiraţie într-un nou limbaj. Să nu uităm, în sfîrşit -

precizare capitală - că acest elogiu al neopaşoptismului, inevitabil polemic, vine după o jumătate de secol de dictatură totalitară. Structurile şi mentalitatea comunistă n-au dispărut, nici pe departe, nici după alege-rile din 1989. Să ne reamintim şi de cartea, azi „ocultată", a Alinei Mungiu, *România după '89. Istoria unei neînţelegeri* (1996). Acestor imense obstacole, paşoptismul le opune mesajul său „revoluţionar". Pentru mulţi „anacronic", pentru alţii profund „antipatic". Şi totuşi...

Rolul precursor şi propulsor, militant al ideilor este esenţial. Ele au o funcţie critică şi vizionară, perturbatoare, explozivă şi, în acelaşi timp, de organizare pe noi baze. Deschid perspective şi dau soluţii. Totdeauna radicale şi, adesea, în condiţii date ostile, aparent sau inevitabil „utopice". Dar fără enunţarea teoretico-programatică a unor principii, fără energia lor fundamental precursoare, fără tensiune ideologică, nu se poate con-strui şi realiza nimic. Nici o transformare şi nici o reformă în adîncime. Nici un progres, în nici un moment al istoriei şi în nici o direcţie. Rămîne, bineînţeles, mereu, un mare semn de întrebare, dacă mentalitatea şi societatea românească actuală, şi mai ales „România profundă", poate asimila şi realiza, măcar în parte, un astfel de program radical „idealist". Vom reveni asupra acestei probleme capitale.

Trebuie totuşi subliniat cu toată puterea că paşoptiştii erau profund pătrunşi, în primul rînd, de principiul vizionar, energetic, „luminează-te şi vei fi". De eficienţa sa. Că N. Bălcescu a fost, efectiv, un revoluţionar radical, am spune un jacobin în miniatură: „În împrejurări grele şi estra-ordinare trebuie măsuri estraordinare. Nu faceţi poezie şi sentimentalism, ci dreptate straşnică". C. Bolliac vorbea, încă din 1836, de „drumul cel mai drept al ideilor". Ele clarifică, stimulează şi orientează acţiunea. Principiu permanent valabil. Programul ziarului *Steaua Dunării* (1855) ştia de mult că „în politică se învîrteşte astăzi toată ideea. Din ea izvorăsc toate acele valuri de teorii, de proiecte, de sisteme care bat necontenit în opinia publică şi împing activitatea mulţimii spre căi nouă". Despre rolul decisiv şi precursor al ideilor în modernizarea României au scris, cu mare clarviziune, Ştefan Zeletin şi E. Lovinescu. Acesta din urmă, mai ales, a demonstrat că *Forţele revoluţionare* în *Istoria civilizaţiei române moderne* au fost, în primul rînd, de ordin ideologic. Ideile politico-sociale au antici-pat, adesea cu decenii, transformările politico-

sociale. Ne revendicăm, în continuare, şi în această direcţie, de la aceşti iluştri precursori. Problema „fiinţei" va fi şi ea importantă în plan ontologic. Problema civilizaţiei române moderne, în ordinea urgenţei şi importanţei istorice imediate,

este însă şi mai importantă. Ne reamintim şi de o veche înţelepciune: *primum vivere, deinde philosophari.* „Platitudine"? Ne asumăm pe faţă această „platitudine": a necesităţii vitale, absolute, a unei civilizaţii române moderne puse pe noi baze, inclusiv critice. Metafizica şi mistica nebuloasă trec pe planul doi. De cea din urmă ne putem chiar lipsi...

Nu trebuie uitat o clipă că ne aflăm într-un moment istoric radical, de esenţă neopaşoptistă, al unui nou „început", după decenii de dictatură totalitară, de subdezvoltare şi îngheţ cultural. Paşoptismul reprezintă un astfel de moment simbolic românesc al „începutului" absolut. În toate domeniile. El face *tabula rasa* din structurile vechiului regim. Arde efectiv textele sale simbolice, *Regulamentul Organic* şi *Arhondologia.* Gest exemplar şi reper esenţial. Suflul său regenerator şi inovator rămîne şi azi imperios necesar. O „nouă Românie" democratică după „România comunistă" nu poate fi decît de structură neopaşoptistă. Toţi paşoptiştii au fost, cu o formulă fericită (Paul Cornea), *Oamenii începutului de drum* (1974). Ne reamintim, din nou, de N. Bălcescu: „Românii au trebuinţă astăzi să se întemeieze" (1845). Să se „regenereze" în mod fundamental şi integral printr-un nou „început" istoric. El trebuie con-tinuat şi perfecţionat cu toată energia.

Acest spirit de pionierat rămîne la fel de actual şi în 1848, şi în 1998. O nouă „întemeiere" fundamentală devine imperios necesară. Vizionară, naivă, idealistă, „futuristă", după unii, probabil după cei mai mulţi. De fapt, obiectiv-realistă pentru toţi românii care privesc spre „vest", şi nu spre „est". Spre „viitor", şi nu spre „trecut", ca să ne exprimăm în termenii epocii paşoptiste. Spre civilizaţie, modernitate şi europenizare. Nu etern fixaţi în obsesia identităţii. Într-un problematic, imobil, sclerozat „senti-ment românesc - de ce nu şi «paraguayan», vorba lui E.M. Cioran? -al fiinţei". Care, în orice caz, ne izolează, ne menţine într-o simplă „rezervaţie" folcloric-etnografică a Europei. Expresie tipică a complexului rural al identităţii, specific micilor culturi fără prestigiu internaţional. Că paşoptiştii erau mult mai realişti - şi deci mai actuali - şi în astfel de probleme capitale vom dovedi mai jos prin cîteva citate concludente. Problema merită, de altfel, să fie reluată pe scară largă, în mod sistematic, riguros şi amplu documentată.

Pînă atunci, semnalăm doar cîteva fericite anticipări. Chiar dacă mai mult sau mai puţin ocazionale. Dar de o mare clarviziune istorică şi de un superior simţ al tradiţiei ideologice, de care are acută nevoie şi întreaga politologie românească incipientă. *Proclamaţia de la Islaz,*

primul impuls politic organizat de modernizare, rămîne prototipul acestei

tendinţe esenţiale. Aproape toate cele 22 de puncte ale sale au devenit realităţi istorice, azi ireversibile. Din acest punct de vedere, „paşoptismul" constituie simbolul şi emblema fundamentală a modernizării şi europe-nizării României. O constantă a politicii sale progresiste. Un strălucit exemplu istoric. Este ceea ce şi-a dat seama şi Stelian Tănase, într-un remarcabil text, *Lecţia paşoptiştilor (Sfera Politicii,* 33, 1995, reluat în *Revoluţia ca eşec,* Iaşi, Polirom, 1996). „Ieşirea din izolare este (ar trebui să fie) astăzi prioritatea absolută a elitei politice." „Alternativa la această situaţie înseamnă izolare, sărăcie, dictatură." Modernizarea României presupune introducerea reformelor şi a instituţiilor occidentale, în ter-meni compatibili şi inteligibili standardelor, modelelor şi instanţelor internaţionale. Ele singure dau „recunoaştere" internaţională, care, în epoca actuală, este unica „sursă de putere". Interesul naţional suprem cere deci modernizarea cît mai profundă şi mai bine studiată. Nu obsesii izolaţioniste şi foarte complexate.

Într-un alt articol („Reformă şi antireformă", *Sfera Politicii,* 56, 1997), ideea este reluată de acelaşi politolog, neopaşoptist de vocaţie: „Aici văd amplificat rolul elitelor culturale, politice, economice. De a dinamiza, de a-şi asuma riscuri, de a da dovadă de realism, imaginaţie politică şi socială, de a fi avangarda proceselor de tranziţie. Exemplul paşoptist este un exemplu reuşit". Clarviziune istorică, asumarea unor riscuri inevitabile, tenacitate, abilitate. Mediocritatea clasei politice actuale nu suportă nici o comparaţie cu perioada paşoptistă. Singura scuză este decimarea vechilor elite în închisorile comuniste şi imposibilitatea for-mării altor noi elite într-un timp foarte scurt. Dar obstacolul esenţial rămîne pur ideologic. El este şi rămîne catastrofal: „Educaţia politică a majorităţii parlamentarilor, liderilor partidelor este una de tip stalinist, naţionalist, etatist şi egalitarist. Ruptura de trecut nu s-a produs. Modelul ante '89 şi-a prelungit influenţa pînă astăzi". El nu poate fi dislocat, fie şi parţial, decît de neoliberalismul ofensiv, bine calculat, sub marea em-blemă a paşoptismului.

Neopaşoptismul înseamnă deci, în esenţă, europenizare imperios necesară, fundamentală, sistematică. „Modernizarea ca program al revo-luţiei de la 1948 a fost realizată pentru că elitele româneşti au manifestat energie în a se integra valorilor burghezo-liberale ale Europei occi-dentale". Învăţăm, încă o dată, eminenta *Lecţie a paşoptiştilor,* pe care o trage, din nou, Stelian Tănase. El este un exponent al unei fecunde

tradiţii ideologice româneşti, din nefericire, fie nu bine cunoscută, fie ocultată. În parte, chiar din „vina" sa. Pentru ea, europenizarea şi moder-nizarea reprezintă supremul ideal civic şi patriotic. Un program perma-nent, de dus pînă la capăt şi fără nici o şovăire. În secolul trecut, după un regim fanariot şi de ocupaţie rusă. În cel actual, după un regim totalitar comunist de aceeaşi origine imperialistă răsăriteană, care ne-a smuls şi izolat de marea „familie a

popoarelor europene”. Situaţia a definit-o foarte bine, între alţii, A. Russo, într-un text din 1851 *(Studie moldovană)*: „Ochii şi gîndul părinţilor se învîrteau la Răsărit. Ai noştri sînt ţintiţi spre Apus”. La fel şi azi. Mai limpede şi concis nici nu se poate spune.

Ideea este subliniată şi în articolul program al ziarului *Steaua Dunării* (1 octombrie 1855), de M. Kogălniceanu: „Trebuie... a ne pregăti pentru a ne asemăna prin chipuri legale instituţiile noastre cu instituţiile Europei civilizate, în familia cărora voim a fi număraţi”. O aspiraţie esenţială, mereu actuală. Ceea ce dorea, în 1851, şi D. Brătianu în *Manifestul comitetului revoluţionar român:* integrarea în „marea comunitate demo-cratică” europeană. Aspiraţia rămîne perfect valabilă şi azi, la sfîrşitul secolului XX. Din aceeaşi perioadă paşoptistă datează şi proiecte precise de integrare europeană: „Confederaţia cea mare a Dunării”, de pildă. S-a publicat, de altfel, recent, şi un întreg volum (postum), pe această temă, de George Ciorănescu: *Românii şi ideea federalistă* (1996). Anterior: Eliza Campus, *Idei şi programe federaliste ale României* (Bucureşti, 1991). Planuri vizionare atunci, realizate sau realizabile azi, fie şi în parte, despre „asociaţia generală a toată Europa” (cu păstrarea „propriei indi-vidualităţi” a popoarelor) şi chiar despre „unitatea republicii universale”. Un fel de... ONU anticipat... Toate aceste idei, de amplă şi vizionară perspectivă istorică, într-un lung studiu, *Naţionalitatea,* de I.C. Brătianu *(Republica română,* 2, 1853). Claritatea concepţiei de bază este remar-cabilă. Iar stilul este perfect compatibil cu limbajul ideologic modern. Am intrat, în mod evident, într-o nouă fază de gîndire politică. Distanţa faţă de cronicari este enormă.

Nu au fost încă studiate atent evoluţia şi dezvoltarea, fie şi cu mari sincope, a ideii europene după epoca paşoptistă. În secolul XIX, ea a fost chiar caricaturizată de I.L. Caragiale („nu voi să ştiu de Europa du-mitale”). Spiritele politice erau profund divizate între varianta „germană” (predominantă), propagată îndeosebi de Junimea şi partidul conservator şi cea „franceză”, animată de liberali, apoi de partizanii Antantei. După Unirea din 1918, care reprezintă victoria decisivă a „Europei occidentale”,

o singură iniţiativă notabilă: revista lui C. Rădulescu Motru, *Ideea europeană* (1919-1928). Nu se poate vorbi, totuşi, de o mare audienţă. Intervine contraofensiva extremei drepte antioccidentale. Apoi, mai ales, izolarea şi blocarea influenţei europene sub dictatura comunistă. Dar chiar şi în această întunecată şi represivă perioadă, ideea europeană n-a murit total.

Ea abia a supravieţuit, mai ales în sfera studiilor literare, camuflate îndeosebi în „literatură comparată” (disciplină total marginalizată, dar tolerată la limită din motive de „imagine”), prin reviste strict specia-lizate în limbi străine, confidenţiale, de tipul *Cahiers roumains d’études littéraires şi Synthesis* (1973). Sînt citabile şi unele volume de impresii de călătorie cu titluri ostentativ „europene”, *Carnete europene* (1976), de pildă, inclusiv de autorul acestor

note. Chiar şi subtitlul „Însemnare a călătoriei mele făcută în anii 1969-1975” trimite în mod direct la revelaţiile „europene” naiv-entuziaste ale lui Dinicu Golescu, *Însemnare a călătoriii mele... făcută în anii 1824, 1825, 1826* (1826). În spirit şi stil la fel de aluziv scrie, în aceeaşi perioadă, despre acelaşi pionier european, şi Mircea Iorgulescu (1977). Se pot da şi alte exemple. Acest europenism paşoptist latent, structural şi permanent nu este pus nici pînă azi în cea mai bună lumină.

Capitală rămîne însă orientarea politică esenţială. Istoria se repetă în mod inevitabil şi la fel de dramatic, chiar şi după prăbuşirea comunis-mului, „revoluţia” din 1989, alegerile din 1996. În ce zonă de influenţă „rămîne” România? Paşoptiştii, fundamental pro-europeni, o doreau cît mai independentă şi mai sustrasă influenţei ruseşti. După un secol şi jumătate, această influenţă continuă să rămînă, totuşi, în forme directe şi mai ales indirecte (economice), o mare şi apăsătoare realitate. Sistemele politice se schimbă, nu însă şi geografia regiunii. Orientarea externă rămîne deci o problemă de cea mai acută şi vitală actualitate. Nu este vorba de o criză de identitate, ci, în primul rînd, de o alternativă politică esenţială: integrare în structurile euroatlantice (NATO, UE) sau aliniere la „viziunea geopolitică rusă”? Este mai mult decît evident că PCR, în toate variantele şi fracţiunile sale actuale, întreaga clasă nomenclaturistă formată în spirit sovietic priveşte cel puţin nostalgic spre răsărit. Pe bună dreptate, *Proclamaţia de la Islaz* mai cerea ca „rusul nu (va) mai călca în ţara noastră”, inclusiv sub pretextul „crucei”. Paşoptiştii percepeau cu toată claritatea folosirea ortodoxiei ca instrument imperialist panslavist. Metoda se aplică în continuare. Protest plin de demnitate, gest de inde-pendenţă naţională şi deplină suveranitate, de o legitimitate indiscutabilă.

Tratatul de aservire semnat de I. Iliescu şi M. Gorbaciov este simbolul acestei orientări tradiţionale, de aservire comunistă neocolonială. Iar adevărata dramă istorică a României postpaşoptiste este că ea nu întru-neşte - şi nu poate încă îndeplini într-un viitor previzibil - condiţiile obiective ale integrării europene reale. Cu sau fără *The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order* (1997), după formula lui Samuel P. Huntington. Forţele politice, sociale, economice şi ideologice, proeuropene, din România actuală, sînt încă în minoritate şi subdez-voltate. Ele nu sînt, cel puţin deocamdată, capabile să încline în mod hotărîtor balanţa integrării europene efective. Poţi cîştiga alegerile - cum s-a şi spus de către preşedintele E. Constantinescu - şi să nu cîştigi puterea. La acest capitol, mai ales, spiritul paşoptist rămîne ceea ce a fost încă de la apariţia sa: o formă de afirmare a independenţei naţionale. Puternic influenţată de un mesianism pozitiv, realizabil doar parţial, în condiţii specifice, instabile, determinate de conjuncturi geopolitice. Adesea imprevizibile, totdeauna hotărîtoare. Adevărata politică externă a României,

„pragmatică” sau nu, se desfăşoară în mod obligatoriu în aceste coordonate. Inflexibile şi care nu iartă. Dar orientarea proocciden-tală este şi trebuie să rămînă activă în toate împrejurările. Fie şi ostile.

Într-o ţară, unde prima constituţie democratică datează din 1923, desfiinţată de Carol II în 1938 şi după o lungă perioadă de dictatură, care ia sfîrşit abia în 1989, idealul democratic paşoptist rămîne în continuare o mare, actuală şi imperioasă necesitate politică. Democraţia, în ţările fără o reală tradiţie de acest tip, se cucereşte greu şi se pierde uşor. Tentaţia totalitară este un reflex structural al regimurilor postcomuniste. Mai ales în România, unde tradiţia, mentalitatea şi deprinderea mecanis-mului democratic n-au fost niciodată consolidate. Din care cauză, exem-plul revoluţionar paşoptist, invocarea principiului „popolului suveran”, revendicarea tuturor drepturilor democratice din preambulul *Proclamaţiei de la Islaz,* întregul program al revoluţiei de la 1848, respectiv „demo-cratizarea statului prin egalitatea drepturilor” (N. Bălcescu) formează şi azi principiul de bază şi steaua polară a democraţiei române. De aceeaşi mare şi permanentă actualitate rămîne şi suprimarea oricăror abuzuri dictatoriale, „terorismul (ce) azi domneşte”, poliţia politică „lăsată în libera urgie a unui domn” - azi am spune dictator - încă una din *Dorinţele Partidei Naţionale în Moldova* (1848). Antologia *Gîndirea românească în epoca paşoptistă* (Paul Cornea, Mihai Zamfir, 1969, I-II) - în cazul cînd cele 6 volume masive *Anul 1848 în Principatele Române* (1902-1910) sînt mai greu accesibile - ar trebui să constituie o „lectură obligatorie”

pentru toţi oamenii politici români demni de acest nume. La fel şi pentru toţi politologii români, de toate categoriile şi nivelurile de competenţă.

Principiile de libertate şi egalitate, „drepturile omenirei”, invocate de acelaşi N. Bălcescu încă din 1846, „prefăcînd aceea iubire numai teoretică de libertate şi egalitate în libertate practică şi actuală”, revendicate în acelaşi an şi de C. Bolliac, au o profundă rezonanţă în orice conştiinţă democratică liberă românească. Iar pentru cei ce sînt dominaţi de nostalgii de extremă dreaptă, le reamintim cuvintele lui I.C. Brătianu: „Steagul naţionalităţii şi al democraţiei trebuie să fie unul” (1853). Toate drepturile şi libertăţile individuale sînt de altfel incluse în preambulul *Proclamaţiei de la Islaz:* „Popolul român decretă tipar liber, cuvîntare liberă, adunări libere spre a vorbi, a scrie cele de folos, spre a arăta adevărul”. În perioada actuală, după jumătate de secol de cenzură sălbatecă, totalitară sîntem - şi din această cauză - mai „neopaşoptişti” ca oricînd. Şi *Sfera Politicii se* pronunţă în acelaşi sens, în articolul-program *O cale pentru România:* „Adoptarea unui ton cît mai critic prin încurajarea exprimării libere, necenzurate a opiniilor” (50, 1997, p. 7).

Libertatea de gîndire, conştiinţă şi expresie constituie drepturi impre-scriptibile şi inalienabile. *Pruncul român* folosea aproape aceleaşi cuvinte (26, 28 iunie 1848): „Dreptul de gîndire şi de publicaţie liberă spre luminarea

reciprocă”, „fiecare e liber a cugeta după cum crede că e mai bine, căci acesta este unul din drepturile libertăţii şi care se numeşte liberarea consciinţei”. Această libertate presupune, tot după *Dorinţele Partidei Naţionale în Moldova* (punctul 26 şi 27) şi *Proclamaţia de la Islaz* (punctul 21) „emancipaţia izraieliţilor şi drepturi politice pentru orice compatrioţi de altă credinţă”. Libertatea tuturor cultelor este in-trinsec şi esenţial democratică. Separaţia bisericii de stat, concepţia statului laic este consecinţa directă a acestei libertăţi esenţiale. Orice teorie a primatului sau exclusivismului unei singure „biserici a neamului”, ortodoxe ori nu, este de fapt naţionalistă, izolaţionistă şi intolerantă. Orice restricţie, sub orice pretext, este nedemocratică. Paşoptiştii res-pingeau cu anticipaţie şi cu toată convingerea orice formă de „fundamen-talism”. Sensul esenţial al libertăţii de conştiinţă şi exprimare se extinde de la filozofie la ideologie şi programe cultural-literare, de la credinţele religioase la concepţiile de orice natură, în limitele Constituţiei şi legilor democratic votate. Drepturile omului privesc în mod direct şi viaţa strict personală a indivizilor.

La doar un deceniu după redobîndirea, cel puţin teoretică, a libertăţi-lor democratice fundamentale, este necesar de reamintit că documentele

programatice de la 1848 dau o mare importanţă nu numai drepturilor şi libertăţilor individuale, „siguranţei personale” (după formula lui V. Alecsandri din *Protestaţia...* sa), „libertăţii, naţionalităţii şi dreptăţii” (C.A. Rosetti, 1848), dar şi principiului fundamental al separaţiei puterilor în stat. Acesta... lipseşte totuşi din Constituţia actuală a României. Pare evident că D-l Antonie Iorgovan n-a auzit sau n-a citit încă nici *Dorinţele Partidei Naţionale în Moldova* (punctul 21), nici cap. VII, *Despre guvernul reprezentativ* din *Elemente de dreptul politic...* (1846). În primul text se cere în mod limpede: „Neamestecarea domnitorului în ramul judecătoresc”. În cel de al doilea, „Împărţirea celor trei puteri”. Şi ce să mai spunem despre principiul descentralizării administrative, nici pînă azi precis legiferat? Şi la acest capitol *Dorinţele Partidei Naţionale în Moldova* sînt mult mai înaintate decît contemporanii noştri cu pre-ocupări politico-parlamentare: „Dritul fiecărui ţinut oraş şi comună de a-şi controla administraţia, prin sfaturile ţinutale, municipale şi comu-nale” (punctul 29). Despre toate aceste „drituri” esenţiale se vorbeşte în România de peste una sută cincizeci de ani... dar nici pînă azi realizate. Şi ceea ce este şi mai trist: nu se întrevede *încă* nici o rezolvare grabnică şi precis legiferată a unei astfel de situaţii negative.

Aceste principii, de inspiraţie şi orientare liberală, rămîn literă moartă fără un nou proiect şi model social, fără baza unei noi structuri sociale şi, mai ales, un nou regim al proprietăţii. Şi de acest imens adevăr şi-au dat seama, cu multă clarviziune, paşoptiştii: „De-aici nevoia de-a opera o revoluţie democratică şi socială. Astfel fu programul revoluţiei de la 1848” (N. Bălcescu, 1859). Cele două lozinci esenţiale ale *Proclamaţiei de la Islaz: Respect către*

proprietate, Respect către persoane rămîn şi azi, nu mai puţin, de o mare şi evidentă actualitate. Dacă *Respect către persoane,* tradus în termeni moderni, poate însemna - la limită şi în mod general - *Drepturile omului,* incluse şi în Constituţia din 1991 (deşi cu multe carenţe, dovadă existenţa LADO şi a altor organizaţii de acest tip), problema *proprietăţii* nu a primit nici pînă azi o rezolvare satisfăcătoare. O gravă lacună, cu urmări profunde.

Au intervenit, bineînţeles, reforme agrare cunoscute. Dar regimul colectivist-comunist, instaurat în 1948, a subminat în mod grav şi după toate indiciile aproape definitiv principiul proprietăţii particulare. El nu este, nici pînă azi, recunoscut, garantat şi, mai ales, aplicat. Invocarea energică şi a acestui principiu „paşoptist" este deci mai imperios necesară ca oricînd. Restituirea proprietăţilor rurale şi urbane, a caselor naţiona-lizate, întîrzie în mod nepermis de mult. Mentalitatea dominantă, popular

exprimată, este limpede: ce a intrat în gura lupului este bun mîncat. Nici măcar hotărîrile judecătoreşti definitive şi executorii, după 1989, nu se aplică. De altfel, Constituţia din 1991 este, la acest capitol esenţial, profund echivocă. Unele inspiraţii „socialiste" sînt evidente. Articolul 135 aliniatul 1, precizează: „Statul ocroteşte proprietatea". Dar n-o garan-teză. În mod explicit şi definitiv. Problema de bază: „emanciparea clăcaşilor ce se fac proprietari prin despăgubire" (punctul 13 al *Proclamaţiei)* sau „împroprietărirea ţăranilor" (după expresia şi mai „modernă" a lui N. Bălcescu) a rămas, pînă în perioada actuală şi mai ales după colectivizarea forţată, încă nerezolvată. Şi nu sînt deloc semne (dimpotrivă) că sectorul agricol de stat, cu întreaga sa nomenclatură, este dispus să cedeze terenurile ţărăneşti colectivizate (IAS). De recu-noaşterea, consolidarea şi dezvoltarea - sub toate formele - a proprietăţii rurale şi urbane depinde întreaga evoluţie politică, socială, economică şi culturală a ţării. Nu colectivist-populistă-egalitaristă-etatistă-centralistă, ci liberală-individualistă, cu o economie reală de piaţă, descentralizată şi diferenţiată economic. Libera circulaţie a proprietăţii agricole indi-viduale garantate poate, singură, pune bazele unei agriculturi moderne, într-adevăr productive şi rentabile, prin regrupare pe suprafeţe mai întinse sub diferite forme (vînzare, arendă, asociaţii etc). În loc de „ţărani", „fermieri".

În esenţă, proprietatea este garanţia fundamentală a libertăţii. În toate domeniile de activitate. Paşoptiştii au avut şi această convingere de ordinul evidenţei, exprimată cu o energie şi azi greu de egalat. Doar cîteva exemple: „Libertate fără proprietate este un cuvînt fără sens", citim în *Disertaţie asupra dreptului de proprietate şi asupra diferitelor feluri de a-l obţine* de D. Brătianu (1841). Nu oferim, bineînţeles, o „biblio-grafie" completă, care ar include, neapărat, şi texte de Ion Ionescu de la Brad. Amintim totuşi, din nou, de *Dorinţele Partidei Naţionale în Moldova* (redactate de M. Kogălniceanu), de „prefacerea ţăranilor în mici proprietari". Formularea este memorabilă, chiar

dacă PCR, în toate variantele sale actuale, este de altă părere: „Proprietatea este cel mai puternic instrument de civilizaţie şi dacă vroim serios să ne civilizăm ţara trebuie să avem mulţi proprietari”. Rurali şi urbani. Pe care, de fapt, nu-i avem în România nici după 150 de ani... Un mare vizionar pozitiv este şi N. Bălcescu : „Revoluţia de la 1848 a vrut ca românul să fie nu numai liber, dar şi proprietar, fără care libertatea şi egalitatea e

minciună” (1850). Într-adevăr. Această „minciună” este propagată şi azi de comunism în toate versurile şi camuflările sale*.

Noul regim al proprietăţii este baza unei noi structuri sociale şi economice. Elementul-pivot este o clasă de proprietari întreprinzători şi oameni de afaceri efectiv independenţi din punct de vedere politic şi un capital românesc nu mai puţin independent. Nu controlat indirect prin interpuşi ai fondurilor secrete, obscure, ale PCR şi ale altor structuri ale sale. Paşoptiştii nu au nici o inhibiţie să spună pe nume acestei structuri: capitalistă, citadină şi mic burgheză, expresie a „stării de mijloc”. Ideea se întîlneşte, între alţii la Ion Ghica (1856). Paşoptiştii nu aveau şi nu propagau, în nici un caz, concepţia unei Românii subdezvoltate eco-nomic, etern patriarhale, rurale, de chirpici, stuf şi şindrilă, pe care orice inundaţie sau surpare de teren „o ia la vale”.

De cel mai mare interes este, în această ordine de idei, şi elogiul profesiunilor liberale. Îl făcea, de pildă, N. Kreţulescu, fiu de mare boier, unul dintre primii medici români cu studii la Paris (1834-1839). Dojenit de domnitorul Al. Dim. Ghica, el răspunde că învăţînd medicina voise „a ridica profesiile liberale atît de dispreţuite la noi în ţară şi considerate de publicul românesc de domeniul exclusiv al străinilor”. De notat că, încă în 1845, N.A. Corradini semnala pericolul birocratizării, care a luat pro-porţii enorme: „Vedem sute de tineri căutînd toţi slujbe la stat”. Profesiile liberale ar fi absorbit multe din energiile şi competenţele incipiente din cele două Ţări Româneşti. Contribuţia civică la formarea unei noi menta-lităţi sociale a acestor „pături mijlocii” este capitală. Ele introduc o altă etică a muncii, profesionalismului, competenţei, iniţiativei particulare, independenţei morale, sociale şi economice, organizării şi eficienţei. Mitul statului-providenţă, statului-sinecură, statului-eternă vacă de muls, tradiţional în România, este subminat în esenţă. *Dacă nu era comunismul eram negustor pe Bărăgan declară* scriitorul Mircea Nedelciu *(Cotidianul,* 7 aprilie 1998). Declaraţie simbolică. Concepţia proletcultistă, comunist--totalitară, a „Artistului de Stat”, a „Scriitorului-funcţionar de stat” şi, în general, a oficializării şi birocratizării culturii este perimată şi profund sterilă. Vom reveni pe larg, cu alt prilej, asupra programului şi impli-caţiilor specific culturale ale ideologiei neopaşoptiste. Centralizarea şi dirigismul sînt moartea culturii.

Recent, I. Iliescu, Focşani, 24 ianuarie 2001: „Este un moft chestiunea aceasta cu sfînta proprietate privată care stă la originea vieţii sociale”.

Spiritul iniţiativei economice particulare este deosebit de evident la Heliade Rădulescu, la M. Kogălniceanu, la alţi paşoptişti. Acesta din urmă este proprietar de tipografie şi „fabrică de postav", antreprenor al poş-telor, arendaş. Avea chiar şi... două şlepuri pe Dunăre. Un adevărat „om de afaceri". Despre „averea sau capitalul" scria C. Diamant încă din 1834. Manifestele revoluţiei de la 1848 au în mod limpede viziunea unor Principate Române capitaliste. *Proclamaţia de la Islaz* „decretă dar o bancă naţională, însă cu fonduri naţionale" (citim în filigran viitoarea politică economică liberală: „Prin noi înşine"). Aceeaşi politică economică şi în *Dorinţele Partidei Naţionale în Moldova:* „Înlesnirile comerţului şi liber-tăţii muncii", „legi de credit", întemeierea unei bănci naţionale şi de escontă", măsuri de stimulare a exporturilor (punctul 38). Despre „cre-dit", „industrie", „credit" scria şi Ion Ghica, ziarul *Steaua Dunării* etc. O preocupare paşoptistă la ordinea zilei. Atunci şi acum.

Reluarea acestor idei - mai bine spus reînnodarea unui fir întrerupt -se observă, în mod mai mult sau mai puţin organizat, abia după 1989, la unii ideologi-publicişti, nu foarte numeroşi totuşi, de orientare declarat liberală. Ei combat economia de stat centralizată, industria parazitară, „statul oligarhic-parazitar". Preconizează „dezvoltarea unei numeroase clase mijlocii, a unei burghezii autonome". Limbajul este tipic „neopaşop-tist". Adoptat mai ales de Stelian Tănase în *Sfera Politicii: Burghezia tranziţiei* (32, 1995, text reluat în *Revoluţia ca eşec,* 1996). Într-un alt editorial *(Reformă şi contrareformă,* 56, 1997), aceeaşi filiaţie ideologică este revendicată pe faţă: „Acum 150-200 de ani s-a înţeles mai bine decît astăzi că, fără o clasă burgheză, România nu poate fi modernizată". „Un capitalism fără burghezie este de neimaginat". Revine în plină actualitate şi un alt principiu central: respingerea oricărei lupte de clasă. Manifestele epocii insistă în repetate rînduri asupra armoniei sociale. Doar un singur exemplu: „A împiedeca ura între deosebite clase ale societăţii" *(Dorinţele Partidei Naţionale...).* Cu atît mai anacronice şi periculoase sînt remi-niscenţele acestei concepţii. Ea este camuflată în „protecţie socială", „apărarea drepturilor chiriaşilor" - care se comportă în proprietari eterni ai unor imobile adesea efectiv furate - în diferite revendicări şi acţiuni „sindicale" etc. Noi înşine vorbeam, în legătură cu unele jurnale intime, de *Mic-burghezi, paşoptişti întîrziaţi (Cuvîntul,* 4, 1997). Ecoul unor astfel de idei precursoare nu este încă mare. Dar ele au cel puţin meritul istoric al continuităţii unor tradiţii şi, în perioada comunistă şi postcomunistă, al unei anumite „rezistenţe" ideologice şi antitotalitare.

Neopaşoptismul este adversarul ireductibil al oricăror forme de comunism declarat sau rezidual. Iar ideile sînt invincibile şi imposibil de redus permanent la tăcere.

Toate reformele, întreaga modernizare paşoptistă a României, pre-

supune influenţe occidentale directe, un import masiv de idei şi forme de civilizaţie europene. Proces de sincronizare ideologică şi socială, rapid şi inevitabil. Cum observa, de altfel, foarte lucid (între alţii) şi M. Kogălniceanu în *Tainele inimii* (1850): „...În secolul al XIX-lea nu este iertat nici unei naţii de a se închide înaintea înrîuririlor timpului, de a se mărgini în ce are, fără a se împrumuta şi de la străini". Este esenţa alternativei fundamentale a societăţii şi culturii române moderne, a criticii şi polemicii împotriva bine cunoscutelor „forme fără fond", formulată exemplar de T. Maiorescu. Doar că junimismul, în general, are precursorii săi. *Spiritul critic în cultura românească* de G. Ibrăileanu (1908) dove-deşte numai în parte existenţa acestui „prejunimism". Ceea ce se ştie şi mai puţin este că adevărata geneză a spiritului critic românesc, ideologic şi social în primul rînd, aparţine, de fapt, paşoptismului. Începuturile modernizării româneşti coincid cu începuturile criticii modernizării romă-neşti. Este un capitol ideologic încă insuficient cunoscut şi pus în valoare. Neopaşoptismul românesc se revendică în mod deschis şi de la această tradiţie. Ea trebuie doar reluată, adaptată, modernizată şi reformulată conform limbajului ideologic şi condiţiilor istorice actuale. În termenii celui de al treilea discurs.

Cîteva referinţe de minimă orientare sînt necesare pentru a înţelege în mod corect spiritul şi conţinutul acestui criticism paşoptist incipient. În ajunul adoptării *Regulamentelor Organice,* Gr. Pleşoianu cerea romă-nilor să fie „europeni şi cu faptele, nu numai cu numele". T. Maiorescu moştenise, am spune, chiar în familie... teoria „formelor fără fond". Tatăl său, Ion Maiorescu protesta, încă din 1838, împotriva „hainelor nouă după *civilizaţia Europei ".* Pe mine „nu mă va înşela *forma din afară niciodată ".* Prudent, lucid şi realist se dovedeşte şi M. Kogălniceanu. Citim, între altele, în *Introducţie* la *Dacia literară* (1840): „Dorul imitaţiei s-a făcut la noi o manie primejdioasă". Ideea revine şi în *Tainele inimii:* „Am împrumutat de la străini numai superficialităţi, haina din afară, litera iar nu spiritul". Documentaţia este însă mult mai abundentă. Ne îngăduim să amintim, în trecere, că am reactualizat-o, chiar dacă nu exhaustiv, încă din 1968, într-un studiu inclus în *Pentru Europa* (1995): *Din istoria teoriei „formă fără fond".*

Interferenţele şi contrastele Occident/Orient (bine documentate recent prin observatori străini de epocă, de Neagu Djuvara, *Între Orient şi Occident,* 1995) erau percepute cu acuitate, încă din 1858, şi de C. Bolliac, în eseul său *Mozaicul social.* Sensul critic, antimimetic, anti-superficial-sincronic al acestui text este mai mult decît evident. Ideea însăşi de „critică", în sensul cel mai larg al cuvîntului (de la realităţile politico-sociale la literatură), apare şi se consolidează în aceeaşi peri-oadă. Doar două date de orientare: *Dacia literară* (1840) şi *Principiile criticei* (1861) de Radu Ionescu.

Problema modernizării şi integrării europene - respectiv contro-versatele

„forme fără fond” - primesc din partea ideologiei paşoptiste soluţii pe cît de acceptabile, pe atît de actuale. Ele oferă un foarte bun exemplu de asimilare şi sinteză critică, deci creatoare. Ignorat în genere cu dezinvoltură. Nu este deloc adevărat că paşoptiştii cultivau frenetic doar ideea imitaţiei oarbe, mecanice cu ignorarea realităţilor locale. Pentru a nu mai vorbi de indiferenţa sau dispreţul pentru personalitatea specifică. Unul din maeştrii lor, Jules Michelet, sfătuia, de altfel, la 5 aprilie 1857, pe discipolul său C.A. Rosetti, chiar în acest sens: *„Que vous soyez vous-même et non occidentaux, que votre sympathie pour l'Occident ne vous deçoive pas. Soyez vous, n'imitez personne. Vous avez près de vous et sous vos pieds des sources vives. N'enviez pas les vieux peuples, mais regardez le vôtre. Plus y vous creuserez, plus vous ferrez jaillir la vie”.*

De unde puneri lucide în gardă şi formulări de prim ordin. Toate de o evidentă permanenţă. Din nou, *Tainele inimii* de M. Kogălniceanu: „Adevărata civilizaţie este aceea care o tragem din sînul nostru, reformînd şi îmbunătăţind instituţiile trecutului cu ideile şi propăşirile timpului de faţă”. După 150 de ani de „europenizare” aproximativă, blocată de o jumătate de secol de dictatură antieuropeană, metoda asimilării şi reinte-grării europene rămîne, în continuare, obiectivul capital. Mai actuale ca oricînd. La aceeaşi soluţie ajunge şi C. Bolliac în finalul *Mozaicului social:* „...Ţara noastră să rămîie cu *deosebit caracter* între toate ţările din lume”. Europeană, cu personalitate proprie. Europa transformată într-o realitate locală şi modelată de „geniul locului”. O parte compo-nentă, recunoscută ca atare, a unui ansamblu continental, cu instituţii şi angajamente internaţionale comune. Nu nivelare, ci cooperare, ca parte-neri reali, credibili, serioşi şi de durată. Cît timp România este şi va rămîne doar ţara lui *pseudo,* ea nu este şi nu poate fi nici într-adevăr „română”, nici efectiv „europeană”. Doar o zonă inconsistentă, cu o

populaţie subdezvoltată, fără prestigiu, în bătaia tuturor vînturilor, confundată adesea pe hartă. Avem destul exemple, unele chiar foarte recente. Citiţi volumul *Naţionalişti, antinaţionalişti... O polemică în publicistica românească* de Gabriel Andreescu (Iaşi, Polirom, 1996) şi veţi vedea că obiectul acestei violente controverse nu este, nici azi, altul.

Evident, un astfel de program ambiţios, dificil şi de mare avangardă istorică nu poate fi realizat decît printr-o politică şi „tehnică” specială. Odată consumat „începutul” incandescent revoluţionar mesianic, paşop-tiştii cu simţ politic şi-au dat seama că metoda nu poate fi decît integrarea progresivă, prin compromisuri şi adaptări succesive la realităţile geopoli-tice şi presiunile contextului internaţional. În perioada Unirii, reformis-mul progresiv devine deci cuvîntul de ordine: „ordinul prin progres”, nu „grabnice şi zgomotoase schimbări”, după încă o formulă a lui Mihail Kogălniceanu din anii ’50. Divanele *Ad-hoc* pun o surdină liberalismului ideologic radical, pentru a nu compromite ideea unionistă recunoscută ca esenţială, prioritară. După doi istorici ai

Liberalismului politic în România (Apostol Stan şi Mircea Iosa, 1996), acum se produce şi primul mare exerciţiu al „artei compromisului”. Ea va prezida, de fapt, la formarea României moderne. Confruntarea şi ruptura definitivă dintre pragmatismul politic al lui I.C. Brătianu şi radicalismul intransigent al lui C.A. Rosetti sînt emblematice pentru această nouă politică adaptabilă şi realistă. Ea singură este cu adevărat „creatoare”.

Aşa-zisa „monstruoasă coaliţie” din 1866, reprezintă, într-adevăr - cum observă şi Stelian Tănase - „unul din marile succese ale clasei politice româneşti”. Analistul se dovedeşte chiar un teoretician al compromisului constructiv între elita guvernantă şi contra-elită (opoziţie), un partizan al „consensualizării elitelor politice”. Din nefericire, „România are azi elitele dezbinate, sursă sigură de crize politice şi instabilitate, premisă certă a rămînerii României la periferia sistemului capitalist” *(Magna Charta, Sfera Politicii,* 18, 1994, text reluat în *Revoluţia ca eşec).* Criza politică actuală confirmă integral acest diagnostic. Junimiştii conservatori nu erau, de fapt, decît tot spirite „liberale”, doar mai moderate şi prudente. De altfel, diferitele guverne liberale, dar şi conservatoare s-au dovedit adepte ale liberului schimb şi împotriva protecţionismului vamal. Legea minelor din 1895 (P.P. Carp) deschide chiar drumul pătrunderii capitalului străin. Liberalismul economic a dominat, de fapt, cu mici oscilaţii, gîndirea şi mai ales practica economică a ţării pînă la introducerea sistemului comu-nist în 1948.

Privind retrospectiv şi prospectiv, experienţa paşoptistă permite rezolvarea, în esenţă, a problemei centrale a „formelor fără fond”. Ea îşi păstrează întreaga actualitate. Rezumă nu numai disputa esenţială în jurul evoluţiei României moderne, dar şi modalitatea remodernizării sale după „noaptea totalitară”, pentru a relua o formulă a lui Vladimir Tismăneanu, cel mai bun analist româno-american al dictaturii comuniste şi al rava-giilor sale. Credem că problema „formelor fără fond” poate fi sintetizată în final astfel:

1. Importul lor este inevitabil prin sincronizarea obiectivă, necesară, impusă de globalizarea întregii economii, civilizaţii şi culturi mo-derne în zona sa „albă”. Izolaţionismul, sub orice formă, la sfîrşitul secolului 20, este o imposibilitate evidentă şi o funestă utopie.

2. Formele sînt totdeauna autogenerative. Ele îşi creează în timp, în mod inevitabil, fondul corespunzător. Stimularea lor, iniţial oricît de superficială, se dovedeşte, în cele din urmă, în condiţii istorice adesea foarte diferite, stimulativă.

3. Procesul are o durată istorică foarte variabilă. El nu este realizabil decît progresiv. „Ceea ce o generaţie a început, alte generaţii tre-buie să sfîrşească şi să completeze” (N. Bălcescu, 1 ianuarie 1847).

4. Doar continuitatea şi practica timp de generaţii şi chiar de epoci istorice, a „formelor” (fără „fond” sau cu „fond” incipient, în for-mare) pot crea

mentalităţi, deprinderi sociale, reflexe şi moravuri stabile. Ele singure dau adevăratul conţinut oricăror „forme” imitate.

5. „Fondul”, care se exprimă în orice „formă”, nu poate fi nici pro-gramat, nici planificat. Singura sa exigenţă esenţială este să se exprime liber. Să-şi dezvăluie întreaga autenticitate şi deci origina-litate. A fi tu însuţi şi nimic mai mult este esenţa „fondului”. El apare şi se dezvoltă în condiţii date. Poate fi cultivat şi educat. Dar niciodată impus, îndoctrinat, dogmatizat. Care vor fi realizările de fond ale spiritului românesc nimeni nu poate deci să prevadă. Ele singure vor dezvălui, în timp imprevizibil, virtualităţile sale crea-toare. Ele există sau... nu există. La acest capitol, numai principiul i/i/*a*/Y*an*tf*see* rămîne justificat şi promiţător.

În această perspectivă, întreaga critică antipaşoptistă, deosebit de virulentă, se dovedeşte ceea ce a fost şi a rămas mereu: profund irealistă, iluzorie, obscurantistă, retrogradă, reacţionară şi antipatriotică. Dacă ar fi fost luată politic şi social în serios, România ar fi rămas o ţară primitivă,

cu structuri încă medievale, voievodale, pur etniciste, rurale, izolaţioniste, pînă la sfîrşitul secolului XX. Sub motiv că formele occidentale moderne n-ar corespunde realităţilor sale „organice”. Dacă un trib din jungla Amazonului nu foloseşte lumina electrică, ea nu trebuie introdusă. Nu corespunde, bineînţeles... „realităţilor” sale „organice”. Astfel de elucu-braţii au fost susţinute totuşi de ideologia antieuropeană, antidemo-cratică, antimodernistă şi inevitabil antipaşoptistă, a extremei drepte româneşti, în frunte cu Nae Ionescu între cele două războaie. El relua, în forme radical şi involuntar caricaturale, întreaga polemică a „formelor fără fond”, care „nu se transmit, ci se nasc”. Combătea deci cu violenţă „toată falsitatea şi artificialitatea culturii române, de aproape 100 de ani încoace” (1930). Preconiza „o decuplare a noastră de politica mondială, o închidere a noastră *cît mai departe împinsă* în graniţele noastre” (1932). O cruntă aberaţie şi o imposibilitate absolută. Şi atunci, şi acum*. Disci-polul său, Mircea Eliade, contesta şi el „cultura oficială occidentalizată introdusă prin paşoptism” (1933). Putem invoca o întreagă antologie de texte regretabil retrograde.

Enormităţi identice susţinuse anterior şi Nichifor Crainic la *Gîndirea:* „Generoşii paşoptişti aduceau din apus vedenia unei Românii europe-nizate. Ei simţeau patriotic, dar nu cugetau româneşte” (1923). Intervine, ulterior, şi barajul religios: „Paşoptismul este o prăbuşire a românismului din spiritualitatea ecumenică. E naţionalist, dar nu mai e ortodox...” (1937). Partea tristă a lucrurilor este că întreagă această ideologie cate-goric obscurantistă şi antimodernă, îndreptată în mod direct împotriva integrării europene a României (şi deci a intereselor sale naţionale esenţiale), revine masiv la suprafaţă după 1989. În cadrul recuperării textelor interzise în perioada

comunistă şi a tendinţelor de reabilitare sistematică a tuturor personalităţilor culturale de extremă dreaptă. Nu mai dăm nume, deoarece ele sînt foarte bine cunoscute. Succesul lor se datorează şi prestigiului „fructului oprit”, cît şi slăbiciunii forţelor demo-cratice actuale de orientare liberală, replicii ideologice încă inevitabil anemice din partea tinerei neoideologii liberale.

Mesajul neopaşoptist, în ciuda acestor enorme obstacole - necesar a fi mereu reamintite şi permanent subliniate - rămîne în continuare o necesitate obiectivă imperioasă a modernizării, europenizării şi demo-cratizării României postcomuniste. La distanţă de un secol şi jumătate,

Recent, excelenta analiză *Mitul Nae Ionescu* de George Voicu (Bucureşti, Ars Docendi, 2000).

actualitatea principiilor sale de bază (trecute rapid în revistă) este şi rămîne indiscutabilă. Bineînţeles, deocamdată doar pentru o subţire pătură intelectuală, occidentalizată şi urbanizată în toate sensurile cuvîn-tului. Dar ea continuă să joace acelaşi rol de pionierat ideologic, de educaţie civică politică, de integrare europeană şi polemică antiretro-gradă (păstrînd proporţiile), ca şi marii săi precursori de la 1848. Raportul de forţe este şi va fi, pentru o lungă perioadă, încă inegal. Menta-litatea rurală, etnicistă, naţionalistă, xenofobă, izolaţionistă, populist--egalitaristă domină încă. Mitul etatist, sub toate formele, rămîne foarte puternic. Reflexele anticapitaliste şi centraliste sînt deosebit de evidente. Extrema stîngă şi extrema dreaptă, în plină recrudescenţă, sînt radical antipaşoptiste. Noua clasă privilegiată, nomenclatura industrial-bancară, „directocraţia” - echivalentul modern al vechii „boierimi” reacţionare de la 1848- este visceral antiliberală, antipaşoptistă. Vechiul aparat de stat a rămas în esenţă neschimbat şi el are o organizare şi mentalitate comu-nist-ceauşistă. Este infatuata „privilighenţia”, după excelenta formulă, recentă, a lui Sorin Antohi.

De unde necesitatea formării sau refacerii unei noi clase politice şi a unui nou aparat de stat, proces început încă la 1848; a societăţii civile, alternative, care să cultive valorile individului şi cetăţeanului; a derura-lizării şi deprovincializării; a formării unei puternice pături mijlocii citadine, independente economic faţă de stat, cu spirit de întreprindere şi capitalizare prin muncă, iniţiativă şi eficacitate. Fără această nouă bază socială, orice liberalism neopaşoptist este imposibil. O dulce reverie ideologică. Nimic mai străin de spiritul adevăratului capitalist decît „milio-narii de carton”, apăruţi la noi, peste noapte, după 1989.

Neopaşoptismul acţionează energic în toate aceste direcţii. Rămîne ceea ce a fost încă de la început: o ideologie precursoare, inovatoare, de „avangardă”. O aspiraţie încă fundamental nerealizată. Limbajul se schimbă, ca şi sistemele de referinţă, dar mesajul rămîne acelaşi. El actualizează în termeni imediat accesibili şi încearcă să insufle un nou elan unor principii radical opuse

spiritului totalitar, mentalităţii extremiste, politicianismului minor balcanic, adesea de o mediocritate egoistă, carieristă şi evident coruptă. Faţă de această pseudo-clasă politică, revoluţionarii de la 1848 -cu toate extravaganţele lor, verbale şi nu numai - au demonstrat o intransigenţă, o puritate de intenţii şi un idealism neegalate nici pînă azi în sfera democrat-liberală. Involuţia, ca să nu spunem „decadenţa", este

incontestabilă. Despre *Trista soartă a liberalismului românesc* aminteam noi înşine *(Cuvîntul,* 3, 1997), cu melancolie disimulată.

De unde, rolul ideologic extrem de important al unor publicaţii încă nu de mare tiraj totuşi, dar combative, ca *Sfera Politicii, Polis, 22, Revista română de Drepturile omului, Altera, Politica externă, Studii internaţionale, A Treia Europă, Caietele tranziţiei,* anterior *Dialog* (din fosta RFG) şi a animatorilor săi. Unii politologi, comentatori politici şi eseişti de prim ordin - şi avem în vedere nume ca: Dan Pavel, cu o activitate bogată, H.-R. Patapievici, Andrei Cornea, Dan Oprescu, Cristian Preda, George Voicu - sînt foarte prezenţi în această zonă. Un consecvent şi redutabil polemist, cu o constantă şi veche orientare liberală, bine docu-mentată este, mai ales, Alexandru George. La fel de bine documentat, în studii şi cronici ale ediţiilor, este şi Z. Ornea, critic constant al reabilitării maeştrilor spirituali ai extremei drepte, antiliberale. Mult prea discret, Iordan Chimet face şi el „o apologie a libertăţii redobîndite" în antologia *Momentul adevărului* (1993, 1996). Dar poate cel mai apropiat politolog al generaţiei tinere de sensul profund al neopaşoptismului, în termenii definiţi mai sus, este Sorin Antohi. Teoretizează un *Al Treilea Discurs,* „relativizînd fantasmele occidentalizante şi himerele autohtoniste". Con-tinuă, în esenţă, mesianicii pozitivi şi critici de la „48", cu erudiţie şi vervă speculativă. Un frumos exemplu de arc peste timp şi generaţii.

(Sfera Politicii, 60, mai 1998, pp. 5-14)

Actualitatea ideologiei culturale paşoptiste

Adrian Marino

Programul cultural paşoptist - puţin cunoscut în esenţă - privit cu un ochi modern, conţine aspecte surprinzător de actuale. Bineînţeles, pentru cine se revendică de la această ideologie de tip liberal. Că ea trebuie reinterpretată critic şi dintr-o nouă perspectivă - la 150 de ani de la *Proclamaţia de la Islaz,* act şi text simbolic - este indiscutabil. Dar nu mai puţin inovatoare, durabile şi profund stimulative rămîn, în cazul culturii române, o serie de tendinţe, orientări şi principii fundamentale paşoptiste. Ele răspund din plin - şi azi - unor necesităţi şi lacune culturale evidente şi de o importanţă esenţială.

Mai mult decît atît: ele îşi păstrează sensul reformator, critic şi adesea direct polemic pînă în perioada imediat actuală. Nu trebuie uitat o clipă că neopaşoptismul cultural reapare şi intervine, în mod activ, în cultura română,

după o jumătate de secol de dictatură comunistă. Situaţia pre-zintă evidente analogii cu lunga perioadă fanariotă, regulamentară şi de ocupaţie rusă. Deci de total îngheţ cultural, mentalitate retrogradă, cen-zură, izolare antieuropeană. În acest context represiv, orice act cultural independent, oricît de modest, reprezintă un progres enorm şi, în ordi-nea spirituală, chiar o acţiune de reală „revoluţie culturală". Termen profund compromis în a doua jumătate a secolului XX. Profund pozitiv, dimpotrivă, în prima jumătate a secolului XIX. Modernizarea şi europe-nizarea culturii române sînt contribuţii esenţiale, profund inovatoare, ale paşoptismului cultural. Paşoptiştii foloseau alternativ noţiunile de „revo-luţie" şi „regenerare". Ele sînt complimentare şi sinonime. Marea lor semnificaţie istorică este evidentă.

Primul merit cultural esenţial al paşoptiştilor este conştiinţa imensului gol istoric pe care sînt chemaţi să-l elimine. Ideea obsedantă, exprimată adesea cu accente mesianice, este a „începutului" absolut şi în toate

domeniile. „Românii au trebuinţă astăzi să se întemeieze" afirmă, în spirit şi stil de „manifest", N. Bălcescu (1845). „Luminează-te şi vei fi" repre-zintă aceeaşi lozincă a începutului în toate direcţiile. O autogeneză prin cultură a fiinţei naţionale. Şi, tot în acest sens, al „începutului" cu orice preţ, total radical şi fără inhibiţii, trebuie citit şi îndemnul (redus la esenţial) al lui Heliade Rădulescu: „Scrieţi băieţi, numai scrieţi".

Azi el poate fi ironizat, pentru ignorarea sau abdicarea de la exigenţele spiritului critic. Dar momentul istoric cerea cu totul altceva: elan, pasiune constructivă, crearea unei literaturi şi culturi naţionale. Din neant şi prin orice eforturi. Acest obiectiv primordial trebuia atins repede şi fără mari complexe. De unde, conştiinţa necesităţii recuperării unui mare gol şi a unei imense întîrzieri faţă de „Europa luminată". Spiritul critic reprezenta pe atunci un „lux". Mai bine spus, o reacţie pe cît de antiproductivă, pe atît de neasimilată, puţin sau deloc înţeleasă. El avea să intervină, de altfel, destul de repede. Dar numai după îndeplinirea condiţiei elemen-tare a schimbării totale a situaţiei de fapt: eliminarea vidului cultural existent. Acest enorm handicap era resimţit în termeni adesea dramatici. Unii dintre noi îl resimt, în condiţii schimbate, mult evoluate, pînă în epoca actuală. Să nu ne facem mari iluzii: cultura română are încă numeroase şi importante „goluri". Paşoptismul indică şi azi astfel de domenii şi soluţii esenţiale de eliminare. Măcar în parte. Chiar dacă prin alte mijloace, mult mai perfecţionate, mai bine articulate şi documentate.

Este evident că paşoptiştii nu dispuneau decît de o singură metodă imediată şi practică de recuperare a întîrzierii culturale. De a „umple" golul istoric şi de a începe construirea unei culturi române „moderne" încă inexistente: „sincronizarea" rapidă şi pe scara cea mai largă. În primul rînd, prin imitaţii, adaptări, compilaţii, traduceri. Pînă în 1848, dată simbolică, se constată o adevărată invazie de traduceri în toate domeniile: literatură, drept,

economie, „ştiinţe politice” etc. Acum se pun şi bazele primelor „biblioteci” de traduceri din literatura universală. Heliade Rădulescu lansează încă din 1829 un astfel de proiect: *Din biblioteca românească.* Are în vedere şi o *Colecţie de autori clasici* (1836). Reia - după un proiect francez contemporan, al lui A. Aimé--Martin *(Plan d’une bibliothèque universelle,* 1837) - un vast şi practic irealizabil catalog românesc al unei *Biblioteci universale* (1846). Ideea plutea în aer. Obseda şi pe alţii. Chiar şi pe pictorul I.D. Negulici, iniţia-torul, evident diletant, dar plin de cele mai bune intenţii: *Plan de mică bibliotecă universală* (1846).

Această voinţă şi utopie a totalităţii, inspirată de obsesia şi pasiunea „începutului” absolut, reprezintă un enorm salt calitativ. O frenetică deschidere, urmată de o integrare şi asumare, fără precedent la noi, a cul-turii universale. Pentru conştiinţa spirituală românească reprezintă o iniţiativă şi o experienţă unică, de mari proporţii. O adevărată „premieră absolută”. Plină de toate voluptăţile, exaltările, riscurile şi erorile pioniera-tului, prin dimensiuni, ritm febril de realizare şi spirit exaltat de iniţiativă.

Integrarea europeană şi modernizarea paşoptistă a culturii române se face deci sub semnul enciclopedismului inovator, frenetic, radical şi mesianic. Epoca începe să-l traducă prin proiecte şi realizări (chiar dacă imperfecte) de instrumente specifice: dicţionare (pentru I. Budai--Deleanu, o „carte” esenţială pentru cultură, 1818), schiţe de enciclopedii româneşti (Heliade Rădulescu, N.B. Locusteanu). Ideea este reluată constant (1818, 1842, 1852, chiar şi ulterior, în 1870), apoi... aban-donată. Dar de o permanentă vitalitate, specifică spiritului generator al oricărui început. O primă realizare efectivă poate fi considerat *Lexicon de conversaţie istoricesc-religionariu...* de Alexandru Gavra (Buda 1847). O prelucrare, în cea mai mare parte (11 articole sînt originale), după un izvor maghiar (S. Mindszenti, 1792-1793), care traduce la rîndul său un autor englez: Th. Broughton (1756). Este un mic, dar elocvent exemplu de cultură enciclopedică europeană „fără frontiere”, în cel mai pur spirit al Luminilor, preluat şi de paşoptismul cultural. Prima lucrare de acest tip este abia *Enciclopedia română, Astra,* de la începutul secolului (de Dr. C. Diaconovici, 1898-1904, I-III).

Tema rămîne pînă azi de cea mai acută - şi trebuie spus deschis - dureroasă actualitate: *Enciclopedia Română,* masivă, modernă, demnă de acest nume - în genul, să spunem, al *Enciclopediei Britanice* - încă lipseşte. O astfel de lucrare indispensabilă există de mult chiar şi în culturi „mici” (maghiară, olandeză etc). Şi ceea ce este cel mai trist: un astfel de proiect de mari proporţii nu pare să preocupe pe nimeni cu toată seriozitatea şi tenacitatea. Este adevărat că realizări de acest tip, individuale şi colective, există, chiar dacă de dimensiuni şi calităţi inegale: *Minerva* (1929), I.A. Candrea - Gh. Adamescu (1931), Lucian Predescu (1940). D. Gusti coordonează o

tematică *Enciclopedia României* (1938-1943, I-III). Un proiect gigantic, din perioada 1945-1946, în 24 de volume, organizat de Al. Ciorănescu, ratează din cauza împreju-rărilor istorice. Epoca „socialistă” produce doar *Dicţionare enciclopedice,* de diferite dimensiuni, sever cenzurate şi cu multe servituţi ideologice.

Primul de acest gen datează din deceniul şapte (1962-1966, I-IV). Reluarea sa, după 1989, cu îmbunătăţirile şi completările imperios nece-sare, merge încet (I, 1993; II, 1996). Modernizat, revăzut şi adăugit, primul volum *Enciclopedie* din *Dicţionar Universal al Limbii Române* de Lazăr Şăineanu (1896, 1995) rămîne - deocamdată - cel mai funcţional produs, integral realizat, al spiritului enciclopedic românesc*.

Dar aspectul poate cel mai semnificativ al vitalităţii tradiţiei enciclo-pedice româneşti care n-a fost semnalat pînă acum este altul. Cine ştie, de pildă, că *Dicţionar neconvenţional al scriitorilor evrei de limbă română* de Al. Mirodan (I, A, B, C, Tel-Aviv, 1986; II, D, E, F, Tel-Aviv, 1997) se revendică pe faţă de la cea mai... iluministă tradiţie enciclopedică romă-nească? Acest *Dicţionar neconvenţional..* elaborat şi editat în Israel, adoptă ca *motto un* citat (cine s-ar fi aşteptat?) din... I. Budai-Deleanu: „Pre care ar vrea Zeii să-l pedepsească pe această lume nu-i pot da mai mare certare decît să facă Lexicoane”. Cine ar mai putea susţine că spiritul enciclopedic iluminist-paşoptist s-a stins definitiv în cultura română? O cultură română doar de... poeţi şi publicişti? Noi credem că nu, prin echilibrarea necesară a tuturor compartimentelor sale. Paşoptiştii aveau despre cultura română o viziune mai amplă şi globală, mai organică şi „universală”, decît spiritul, atît de indiferent la enciclopedism, din cultura română actuală.

O ultimă teoretizare de acest tip, *Modelul Cantemir în cultura noastră* (1973) de C. Noica nu pare să se fi bucurat de o mare audienţă. De urmări practice nici nu mai vorbim. Ideea de „model” trimite la ideea de „exemplar”, „canonic”, „organic-structural”. Mai mult decît atît, el pare perimat, specific unui alt timp şi „mediu cultural nesupus încă unei specializări stricte de tip tehnic”. „El se retrage treptat din istoria euro-peană şi din spaţiul unei gîndiri pe cît de analitice şi pozitive, pe atît de pragmatic” (cel puţin aşa crede, de pildă, Ştefan Afloroaei, *Cum este posibilă filozofia în estul Europei,* Iaşi, Polirom, 1997). Dacă este foarte adevărat că tipul „polihistorului” a dispărut din cultura occidentală, strict specializată, cultura română n-a epuizat încă întreaga sa aspiraţie - am spune chiat vocaţie - a cuprinderii totalităţii. L. Blaga a fost filozof, dar şi poet, dramaturg, romancier. M. Eliade nuvelist, romancier, istoric al religiilor, autor de memorii şi jurnale. G. Călinescu a cultivat toate

De amintit, totuşi, şi *Mic dicţionar enciclopedic,* ediţia a III-a, revăzută şi adăugită (Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi enciclopedică, 1986).

genurile etc. Specializarea strictă pare încă prea unilaterală, limitată,

uscată, lipsită de largi perspective.

Cauzele sînt mult mai profunde decît s-ar crede. Golurile, lipsurile, petele albe ale culturii române sînt încă atît de numeroase, încît puţinele noastre spirite, cu adevărat creatoare, de mari dimensiuni, sînt imperios solicitate (sau ele simt instinctiv impulsul) de a le elimina, într-un fel sau altul, măcar în parte, prin forţe proprii. De a fi productivi în acelaşi timp pe mai multe planuri şi în diferite direcţii. De unde permanenţa „mode-lului" enciclopedic, realizabil, bineînţeles, la nivelul şi cu instrumentele actuale. Apare, într-adevăr, cu D. Cantemir. Dar abia în perioada paşop-tistă el se precizează cu toată claritatea. Continuitatea sa este deci inevitabilă. Starea generală a culturii române, din cauza insuficienţelor şi subdezvoltării sale, este şi rămîne deci potenţial „enciclopedică". Şi ea va rămîne astfel pînă cînd vor apărea „cadre" specializate, de cea mai înaltă calificare, pentru toate domeniile culturii. Pînă atunci, o mie de oameni de cultură (cifră simbolică), superiori sau supradotaţi, trebuie să facă „de toate". Inclusiv politică. De ce filozofi ca Nae Ionescu, C. Noica, M. Vulcănescu, E.M. Cioran, au făcut, unii doar intermitent, şi... politică? A fi „filozof" şi... „jurnalist politic" nu ţine de esenţa aceluiaşi... „enciclo-pedism"? De altfel, acest tip de „filozof" a continuat să existe chiar şi în Occidentul supraspecializat. Chiar şi în secolul nostru. J.-P. Sartre este doar un singur exemplu...

Totul depinde de optică, de spirit critic şi, mai ales, de percepţia lucidă a realităţilor culturale imediate. Nu credem, în ce ne priveşte, că dificultăţile de care s-a lovit cultura de tip „paşoptist" au dispărut din cultura română actuală. Pentru a nu mai vorbi de traumatismele profunde produse de o jumătate de secol de obscurantim totalitar. Enciclopedismul cere, în primul rînd, un mare spirit de organizare şi sinteză, o docu-mentare în adîncime, deschisă spre universalitate, dacă nu exhaustivă, cel puţin o riguroasă informaţie pe compartimente şi specialităţi. Or, este uşor de observat că aceste condiţii nu sînt încă nici pe departe întrunite. Am menţionat absenţa *Enciclopediei Române.* Putem să mai amintim şi că *Dicţionarul limbii române,* început încă de Hasdeu în secolul trecut, nu este nici pînă azi încheiat. Dar noi, masive, complete *Istorii* ale României şi ale literaturii române? Ultima sinteză, foarte expeditivă de altfel, a lui Al. Piru datează din 1981 (reeditată în 1994). *Dicţionarul scriitorilor români,* A-C, s-a oprit la volumul I (1995) şi II (1997), D-L. Singurul dicţionar de acest gen, chiar dacă incomplet, cu

adevărat citabil şi utilizabil, rămîne *Dicţionarul literaturii române de la origini pînă la 1900* (1979). Un recent dicţionar... maghiar de literatură universală oferă, deocamdată, cea mai completă informaţie sintetică despre scriitorii români (peste 700 de articole). Cînd cineva se aventu-rează şi perseverează în vaste sinteze enciclopedice ale culturii, civili-zaţiei şi literaturii universale ca Ovidiu Drimba, indiferenţa de care se loveşte este generală şi

totală. Şi cam cîţi scriitori români clasici se bucură de ediţii critice de *Opere complete?* Nu mulţi. Evident, există şi cauze obiective, dificultăţi de ordin tehnic, material şi editorial. Dar, mai presus de orice, lipseşte spiritul care face posibilă realizarea unor astfel de proiecte de amploare.

Cultura română n-a atins încă stadiul marilor culturi organizate, solide, disciplinate, capabile de întreprinderi de mari dimensiuni, sistematizate şi de continuitate. Ea n-a făcut încă, în esenţă, saltul decisiv de la fragment la totalitate, sinteză şi sistem, de la particular la general. Cine ar putea contesta că imensa majoritate a volumelor din sfera studiilor literare (istorice şi teoretice), de pildă, sînt de fapt doar „culegeri". Aceste fragmente sînt cronici de actualitate, comenzi redacţionale pe termene scurte etc. Ele au, indiscutabil, necesitatea şi funcţionalitatea lor. Dar, s-ar spune, în cele mai multe cazuri, că autorii n-au un plan propriu de studiu, un proiect personal, care să-i absoarbă, să-i închidă în casă şi în bibliotecă. Tipul Z. Ornea este foarte rar. Publicistica ocazională şi poligrafia predomină. Cineva se laudă că scrie simultan în... 10 (zece) reviste. Ne reaminteşte de o zeitate indiană cu multe braţe şi mîini şi în fiecare cu un... pix. Mostră de poligrafie critică fără precedent. Unitatea de perspectivă şi concepţie există într-adevăr în unele din aceste frag-mente. Nu însă şi spiritul de sinteză şi ierarhie, firul conducător al unei demonstraţii strînse. Oricît de vie ar fi, uneori, o astfel de foiletonistică dilatată, ea lasă impresia unei permanente improvizaţii, a unui diletan-tism debordant. Ce va „rămîne" efectiv de pe urma acestei incontinenţe critice? Din păcate prea puţin. O cultură serioasă se construieşte, în primul rînd, *cu şi prin* lucrări de referinţă, de sinteză, de documentare şi de ideaţie sistematică. În nici un caz cu eterne foiletoane, uitate adesea de la o săptămînă la alta, şi *talk-show-u*ri*.* Paşoptismul cultural a avut, în mod indiscutabil, intuiţia profund constructivă a vastelor proiecte, fie şi nerealizate integral. Iată de ce exemplul lor îşi păstrează întreaga actua-litate şi valoare.

Multe dintre aceste „fragmente" sînt, chiar dacă în mod inevitabil, prea „locale". Au adesea un aer vădit provincial. Autori, teme prea puţin deschise spre „universalitate". Cultura română actuală este, mai ales după o lungă perioadă de izolare, în situaţia absolută de a găsi o formulă de sinteză între particularităţile şi necesităţile locale şi totalitatea universală. Între tradiţia istorică (deloc supralicitată), în orice domeniu şi cea mai largă deschidere conceptuală, metodologică şi documentară spre uni-versalitate*. Pare simbolic faptul că Heliade Rădulescu avea noţiunea „literaturii universale" (şi chiar plănuia o *Istorie* de acest tip) într-o peri-oadă cînd, de fapt, nu exista nici măcar o... literatură română naţională.

Acest impuls, aspiraţie, ideal universalist (cum vrem să-i spunem) este şi rămîne capital. Unii paşoptişti îi dădeau chiar şi o bază antro-pologică şi internaţionalistă. I.C. Brătianu, de pildă, în articolul program al revistei

Republica română (1851): „...Legătura intimă cu naţiunile de aceeaşi seminţie şi solidaritatea cu toate popoarele adică unitatea ome-nirei”. Toate revistele paşoptiste ale epocii de la *Curierul românesc* la *Dacia literară,* pînă la *Propăşirea* şi *Republica română* aveau programe culturale globale pentru ansamblul culturii române şi al tuturor compar-timentelor sale. Ea era gîndită ca o totalitate, ca o unitate organică. O cul-tură pulverizată în proiecte şi iniţiative fragmentare, de strictă actualitate, supusă tuturor modelor are toate şansele să rămînă iremediabil minoră. Spiritul românesc s-a deschis efectiv spre universalitate prin paşoptism, inclusiv în domeniul culturii şi în această direcţie el trebuie să continue şi să se dezvolte. Conceptualizarea şi ideologizarea acestei aspiraţii rămîne o necesitate de prim ordin. Pentru o astfel de operaţie, nu „metafora”, „simbolul”, „poezia” în general rămîn metodele esenţiale, ci ridicarea la „idee”, „concept” şi „sistem”. Acest salt calitativ va constitui, cîndva, adevărata „schimbare la faţă” a culturii române.

Enciclopedismul universalist - specific esenţei culturii paşoptiste -pune cu toată acuitatea şi problema originalităţii. A creaţiei şi imitaţiei. Sub toate aspectele. O problemă capitală şi ieri, la începuturile culturii române moderne, şi azi. O cultură română doar de eterni imitatori, epigoni, discipoli şi „elevi”, bătuţi cel mult condescendent pe umeri? Doar de pastişori, compilatori şi traducători? Sau o cultură capabilă şi de iniţiative proprii, de soluţii originale, de sinteze personale, într-o peri-oadă în care, într-adevăr, interdependenţa culturală, de tot mai largă

Este chiar tema de bază a celui de-al treilea discurs.

mediatizare, reprezintă realitatea fundamentală a epocii? Nu este vorba de nici un „complex”, ci de necesitatea şi exigenţa firească a cît mai multe creaţii şi soluţii originale posibile. În toate domeniile şi păstrînd toate proporţiile. De necesitatea de a pune în valoare, totuşi, *„mintea, inima şi braţele noastre”,* cum se exprimă şi articolul program al *Republicii române* (1851). De a construi o cultură română prin eforturi proprii, care să dea o expresie substanţială şi bine personalizată tuturor virtualităţilor, efectiv creatoare, de care dispunem.

O astfel de cultură nu poate ieşi din neant. Ea are nevoie de un punct de sprijin şi de plecare. De o „bază” şi o „rampă de lansare”. Paşoptiştii, chiar şi cei mai „occidentalizaţi”, au preconizat deci, în primul rînd, inspiraţia „naţională”. Au făcut un apel deschis şi insistent la istoria naţională şi la literatura populară. Inclusiv la „obiceiurile noastre... destul de pitoreşti şi poetice”, la frumuseţea peisajului naţional. „Limba, suve-nirurile, obiceiurile... trebuiesc lucrate.” În felul acesta vom „forma o literatură naţională”. Articolele-program ale *Daciei literare* (1840), *Junimei române* (1851) şi altor publicaţii ale epocii se revendică de la o astfel de „tradiţie”.

Principiul rămîne, în esenţă, permanent valabil, prin reactualizare şi

reformulare. Cu atît mai mult cu cît orice „tradiţie” se îmbogăţeşte mereu, proces organic în continuă evoluţie şi dezvoltare. El se perfecţionează şi se nuanţează în permanenţă. Paşoptiştii aveau şi ei noţiunea foarte precisă a tradiţiei deschise, perfectibile, pusă însă pe baze solide, receptivă, în acelaşi timp, la toate „înnoirile timpului”. Din care cauză, M. Kogălniceanu, N. Bălcescu, A.T. Laurian (şi alţii) au publicat izvoare istorice, cronici, colecţii de documente. Au scris primele istorii naţionale, în spirit modern, pe atunci romantic. „O istorie cu adevărat naţională ne lipseşte”, constată N. Bălcescu (1844). *Dorinţele Partidei Naţionale în Moldova* (1848) acuză, între altele, regimul *Regulamentului organic* că „ne-a tăiat relaţia cu trecutul, fără a ne întemeia prezentul”. Este ceea ce a făcut, timp de decenii, şi regimul comunist. Conceptul de „regeneraţie” -atît de specific „paşoptist” - devine astfel de cea mai urgentă actualitate. În felul acesta se restabileşte o nouă „relaţie cu trecutul”. Şi, totodată, se „întemeiază” un nou „prezent”. El nu poate fi decît modern. Dar cu o infrastuctură tradiţională bine asimilată, filtrată şi ferită de orice impurităţi şi supralicitări. Ne putem întreba dacă întreaga noastră tradiţie ideologică, paşoptist-liberală în primul rînd, este bine cunoscută şi pusă în valoare, în întreaga sa complexitate şi semnificaţie. Evident că numai sinteza

dintre conceptele moderne şi reperele tradiţionale (cîte sînt) constituie o necesitate imperioasă a culturii ideologice actuale.

Momentul paşoptist a fost şi prima explozie a ideii de libertate a culturii române. O afirmare memorabilă, revoluţionară şi profund crea-toare. Căci, într-adevăr, libertatea este „condiţiunea cea dintîi a toată cul-tura românească”, „fără de libertate nu e cu putinţă cultura” (S. Bărnuţiu, 1848). Libertatea de expresie, a tiparului şi suprimarea cenzurii sînt prin-cipii înscrise în *Proclamaţia de la Islaz* şi *Dorinţele Partidei Naţionale...* Lupta împotriva cenzurii, aspectele sale politice şi ideologice esenţiale, istorice şi în acea perioadă, au fost evocate de noi cu alt prilej *(Sfera Politicii,* 49-51, 1997)*. Din perspectivă strict culturală, este de subliniat mai ales spiritul intransigent şi absolut al acestei revendicări: „Ne păstrăm dritul absolut de a ne exprima opinia asupra orice scriere dată la iveală”. „Libertatea presei nu o iubim numai pentru noi, o iubim chiar şi contra noastră, o iubim pînă şi în excesele ei”, conform programului ziarului *Steaua Dunării* (M. Kogălniceanu, 1855). Nu cunoaştem o formulă mai radicală în întreaga cultură română.

Proclamarea libertăţii de expresie rămîne în planul programului politic revoluţionar. Revendicarea drepturilor intransigente ale spiritului critic se înscrie pe un plan mai înalt: al libertăţii de gîndire, judecată şi analiză, în sens profund antiintolerant, antidogmatic şi antisuperstiţios. Încă în perioada Revoluţiei franceze, un raport consular semnala, la Iaşi, exis-tenţa unor boieri capabili „să judece”. Nuanţa raţionalistă, efectiv nouă, este esenţială. Spiritul critic se exercită *erga omnes.* El ştie „judeca bine şi drept”, respinge „credinţa

deşartă”. Lupta pentru „libertatea duhului” îl caracterizează. Sînt formule pe care le întîlnim şi la S. Bărnuţiu, în 1838, în 1841. Un articol al său, scris în spirit foarte iluminist-raţionalist, se intitulează chiar *Credinţa deşartă (superstiţia). Steaua Dunării,* în 1855, se declară „contra tuturor semizeilor”. A personalităţilor proclamate (sau autoproclamate) deasupra oricăror obiecţii. A cultului personalităţii, cu vechi antecedente româneşti.

Tradus în limbaj modern, actual, spiritul critic se poate exercita şi împotriva tuturor „maeştrilor spirituali”, „directori de conştiinţă”, filozofi *guru,* „căpitani filozofici”. El are acest drept imprescriptibil şi inalienabil. Orice „autoritate” sau „glorie” cade sub critică. Pentru libertatea spiritului critic s-au îndurat persecuţii teribile, închisoare, interdicţii etc. Unele spirite

Reeditate în *Cenzura în România. Schiţă istorică introductivă* (Craiova, Aius, 2000).

critice au sfîrşit chiar pe rug. Spiritul critic combate toate ideologiile totalitare, inclusiv în România. Problema îşi păstrează întreaga actualitate şi după 1989, cînd filozofii iraţionalişti dintre cele două războaie au revenit masiv şi ofensiv la suprafaţă. Au dreptul, bineînţeles, să fie reeditaţi şi comentaţi. Dar să fie şi contestaţi, de la caz la caz, dintr-o perspectivă diametral opusă: critică, raţionalistă, antimitică, antimistică, laică, democratică şi proeuropeană. Nu există cultură de tip critic-liberal fără pluralismul opiniilor, fără soluţii şi formule alternative, „revizuiri” şi chiar contestaţii radicale, toate în principiu perfect legitime.

Ceea ce, de altfel, începe să se observe şi în cultura noastră, pe scară tot mai largă. Extrem de semnificative sînt lucrări (anticipate de Vlad Georgescu) de tipul *O istorie sinceră a poporului român* de Florin Constantiniu (1997). Şi mai radical este Lucian Boia, *Istorie şi mit în conştiinţa românească* (1997). Acţiunea de demitizare continuă salutar prin *Miturile comunismului românesc,* sub direcţia aceluiaşi spirit inde-pendent Lucian Boia (1998). Foarte serios şi probabil cel mai „solid” este istoricul Andrei Pippidi. Gîndirea liberă, fără dogme, care nu se lasă intimidată nici de concepţii şi ierarhii oficiale, nici impuse de şefi de şcoală indigeni, nici de filozofi la „modă”, nici de înţelepţi orali „legen-dari” (gen Petre Ţuţea, de pildă) se loveşte, în continuare, de mituri, care nu rezistă la analiză, de prejudecăţi şi idei *tabu* şi de o stranie amnezie a existenţei unei tradiţii, totuşi reale, a spiritului critic românesc.

Într-o carte recentă (amintită), *Cum este posibilă filozofia în estul Europei* de Ştefan Afloroaei (1997), autor ieşean, o altă carte apărută, întîmplător, tot... în Iaşi, *Spiritul critic în cultura românească* de G. Ibrăileanu (1908), este însă ignorată. Se aminteşte fugitiv, în prefaţă, de critica „formelor fără fond”. Dar problema nu este deloc studiată, deşi reprezintă primul mare exerciţiu al spiritului critic românesc. El este iniţiat şi dezvoltat, în sfera socială şi culturală, încă de paşoptism. Ne aflăm în neplăcuta situaţie de a aminti şi de o

contribuţie a noastră, tot într-o publicaţie... ieşeană, din 1988, reluată în *Pentru Europa* (1995): *Din istoria teoriei „formă fără fond”.* Putem fi, într-adevăr, ignoraţi. Dar cînd nu aminteşti şi nu analizezi autori şi ideologi liberali de importanţa lui E. Lovinescu sau Ştefan Zeletin (acesta din urmă nici măcar amintit) lucrurile se complică. Se explică însă uşor prin intimidare şi contagiune negativă, prin ocuparea întregii scene filozofice româneşti actuale de către un anume „socratism” de un imens prestigiu. El este recunoscut ca model filozofic unic, inegalabil şi singură „filozofie” posibilă. Ceea ce reprezintă cel puţin exclusivism şi o exagerare evidentă.

S-ar spune că „spiritul critic” este cu desăvîrşire absent din filozofia Europei de est. Din reflexia românească, în orice caz, ceea ce nu cores-punde deloc adevărului. Acest spirit se cere doar dezvoltat, modernizat şi sistematizat. Avem imperioasă nevoie de o cultură română critică. La nivelul presei curente absenţa totală a spiritului critic are uneori aspecte de-a dreptul diletante şi distractive: „Traci” de fantezie, care scriu poezii în diferite alfabete, descoperirea cetăţii Troia a doua oară, la... Histria, localizarea regatului Amazoanelor în zona... Timişoarei etc. etc. „Somnul raţiunii” nu naşte, în astfel de cazuri, „monştri”, ci doar teme umoristice şi ridicole.

La fel de importantă şi nu mai puţin actuală este şi problema „integrării europene” a culturii şi literaturii române. Şi în acest domeniu, extrem de sensibil, dominat pînă azi de grave complexe, paşoptiştii sînt marii noştri precursori. Teoreticieni şi practicieni de prim ordin, cu spirit incontestabil de iniţiativă, de mare elan constructiv, adesea cu accente mesianice. Ei sînt chiar autorii marelui mit „european” (anticipaţi încă de iluminişti), amestec de mistificare patriotică ingenuă şi iluzie pioasă şi stimulativă. Citim în *Introducţie* la *Dacia literară:* „Literatura noastră făcu pasuri de urieşi şi astăzi se numără cu mîndrie între literaturile Europei”. Aşa se credea încă în 1840. Aşa se crede şi azi, cu atît mai mult - în cercurile convenţional-oficiale şi ale „vieţii literare” - în 1998. Cît adevăr şi mai ales autoiluzionare intră într-o astfel de convingere nu vom discuta acum. Dar cîteva realităţi şi realizări paşoptiste sînt şi rămîn incontestabile. Ele indică, de pe acum, unele metode şi „tehnici de integrare”. În perioada lui *global village* şi a „mondializării” culturii *multimedia,* ele trebuie privite cu toată atenţia şi seriozitatea.

Paşoptiştii sînt primii intelectuali români care şi-au dat seama că pentru a face cunoscute, pe plan internaţional şi sub toate aspectele, realităţile româneşti şi legitimitatea luptei lor, ei trebuie să se exprime şi să militeze într-o limbă de circulaţie internaţională. Pe atunci, dominantă era limba franceză. De unde publicaţiile, în această limbă (nu puţine), în diferite genuri ale lui M. Kogălniceanu, N. Bălcescu, Heliade Rădulescu şi alţii. Într-o nouă fază, traduceri sau autotraduceri de literatură şi poezie ale lui V. Alecsandri şi D. Bolintineanu, de pildă. Este evident că paşop-tiştii deschideau un drum care trebuie

continuat cu maximă energie, diligenţă şi, bineînţeles, cu alte mijloace. În al doilea rînd, ei aveau o percepţie extrem de realistă a importanţei şi eficienţei, în astfel de activităţi, a relaţiilor personale - şi pe diferite planuri - cu personalităţile occidentale influente.

Evident, vîntul istoriei şi al politicii franceze sufla pe atunci, cu putere, în pînzele noastre. Dar cînd cultura şi literatura română a mai avut de atunci (pentru a ne limita doar la zona franceză) o mai mare pleiadă de prieteni de un asemenea considerabil prestigiu şi influenţă? Nume ca Jules Michelet, E. Quinet, Ledru-Rollin, P. Bataillard şi alţii n-au mai fost niciodată egalate. Şi ceea ce este cel mai important, „mobilizate" pentru o cauză românească generală. Nu pentru cultivarea pur publicitară (şi, în definitiv, egoistă) a unei opere strict personale. Cum au procedat, după 1940, să spunem, unele personalităţi ale exilului literar românesc. Fără a intra, acum, în amănunte, putem afirma cu toată certitudinea că distanţa dintre cele două mentalităţi şi „stiluri" de publicitate este consi-derabilă. Net în favoarea paşoptiştilor. Mult mai dezinteresaţi personal şi animaţi, mai ales, de un mare ideal colectiv naţional.

Azi se mizează în continuare - excesiv după noi - pe iniţiative oficiale, manifestări festiviste, congrese şi colocvii, „tîrguri de carte", „ataşaţi culturali" etc. Nu negăm deloc posibilitatea, în anumite cazuri precise, a unor realizări şi din partea acestor „foruri". Dar nu trebuie uitat că publicaţiile în limbi străine ale paşoptiştilor au fost, de la început şi pînă la sfîrşit, iniţiative strict particulare, autofinanţate (adesea cu mari sacri-ficii), fără nici o subvenţie de la un anume... minister sau... procent din PIB. Un exemplu, eminent, rămas pînă azi neegalat. În acest domeniu (avînd şi o mică experienţă proprie) eficiente şi funcţionale sînt doar iniţiativele şi relaţiile personale, o ofertă editorială adaptată şi sincro-nizată cu piaţa occidentală (specializată sau de mare tiraj), un sistem de reciprocităţi (care presupune, neapărat, şi publicaţii românești în limbi străine), o foarte bună difuzare etc. Adică exact ceea ce... aproape că lipseşte cu desăvîrşire...

Problema integrării europene, deschisă de paşoptişti, produce, chiar de pe atunci, şi prima „criză" de identitate a culturii române. Ea nu este soluţionată satisfăcător nici pînă azi, deoarece se confundă mereu valo-rile absolute şi de circulaţie, realizările personale şi cele colective, pres-tigiul naţional global al unei culturi şi (puţinele) succese individuale reale etc. Tema, la ordinea zilei, preocupă foarte atent mai ales pe Matei Călinescu într-o carte în pregătire despre „enigmele identităţii". Poate - şi chiar trebuie reamintit cu acest prilej - că paşoptiştii, atît de occidenta-lizaţi în toate aspiraţiile lor, aveau, în acelaşi timp, şi conştiinţa diferen-ţierii şi specificităţii naţionale. Ideea revine adesea. C. Bolliac, între alţii, dorea ca „ţara noastră să rămîie cu *deosebit caracter* în*tre* toate ţările din lume!" *(Mozaicul social,* 1858). Ideea satelizării depersonalizate, a unei

simple şi banale colonii culturale, era deci respinsă din start. Ceea ce nu se numeşte, în nici un caz, „naţionalism”. Ci, în cel mai bine înţeles spirit paşoptist, originalitate, personalitate, individualitate. Deci autenticitate, cooperare şi parteneriat cultural, în condiţii pe cît posibil egale. În nici un caz, nivelare mecanică, vasalitate şi lipsă de personalitate. Şi nu depinde decît de eforturile noastre reale de a da un conţinut, cît mai profund şi original, acestui „deosebit caracter”. În condiţii de maximă deschidere şi libertate de creaţie. Restul nu este decît frazeologie şi demagogie patriotardă şi naţionalistă.

Dar modelul paşoptist nu se opreşte aici. El oferă şi primul mare exemplu românesc de cultură „dizidentă”, alternativă, paralelă, radical opusă culturii oficiale. O necesitate vitală, permanentă a culturii române şi, în definitiv, a oricărei culturi. Ea nu se poate niciodată dezvolta în cadre sclerozate, dogmatizate, academizate şi represive. Cultură de tip „anticanonic”, paşoptismul cultivă şi consacră toate virtuţile culturii independente, critice „revoluţionare” în esenţă. O formă de democraţie şi libertate, de patriotism critic autentic. Acest moment psihologic este definit de unii scriitori actuali chiar ca *O formă de disperare:* „De altfel patriotismul înţeles ca analiză critică, oricît de amară, dar şi ca instrument de autodepăşire, nu se dezvoltă decît în climatul creat de exerciţiul democratic” (Ana Blandiana, *România liberă,* 14 februarie 1998).

Paşoptismul lansează, în felul acesta, primul „manifest” - care poate fi intitulat - *Pentru o cultură liberală.* Nu trebuie uitat că reactualizarea sa vine după decenii de dictatură, dogmatism, cenzură şi represiune spirituală. După cum se exprimă şi politologul Stelian Tănase, „regăsirea organicităţii, după fracturile produse de represiune şi cenzură, de mono-logul ideologic” *(Revoluţia ca eşec,* 1996). De unde şi marea sa semni-ficaţie istorică. Această nouă cultură liberală se revendică, în esenţă şi în primul rînd, de la principiile liberalismului clasic şi ale neoliberalismului, reamintindu-şi în acelaşi timp şi de aceşti mari precursori, în genere uitaţi. În nici un caz, o cultură ideologică neoliberală, de simplă parafrază şi de compilaţie. Un colaj de citate neasimilate. El este lipsit de orice valoare.

O astfel de cultură, de tradiţie şi inspiraţie paşoptist-liberală, nu este posibilă decît într-un nou tip de societate: citadină, prooccidentală, capitalist-burgheză - cu o mare pondere a păturii mijlocii - democratică, laică, pluralistă. Ea se opune deschis culturii tradiţionalist-autohtoniste (izolaţionistă, naţionalistă, xenofobă, etnicistă, cu structuri mentale şi sociale rurale dominante) şi etatiste, centralizate, autoritare, dirijiste.

După cum observă acelaşi Stelian Tănase, într-o densă schiţă de tipologie *Trei culturi* (1995), „acest tip de cultură (liberală) cu toate că are rădăcini în generaţia de la 1848, este relativ marginal după 1989”. Este răspîndit doar în unele medii intelectuale, civice şi în rîndurile oamenilor de afaceri. O puternică

dovadă în acest sens este şi faptul că mentalitatea scriitorului „liber profesionist” (pe care Heliade Rădulescu, M. Kogălniceanu şi alţii o aveau la timpul lor) este încă puţin asimilată. Domină în continuare psihologia scriitorului sinecurist, funcţionar de stat, a „artistului de stat” (după formula lui Miklós Haraszti). Eternul întreţinut parazitar al „statului providenţă”.

Un anumit sprijin economic acordat culturii este, bineînţeles, necesar. Dar pus pe cu totul alte baze: strict selective, contractuale, cu obligaţii şi termene precise, în concordanţă şi cu legile economice ale pieţii. O carte, o revistă, un spectacol etc. trebuie să se vadă şi *vîndă.* Ele au şi un *preţ, o valoare comercială.* Şi deci au nevoie şi de o anume „reclamă” şi „publicitate”. Ne amintim de încă un paşoptist, nu foarte cunoscut, M.A. Corradini: „Nu-i publicitate unde nu-i literatură şi nu-i literatură unde nu-i încurajare” (1845). De acest tip, mediatic. Acest suflu... paşop-tist n-a atins încă, se pare, unele... „uniuni de creaţie”. Cu nu foarte puţini membri de formaţie şi mentalitate sinecurist-ceauşistă...

Noul spirit cultural are încă două note caracteristice. Paşoptiştii, cum bine observă şi Paul Cornea, sînt *Oamenii începutului de drum* (1974). Au - după cum am amintit - pasiunea, obsesia, mesianismul chiar, al „începutului”. În toate domeniile. După 1989, asistăm - în mod evident-la un nou „început” cultural. Iar în unele domenii acest pionierat este absolut: cazul politologiei, cel mai original aspect al noii culturi române libere. Alte domenii, care vegetau din cauza controlului riguros şi cen-zurii, sînt promise unui nou „început”, unei noi dezvoltări: teoria litera-turii, istoria ideilor, literatura comparată, critica ideilor literare. Dar şi metafizica, speculaţia filozofică în general, filozofia analitică etc.

În al doilea rînd, profesionalizarea reală a culturii nu este posibilă fără un număr de exigenţe specifice. Ele se numesc: exactitate, rigoare, precizie, organizare, continuitate, punctualitate, seriozitate. Pentru mulţi, încă, pedanterii insuportabile. Dar fără eliminarea improvizaţiei, superfi-cialităţii şi aproximaţiei, fără atenţie la detalii, nu se poate realiza nici o construcţie (culturală), serioasă. Mult exaltata „integrare în Europa” pre-supune şi o altă mentalitate. Diletantismul şi amatorismul pot uneori produce chiar şi capodopere. Dar în poezie, în literatură. Însă cine

visează şi urmăreşte, în spirit „paşoptist”, construcţia unei noi şi adevărate culturi româneşti, solide, durabile şi „majore” - pe ruinele unei pseudo-culturi totalitare - nu poate să nu fie preocupat şi de astfel de „amănunte”. Blazarea, scepticismul, fatalismul, resemnarea („n-a fost să fie”), indivi-dualismul incurabil sînt - din această cauză - profund contraproductive. Aceste defecte sînt cu totul străine de spiritul neopaşoptismului cultural, pe care aniversarea Revoluţiei de la 1848 îl pune în cea mai vie lumină.

(*Sfera Politicii*, VI, 61, 1998, pp. 17-23).

Două Românii ideologice

Adrian Marino

Evidenta ascensiune a ideologiei de „extremă dreaptă” - stimulată şi consolidată de reeditarea masivă, sistematică şi ostentativă a repre-zentanţilor săi dintre cele două războaie (Nae Ionescu, Mircea Eliade, C. Noica), precum şi a unor clasici naţionalişti ca M. Eminescu *(Chestiunea evreiască)* denaturează în mod evident o realitate istorică. Se ajunge -explicit sau implicit - la concluzia total greşită că *singura* tradiţie ideo-logică românească ar fi doar cea etnicistă, naţionalistă, şovină, antisemită, iraţionalistă, anticriticistă, antijunimistă *(Adio domnule Maiorescu).* Ceea ce nu corespunde deloc adevărului. Să spunem chiar lucrurilor pe nume: ea este complet falsă.

S-a vorbit - din puncte diferite de vedere - de existenţa a „două Românii”. După 1989, devine tot mai necesară demonstrarea energică, riguros documentată şi a unei alte mari şi fundamentale realităţi istorice, încă puţin valorificate: ideologia de tip iluminist, liberal, democratic, pro-europeană, raţionalistă are nu mai puţin o veche tradiţie românească. Ea este mult anterioară extremismului ideologic actual de toate nuanţele. Unele titluri îl traduc în mod explicit: *Spiritul dreptei, Exerciţii de „reacţionarism”* etc. etc. Deci, încă o dată, se confruntă deschis „două Românii”: o Românie *antidemocratică, intolerantă* şi *mistică,* o Românie *fundamentalistă,* opusă României *liberale şi raţionalist-critice,* pentru a reduce la ultima expresie această opoziţie esenţială devenită tradiţională. Ştefan Zeletin are dreptate cînd afirmă că marea eroare a partidului liberal istoric - în secolul XIX - a fost, după cucerirea puterii, doar realizarea programului şi nu şi legitimarea sa ideologică, teoretic-siste-matică. De unde o regretabilă slăbire a tensiunii ideologice specific liberale. De altfel, „liberalismul” - ca doctrină - este una, iar „partidul liberal” - ca formaţie politică - este cu totul altceva. Urmările acestei grave erori se menţin pînă azi. O altă serioasă carenţă este lipsa studiilor

istorice despre apariţia şi evoluţia ideilor şi ideologiilor româneşti. Ele ar demonstra cîteva adevăruri fundamentale, în general prea puţin cunos-cute şi popularizate.

Gîndirea iluministă-raţionalistă are o tradiţie românească de peste două secole. Ne revendicăm de la „Europa luminată” încă de la sfîrşitul secolului XVIII. Studii foarte precise, cu zeci de citate şi exemple, demon-strează această realitate. Trebuie neapărat subliniat şi faptul că o astfel de orientare are - în acelaşi timp - o direcţie politică şi naţională, în sensul „regenerării”, „democratizării şi „liberalizării” Ţărilor Româneşti, „Luminarea” avea - pe atunci - un sens integral: cultural, patriotic, naţional şi democratic. Primele proiecte de „constituţii” româneşti, de la începutul secolului XIX (a „cărvunarilor”, de pildă), sub influenţa evi-dentă a Revoluţiei franceze, sînt cea mai evidentă dovadă. Gheorghe Şincai scria, mai înainte, atît o *Învăţătură firească spre surparea superstiţiei norodului,* cît şi *Cronica Românilor.* Aceeaşi

orientare, după aproape două generaţii, şi la G. Bariţ. El combate - în egală măsură -superstiţia, *Credinţa deşartă,* fanatismul religios. *Ce este barbaria, Auto da fe.* Dar luptă toată viaţa şi pentru „cauza română", contra iobăgiei, pentru recunoaşterea drepturilor naţiunii române din Transilvania, contra lui *Unio trium nationum.* Deviza „libertate, egalitate, frăţietate" este invocată adesea. Ca şi ideea „drepturilor omenirii". Într-un text din 1869, el vorbeşte chiar de „aşa numita republică literară (ce) se întinde peste omenirea întreagă, fără nici una diferenţă de naţionalitate şi confesiune". Avea deci limpede ideea „literaturii universale", care este - în acelaşi timp - suma şi esenţa literaturilor naţionale. Ideea unităţii şi solida-rităţii umanităţii universale, fără nici o discriminare, este de pe acum bine definită.

Proclamaţia de la Islaz, de la 1848, *Proclamaţia partidei naţionale din Moldova, Dorinţele partidei naţionale în Moldova* cer egalitatea drep-turilor politice, libertatea absolută a tiparului, „emancipaţia clăcaşilor", o „Adunanţă generală extraordinară" etc. Toate principiile democraţiei moderne, liberale se regăsesc la toţi paşoptiştii noştri: N. Bălcescu, C.A. Rosetti, I.C. Brătianu, M. Kogălniceanu, Cezar Bolliac, la mulţi alţii. Noi nu am afirmat şi apărat ideea liberal-democratică doar prin desco-perirea politologiei moderne după 1989. Foarte necesară, nimic de spus. Dar care - la noi - nu cade totuşi pe un pămînt total gol. Faptul că această tensiune ideologică iniţială nu numai că a slăbit, dar a şi fost

practic eliminată, începînd cu sămănătorismul şi naţionalismul primelor decenii ale secolului XX, ne face să uităm că au existat - chiar şi în această perioadă de „arhangheli", „legiuni" şi admiratori ai hitlerismului -şi ideologi români de orientare liberală. C. Antoniade, D. Drăghicescu, P. Andrei, M. Ralea, Paul Zarifopol sînt nume încă insuficient subliniate sub acest aspect. Între cele două războaie, în plină eflorescenţă etnicistă şi antidemocratică, C. Rădulescu-Motru a editat revista *Ideea europeană* (1919-1928). S-a ţinut de asemenea ciclul de conferinţe despre *Doctrinele partidelor politice* (1923), la iniţiativa „Institutului Social Român" condus de D. Gusti. Trei texte au ca temă *Liberalismul economic* (G. Taşcă), *Doctrina liberală* (I.C. Duca) şi *Neoliberalismul* (M. Manoilescu), *Neoliberalismul* lui Şt. Zeletin datează din 1927. *Istoria civilizaţiei române moderne* de E. Lovinescu, în trei volume (1924-1925), rămîne pînă azi o carte clasică a liberalismului românesc. Serioasa lucrare a lui P.P. Negulescu (comparabilă cu clasica lucrare, în epocă, a lui Robert Michels, tr. fr. 1914), *Partidele politice,* a fost publicată în 1926.

Este deci imposibil să se susţină că ideologia românească se reduce doar la tradiţia şi epigonii „generaţiei bombastice" (G. Călinescu), la „năisme", „ciorănisme" şi „noicisme". Şi, în general, la confiscarea con-ştiinţei ideologice româneşti doar de extremism etnicist, „românismul metafizic", de totalitarismul antidemocratic şi antieuropenismul de extremă dreaptă sau de

extremă stîngă. Este doar una dintre feţele celor „două Românii”. De altfel şi cea mai sumbră. A fost chiar riguros necesară reeditarea articolelor net „legionare” ale lui Mircea Eliade? Să ne cunoaş-tem *întreg* trecutul? De acord. Dar *tot* trecutul, în *integralitatea* sa, fără nici o discriminare, nu în mod unilateral şi în spirit partizan. La zece volume de un anumit tip, editǎm - doar pentru salvarea aparenţelor - şi un K.R. Popper, de pildă, într-un mic tiraj. O tactică evidentă, cusută cu aţă albă. România luminoasă, încă departe de a fi bine cunoscută, urmează să fie pusă în valoare. O istorie a ideii de „libertate” şi de „cenzură” în România, de pildă, explorată în adîncime, abia acum este în curs de elaborare. Ca şi definirea precisă a celui de al „treilea discurs”, ca formulă de sinteză între „autohtonişti” şi „occidentalizanţi”.

Pînă atunci, criticii extremismului de dreapta, printre ei Alexandru George, Marta Petreu, George Voicu, Lucian Boia, dar şi L. Volovici, V. Tismăneanu, Z. Ornea, Norma Manea, pentru a nu aminti decît pe cei mai cunoscuţi (dar pot fi citate şi lucări ca *Ideea care ucide,* de Radu Florian

şi colaboratorii, 1994, sau *Despre exegeza extremei dreptei româneşti* de Ioan Constantinescu, 1998) ajută la restabilirea adevărului istoric: nici înainte, nici după 1989, România n-a fost exclusiv naţionalistă, mistică şi extremistă. O tradiţie liberală, democratică şi de gîndire critică a existat totdeauna, în proporţii variabile, şi în cultura noastră. De cel puţin două secole. N-o putem supraevalua, dar nici ignora cu suficienţă. În spirit polemic, intolerant, antieuropean, anti-NATO, fundamentalist sau neototalitar.

(Mozaicul, Serie nouă, III, 7-8, 2000)

Precizări despre „al treilea discurs”

Adrian Marino

Formula al „treilea discurs” nu ne aparţine. Ea a fost propusă de Sorin Antohi, în cărţile şi studiile sale. Este cel mai dotat şi personal critic al ideilor din generaţia sa. I-am prezentat anterior ideile şi în *Cuvîntul* (2/2000). Pentru a reduce totul la esenţial şi a reveni cu noi precizări, formula sa urmăreşte depăşirea relaţiei de adversitate prin găsirea unei soluţii de colaborare şi de sinteză între cele două orientări ideologice fundamentale ale culturii române: „autohtonism” (primul „discurs”) şi „europenism” (al doilea „discurs”), cu toate implicaţiile şi ramificaţiile acestor „discursuri”. Ele au în vedere definirea unui nou raport între tradi-ţionalism şi modernism, între izolarea specifistă şi integrarea europeană, respectiv „globalizarea” sau „mondializarea”. Temă de mare complexitate pe care încercăm s-o rezolvăm şi definim într-o schiţă sintetică de proiect. Susceptibilă, bineînţeles, de completări şi nuanţări. Şi, dacă este cazul, chiar de rectificări. În termeni cît mai limpezi şi argumentaţi posibil.

Deşi problema „integrării europene” revine şi se pune cu cea mai mare acuitate, pe toate planurile (ideologic, politic, economic şi cultural) după 1989,

ea face parte dintr-un proces mult mai larg definit în limbajul actual prin termenul amintit de „globalizare” sau „mondializare”. Feno-men extrem de controversat şi - mai totdeauna - combătut, în primul rînd, din raţiuni ideologice. Dar şi economice, de concurenţă acerbă între economiile naţionale protecţioniste şi corporaţiile multinaţionale. Criptocomunismul şi neomarxismul, de toate nuanţele, denunţă „globali-zarea”, în primul rînd, ca pe o formă de „americanizare” a întregii planete. Respectiv uniformizarea, nivelarea, standardizarea, prin distrugerea siste-matică a tuturor specificităţilor locale şi naţionale. Este însă uşor de disociat eroarea de adevăr în această controversă, extrem de actuală şi violentă, dacă va fi privită cu calm şi spirit critic.

Se omit, mai întîi, cîteva realităţi fundamentale, inevitabile, care defi-nesc în termeni strict obiectivi întreaga problemă. Anterior oricărei

„mondializări” economice (respectiv „americane”), mult mai influente decît acest factor (neîndoielnic important) au fost şi vor fi, în linie constant ascendentă, progresele tehnologiei moderne în domeniul vast şi eficient al *mediilor* electronice. Globalizarea este, în primul rînd, electronică, mediatică, respectiv informaţională. Undele radiofonice şi difuzarea intensivă a programelor TV printr-un sistem tot mai dezvoltat de sateliţi fac imposibilă orice izolare, orice blocare a circulaţiei infor-maţiei libere auditive şi vizuale.

Cu două restricţii importante totuşi. Este uşor de observat că această „globalizare” mediatică atinge din plin (ca să ne exprimăm astfel), cel puţin deocamdată, doar „zona albă” a planetei. Ea n-a pătruns încă -aproape deloc - în „zona galbenă”, în China, dar şi în India, două vechi culturi şi civilizaţii, fiecare cu peste un miliard de locuitori. Intervine - în acelaşi timp - cenzura ideologică, nu numai în China comunistă, ci şi în întreaga zonă islamică prin definiţie fundamentalistă. Se ştie foarte bine că antenele parabolice, de pildă, sînt drastic interzise în această regiune, în Iran, Afganistan şi în alte ţări. Presupusa globalizare planetară este în realitate - cel puţin din acest punct de vedere - doar parţială, limitată, deci relativă.

Se „uită” - în acelaşi timp - şi o altă realitate fundamentală: „globali-zarea”, chiar şi în „zona albă” (şi exemplul cel mai concludent îl oferă Europa occidentală), nu poate uniformiza, nivela integral şi mai ales în adîncime diversitatea şi specificitatea culturilor. Existenţa unor informaţii generalizate, mult mai variate totuşi decît se crede, cu diferite aspecte şi nuanţe, sau a unui „lanţ” de magazine standardizate, în special în domeniul produselor de larg consum, nu anulează - şi de fapt nici nu pot să des-fiinţeze - vechi tradiţii culturale, mentalităţi şi moravuri adînc înrădăci-nate, ceea ce se numeşte *l’air du pays etc.* Uniformizarea face, într-adevăr, mari progrese în zonele citadine, dar, în primul rînd, la nivelul informa-ţiilor şi al economicului, nu şi în zonele „profunde”, unele rămase încă la un stadiu arhaic, arhetipal, al conştiinţei

colective. Despre ce „globa-lizare” se poate vorbi, de pildă, într-o ţară unde oamenii mai cred încă în „minuni”, văd „icoane” în copaci sau pe pereţi, ies cu „paparudele” şi fac slujbe religioase pe ogoare pentru a aduce ploaia etc. etc? Omitem, din discreţie, numele acestei ţări...

Globalizarea este, prin esenţa sa, laică, areligioasă, indiferentă la fenomenele mistice de orice tip. Iar cînd acestea se manifestă extrem de puternic, devin efectiv populare, mediatizarea lor, subit rentabilă, le

goleşte de fapt de orice conţinut. Le transformă într-o „informaţie”, o „marfă” ca oricare alta, în evenimente senzaţionale, excepţionale, repede alungate de pe micul ecran de următorul eveniment senzaţional, excep-ţional, imediat difuzat. Din acest punct de vedere, al supravieţuirii speci-ficităţilor culturale (vom vedea în continuare în ce sens exact, modern şi creator), nici o primejdie. O falsă alarmă, alimentată, repetăm, doar din raţiuni polemico-ideologice. Filmele din seria James Bond, de pildă, n-au cum să distrugă, să desfiinţeze, să scoată din circulaţie - pentru a ne menţine doar în zona superioară a culturii - pe marii clasici. Ei au fost totdeauna citiţi, studiaţi, cultivaţi, doar de o elită. Dar extraordinar de rezistentă. Şi, la drept vorbind, invincibilă. Iar folclorul de orice tip, suferă - oriunde şi oricînd - un proces natural, foarte lent, dar real, de eroziune, de perimare. Devine obiect de „muzeu”, de „etnografie”, ceea ce-i anulează toate funcţiile originare. De altfel, *tempora mutantur.* O „realitate” observată încă din antichitate.

Tot de ordinul pseudo-truismelor - necesar totuşi a fi reamintite într-o astfel de discuţie - este şi sublinierea energică a imposibilităţii evitării sincronismelor. Ţările, culturile, civilizaţiile nu se pot izola. Totdeauna au existat influenţe, contaminări, o circulaţie de idei şi valori, într-o măsură mai mare sau mai mică, într-un sens sau altul. Autarhia culturală este o imposibilitate manifestă. Mai mult chiar: o absurditate. Deoarece contactele şi influenţele străine sînt foarte adesea fecunde, stimulative, creatoare. Totodată, libera circulaţie a ideilor pe calea undelor distruge barierile ideologice, combate cu succes cenzura, dogmatismele oficiale, utopia represivă a adevărului unic. În orice sistem totalitar, ea introduce alternativa, diferenţierea, spiritul critic. Un ferment dizolvant invincibil. Nivelul cultural general, inclusiv al „maselor”, orice s-ar spune, pe de altă parte, creşte. Iar adevăratele personalităţi nu pot fi niciodată nivelate şi uniformizate prin globalizare. În sfîrşit, între analfabetismul de masă şi cultura de masă mediatizată, ce alternativă este preferabilă? Inutil deci de a denunţa falsele ravagii ale „globalizării”. Ele sînt fie obiectiv limitate, fie exagerate, fie de-a dreptul inexistente.

Al treilea discurs respinge în acelaşi timp şi în egală măsură şi orice formă de autohtonism: naţionalism, etnicism, izolaţionism, în toate vari-antele şi urmările lor, multe catastrofale. O considerabilă „bibliografie” românească - mai ales dintre cele două războaie - poate ilustra oricînd această imensă

eroare. În cărţile sale, Sorin Antohi este plin de referinţe. Iată şi un singur text, din 1932, al lui Nae Ionescu, marele teoretician al

acestei orientări, derapată spre extrema dreaptă. Citit astăzi, el apare un straniu amestec de enormităţi, prejudecăţi neverosimile, fanatism, fals profetism bombastic, în contradicţia cea mai totală şi directă cu realitatea internaţională actuală: „...Plecînd de la faptul că lumea întreagă este în criză şi că interdependenţa mondială a scăzut în chip considerabil *(sic),* (se) recomandă o decuplare a noastră de politica mondială *(super sic);* o închidere a noastră, *cît mai departe împinsă,* în graniţele noastre; o luare în considerare a realităţilor româneşti, o scădere provizorie a standardului de viaţă la nivelul acestor realităţi etc. etc". Un text cu adevărat antologic de pseudo-gîndire politică reacţionară agresivă. Un astfel de naţionalism este, evident, inacceptabil.

Cînd este pus pe baze pretins filozofice, aceleaşi erori devin mai „subtile", dar nu mai puţin grave. Organicismul elogiat de Nae Ionescu, apoi de E.M. Cioran (ce urcă pînă la M. Eminescu), nu este decît o reminiscenţă epigonică a gîndirii romantice. Fenomenul n-a scăpat aten-ţiei lui Sorin Antohi. Frumoasă, poate, în plan poetic, dar total fantezistă. Metafora înlocuieşte demonstraţia ştiinţifică, rece, sociologică. Popoarele nu sînt „plante". O confiscare naţionalistă abuzivă se produce şi atunci cînd se vorbeşte de „fiinţa românească", de „sentimentul românesc al fiinţei" şi alte forme de românism metafizic. Pentru bunul şi simplul motiv că *fiinţa,* în esenţa sa, este universală, supratemporală, supra-spaţială. Niciodată şi nici într-un loc filozofii greci - care au reflectat primii şi profund asupra acestei probleme - n-au vorbit de o „fiinţă ateniană", „corintiană", „efesiană" etc. (spre verificare se poate consulta cu uşurinţă un izvor accesibil: Francis E. Peters, *Termenii filozofiei greceşti,* tr. rom., Bucureşti, Humanitas, 1993; *on, ónto,* pp. 202-204). Naţionalizînd abuziv fiinţa - „substratul" ontologic universal al tuturor fiinţelor - se poate vorbi atunci şi de „sentimentul paraguayan al fiinţei" (vezi ironiile lui E.M. Cioran), al „insulelor Fiji" şi „Samoa" etc. etc. Teză profund falsă şi pseudo-filozofică. Seducătoare, totuşi, pentru naivi sau fanatici.

Urmările acestei confiscări terminologico-abuzive sînt dintre cele mai periculoase. Ea pare să dea o justificare, pretins filozofică, respingerii oricărui atac (real sau inventat) împotriva „fiinţei naţionale". Respectiv oricărei critici din partea altor „fiinţe naţionale", a oricărui adversar isto-ric posibil. Dar şi contestarea, scepticismul sau ignorarea, pur şi simplu, a principiului de bază al acestui naţionalism ontologic. După acelaşi Nae Ionescu : „...aşezarea temeiurilor unui stat de structură ţărănească, singura

formă în care noi putem, cu adevărat trăi după indicaţiile *firii* (s.n.) noastre şi singura care poate îngădui o adevărată şi completă rodire a puterilor rassei noastre". Orice altă poziţie este considerată drept un atentat la însăşi

„fiinţa” sau „existenţa” naţională, în totalitatea sa. În acelaşi timp, apar şi alte mari erori: exclusivismul ţărănesc, elogiul ţăranului patriarhal şi mitul „satului” etern, ca şi cum oraşul nu poate fi şi el, măcar în principiu, românesc (fără a ignora cîtuşi de puţin condi-ţionările istoriei naţionale). Dar şi rasismul, respins astăzi de întreaga comunitate civilizată, cu cortegiul său de discriminări, persecuţii şi fana-tisme. Este complet falsă teoria conform căreia o „fiinţă” (etnică) este superioară sau inferioară altor „fiinţe” (de altă rasă). După cum la fel de falsă este şi teoria conform căreia „veşnicia s-a născut la sat”. Deşi doar despre un oraş, Roma, s-a spus, şi încă din antichitate, că este „cetatea eternă”. Nu despre un necunoscut sat anonim de chirpici. Se deschide în acelaşi timp drum tuturor, mentalităţilor tribale, iraţionalismelor, fanatis-melor şi miturilor posibile (vezi şi K.R. Popper, dar nu numai), prestigiul marilor şi micilor *guru şi* al „Căpitanilor filozofici”. De unde, în astfel de împrejurări, rolul salutar al intelectualului critic, al raţionalismului şi spiritului critic. Duşmanul ireductibil al acestei stări de spirit negative, exaltate şi periculoase.

Dar nu numai atît. În această interpretare, naţionalismul alunecă inevitabil în şovinism, în agresivitate şi chiar în „imperialism românesc” (teza a fost efectiv susţinută). Am aminti, totuşi, în trecere şi de un text al lui N. Iorga, considerat - şi nu fără bune motive - unul dintre „profeţii” naţionalismului românesc. El datează din 1932 şi se intitulează semni-ficativ *Contra duşmăniei dintre naţii.* La ce excese poate ajunge şovi-nismul naţionalist o dovedeşte şi recenta devastare, în Franţa, a unui magazin *McDonald’s* considerat simbol al „imperialismului american” şi al „globalizării”. Dar între foametea endemică, în vaste regiuni de pe glob, şi magazinele *McDonald’s* ce este preferabil? În acest act de vandalism răbufnesc toate complexele unei foste mari puteri, căreia i se poate aminti o butadă-calambur a lui Voltaire: *Passez, beauté passée.* Că ideologia naţionalistă este şi fundamental antidemocratică aproape că nici nu mai trebuie subliniat. Se înţelege de la sine că al „treilea discurs” este în mod esenţial democratic, împotriva oricăror extremisme, de stînga sau de dreapta. Ideologia sa este centristă, pluralistă, „liberală”, „des-chisă”, partizană decisă a „integrării europene”. Din toate aceste motive, al „treilea discurs” intră în conflict declarat şi cu orice formă de comunism

rezidual, camuflat - inclusiv în România - în naţionalism izolaţionist, anticapitalist („Nu ne vindem ţara”). Alianţa dintre stînga şi dreapta radicală este, de altfel, un fenomen european contemporan notabil, comentat şi publicistic pe scară largă.

Pe aceste baze se poate defini, în esenţă - sperăm cel puţin - şi cu mare claritate, întreg programul celui de al „treilea discurs”. Încercăm să-l sistematizăm, concis, în cîteva principii de bază:

1. Cea mai largă deschidere internaţională activă posibilă. În orice domeniu cultural şi informativ. Nici o restricţie, nici o barieră, nici o cenzură. De

altfel, izolarea, în epoca actuală, este - cum am menţionat -imposibilă. M. Kogălniceanu enunţa acest mare adevăr încă din 1850, în *Tainele inimei* şi într-o fază istorică posterioară, în 1906 (deci aproape cu un secol în urmă), H. Sanielevici, în *Cuvîntul nou,* reafirma acest mare adevăr: „O literatură nu se poate izola". Azi pare un truism. Dar, pe atunci, în plin naţionalism-sămănătorist, suna ca un slogan de „avan-gardă", aproape „subversiv". Chiar şi N. Iorga afirma, în *Evoluţia ideii de libertate* (1928), că „a te închide într-o formulă este a te condamna pe tine însuţi... îţi interzice legătura cu viaţa". Despre alinierea integrală la legislaţia europeană, lipsită de orice restricţii, trebuie - încă o dată -reamintit cu toată convingerea.

2. Sensul acestei largi deschideri culturale şi formative internaţionale este de ordin stimulativ, nu imitativ, ea urmează a fi interpretată în sensul emulaţiei, inspiraţiei, dezvoltării propriilor potenţialităţi creatoare. Teză susţinută încă din 1850, tot de M. Kogălniceanu, în *Tainele inimei:* „Civilizaţia nu izgoneşte nicidecum ideile şi năravurile naţionale, ci numai le îmbunătăţeşte spre binele naţiei în particular şi a omenirii în general". Chiar şi într-o epocă de efervescenţă naţionalistă, în perioada primului război mondial, Oct. C. Tăzlăoanu preconiza *(Transilvania,* 1914) „asi-milarea culturilor străine" în măsura în care „întregesc şi întăresc cultura noastră naţională". Factor fecund, în orice împrejurare, de dezvoltare şi consolidare pe fundamente culturale proprii.

3. Depăşirea oricărui complex de inferioritate sau superioritate. Cultu-rile mici şi fără prestigiu suferă între altele de obsesia eternului premiu Nobel. De cîte ori el nu a fost acordat la... Bucureşti? Dar ne amintim că nici Olanda nu a obţinut vreodată acest premiu pentru literatură, fără a constitui o dramă sau măcar o preocupare naţională. Privind în adîncime şi retrospectiv, ne reamintim, totuşi, că în trecutul nostru cultural, astfel

de complexe, dacă s-au înregistrat (confesiuni precise ale lui Mihail Kogălniceanu, Cr. Tell etc), au avut, în acelaşi timp, şi corecţia necesară. S-a cultivat chiar o egală distanţă între „străini" şi „români". Iar superstiţia superiorităţii incontestabile a străinilor n-a existat. Ne reamintim, mai ales, de paşoptişti - marii precursori ignoraţi ai culturii noastre moderne-care, chiar în exil, n-aveau deloc mistica admirativă necondiţionată a străinătăţii. Citim chiar în *Jurnalul meu* de C.A. Rosetti, o însemnare din 1845: „Eu care nu sînt nici franţuz, nici englez, nici neamţ, rîd de toţi, fiindcă toţi au cîte un dar şi o mie de defecte".

În exilul paşoptist s-a născut - este adevărat - şi „francofilia" noastră adesea exaltată: „Orice român are două patrii", a sa şi „Franţa care ne-a crescut, ne-a învăţat carte" (I.C. Brătianu, 1848). Dar tot din această epocă datează şi rezistenţa lucidă: „Francezii, după obiceiul lor de a lega toată mişcarea omenirii de înrîurirea franceză" (Al. Russo, *Cugetări,* 1855).

Denunţare explicită a galocentrismului şovin şi abuziv. Un text al lui Ion Maiorescu, din 1838, este cel mai radical, chiar agresiv. Sînt posibile, de altfel, şi alte citate. De pildă: *„Devons-nou singer la France jusque dans ses défauts?”* (N. Golescu, 1850). O reflexie a lui C.A. Rosetti, din 1877: „Francezii nu prea ştiu geografie”. Lectura atentă a textelor epocii ne rezervă şi multe alte surprize şi argumente, de o mare anticipaţie. Inclusiv a celui de al treilea discurs. Fără a face exces de trimiteri, încă... trei distanţări critice: C. Negruzzi se întreabă ironic: „La Paris se dau vreodată vodeviluri româneşti?”. Sau respingerea tezei, de către acelaşi Mihail Kogălniceanu, de a nu fi decît „Franzujii Răsăritului” *(Tainele inimei).* În sfîrşit, un memoriu demn şi dur, adresat parlamentarilor francezi, la 1848, de către A.C. Golescu şi Ion Maiorescu *(Anul 1848...* V, pp. 542-546). Este cazul să repetăm că toate valorile şi evenimentele cad, în mod liber, sub critică. Fără nici o discriminare preferenţială.

4. Respingerea hotărîtă a oricărei culturi de pură sincronizare, com-pilaţie şi imitaţie mecanică. Obsesia de a fi mereu *à la page,* adepţi extrem de adaptabili ai oricărui curent cultural sau literar occidental la modă, eterni şi obedienţi „discipoli”, „elevi”, *suiveurs,* lipsiţi de orice personalitate etc. etc. este complet străină celui de al *treilea discurs.* Citim într-un recent articol de H.-R. Patapievici, pentru care avem toată stima *(Eminescu şi sincronizarea)* o afirmaţie la care nu putem totuşi subscrie: „Cultura română, cum ştim, nu este decît o cultură de sincro-nizare. Ea încă nu-şi permite să nu fie la modă”. Deşi acest *încă* lasă deschisă speranţa modificării, într-un viitor imprevizibil, a unei astfel de

situaţii negative, ne declarăm, de pe acum, adversarii oricăror forme de sincronizări inevitabile şi deci de „colonialism cultural”. Fie el francofon, anglofon sau altul. Destinul culturii române - care nu refuză, după cum am subliniat, în nici un caz, influenţele şi cele mai largi deschideri internaţionale posibile - nu este totuşi acela de a fi o minoră şi eternă colonie culturală a unei sau unor „mari puteri”. Sau cum spunea, aparent simplist, şi I. Codru Drăguşanu, în *Peregrinul transilvan* (1861): „Cultura importată trebuie să se dezvolte... acasă şi numai atunci va avea fructe şi urmări bune”.

În această orientare nu intră - subliniem cu toată tăria - nici urmă de naţionalism, şovinism, izolaţionism, provincialism sau autarhie culturală. Dar în personalitate şi originalitate, pe toate planurile, credem cu multă convingere. Incitare creatoare, stimulare, emulaţie permanentă, spirit de concurenţă şi competiţie, da!; compilaţie, pastişă mecanică, vasalitate, epigonism lipsit de personalitate, servilism cultural, categoric, nu! România - ţară de epigoni, nu! Acceptăm dialogul critic, fecund, de la caz la caz. Nu însă şi permanenta imitaţie pasivă, nivelarea intelectuală generalizată. Cu aceleaşi eterne şi inevitabile referinţe şi citate de autori şi titluri, din arondismentul 6 al Parisului

sau de aiurea, multe mediocre. Sub acest aspect, al „treilea discurs” echivalează - poate mult spus -cu o mică declaraţie de independenţă culturală. Deocamdată în stare incipientă. Dar de viitor sigur, dacă sînt asimilate şi traduse progresiv în practică principiile sale de bază. Fără un minim spirit de iniţiativă, de curaj, ca să nu spunem de „mesianism”, nu se poate realiza nimic în cultură.

5. Recuperarea selectivă şi critică a tuturor precursorilor ambelor tendinţe: „europenizante” *verbi gratia* „globalizante” şi „autohtoniste”. Al „treilea discurs” recomandă (şi de fapt el nici nu este posibil, la nivelul conştiinţei actuale) fără revenirea la „izvoare” ca inspiraţie a unor con-strucţii pe baze proprii. Respectiv fără identificarea, revendicarea şi asimilarea izvoarelor culturale, care anticipă şi confirmă, parţial sau total, un principiu sau altul al celui de al „treilea discurs”. Acesta este de altfel şi sensul citatelor româneşti anterioare. „Precum orice om (scria A.D. Xenopol în 1871), aşa orice popor trebuie să-şi aibe baza existenţei în sine însuşi”. Însă - precizare esenţială în cazul nostru - nu în sensul revendicării doar a unei „fiinţe româneşti” imaginare, ci a *întregii* tradiţii ideologice româneşti, care confirmă orientarea de bază. Altfel spus, nu numai reluarea tezelor naţionalismului autohton, ci şi a întregii tradiţii a

gîndirii independente, critice, liberale, alternative, româneşti. Care a existat şi există în continuare, fie şi în proporţii variabile. Deşi încă puţin cunoscută, ea are o vechime de peste două secole. Am anticipat sumar această soluţie şi în textul anterior, *Două Românii ideologice.*

Trebuie subliniat cu toată tăria că noi ne-am revendicat şi am „intrat” în „Europa luminată” încă din perioada iluministă, deci de la sfîrşitul secolului XVIII. Despre *„Luminile” româneşti şi descoperirea Europei* scriam încă din 1979, cu o documentare destul de bogată. De atunci izvoarele s-au acumulat în mod considerabil. „Europeni” au fost şi toţi postiluminiştii şi paşoptiştii români. Şi, în genere, toate curentele moderne ale culturii şi literaturii române. De avangardă nu mai vorbim. Redescoperirea „Europei” şi a „lumii libere” în genere, în 1989, nu cade deci pe un pămînt gol. După cum nici teoretizarea culturii române citadine nu este nici ea o „influenţă” de ultimă oră. Ideologia critică a lui E. Lovinescu, dintre cele două războaie, nu avea o altă orientare. Cultura română modernă nu poate fi doar o antologie ruralistă, iar ţăranul român nu poate rămîne la infinit patriarhul comunitar al societăţii şi culturii româneşti etern „rurale”. Imobilizată în arhaism şi mentalitate „primitivă”. Tradiţiile nu sînt imuabile. În Uniunea Europeană doar 8% din populaţie se mai ocupă cu agricultura. Iar în Europa occidentală, ca şi în Statele Unite de altfel, nu se mai poate vobi de ţăranul tradiţional, folcloric, patriarhal, mitizat în sens neo-sămănătorist, ci doar „fermieri”. Ceea ce este cu totul altceva.

6. Formula de sinteză a celui de al „treilea discurs” are în centrul său

ideea de creaţie originală. Ea singură contează şi se promovează, în ultimă analiză, în orice competiţie şi ierarhizare intelectuală. Creaţii deci originale, bine ancorate în „solul cultural natal”. Dar cu un coeficient cît mai ridicat de personalitate şi individualitate. Între cele două tendinţe („globalizare” şi „izolare autohtonică”) sînt deci posibile şi de dorit cît mai multe creaţii individuale, care să ofere noi şi noi soluţii de sinteză şi de personalitate inconfundabile. De altfel, cum s-a şi dovedit, de mult, între alţii de pildă T.S. Eliot, în *Tradition and the Individual Talent* (1919), nu numai că nu există nici o contradicţie între cele două realităţi, ci dimpotrivă, o colaborare, o continuitate şi o stimulare reciprocă. Astfel de idei au fost afirmate, de altfel, încă din 1902, de Titu Maiorescu în *Literatura română şi străinătatea.* Au fost reafirmate de C. Stere, *Către cititori,* în „Viaţa Românească” (1/1906). *După 27 de ani (V.R,* 1993) ele erau reluate şi de G. Ibrăileanu: „Cultura unei ţări înapoiate nu se poate

dezvolta fără sprijinul puternic al întregii culturi umane”. În acest proces actual inevitabil de „globalizare”, valorile româneşti autentice au, prin urmare, cîmpul cel mai vast de afirmare şi de circulaţie. Nici inhibiţie, nici infatuare, nici protecţionism (de altfel total ineficient). Doar steaua polară a personalităţii ireductibile şi inconfundabile. Cultivată prin muncă, profesionalism şi metodă.

Şi la acest capitol, nu afirmăm deci idei total noi. Încă odată, şi ele au „tradiţia” lor. Că ea nu este încă bine cunoscută, cauza este a eternului sincronism superficial jurnalistic şi a necunoaşterii izvoarelor culturale de bază de la care ne revendicăm în permanenţă. Iată ce spunea, încă din 1851, D. Brătianu într-un mesaj al *Comitetului revoluţionar român* către G. Mazzini, preşedintele european al viitoarei ipotetice confederaţii europene, despre perspectivele „naţionalităţii” române: „Să-şi dezvolte fără sfîrşit individualitatea şi să o armonizeze cu a naţiilor de aceeaşi gintă”. După o generaţie, B.P. Hasdeu - care se inspira din alte izvoare nu mai puţin europene - ajungea (în *Traian,* 1/1869) la aceeaşi con-cluzie: doar „împingînd forţele proprii spre încercări originale se va putea ajunge la o adevărată literatură română”. Astfel de idei revin mereu, chiar şi în perioada sămănătoristă. N. Iorga cerea - încă din 1905 -literaturii române să pornească „de la ea”, dar să dea „în acelaşi timp literaturii universale, în formele cele mai bune ale ei, un capitol nou şi original”. Şi în domeniul filozofic, după mai multe generaţii, L. Blaga afirma (în *Saeculum/1943),* că în „gîndirea filozofică, noi românii, am dat dovadă de iniţiativă”. Că el se gîndea, în primul rînd, la opera sa, nu are nici o importanţă. De reţinut este principiul de bază: revendicarea, cîtuşi de puţin ostentativă, a iniţiativei şi a creaţiei originale de expresie românească. Acest reper nu poate fi niciodată pierdut din vedere. Fără nici o infatuare, dar şi fără nici o inhibiţie.

7. În felul acesta se ajunge, din nou, cu o formulă modernizată, nu mai

puţin tipică celui de al „treilea discurs”: a fi scriitor „român şi european” în acelaşi timp. Deci, cu o dublă identitate şi cu o dublă dimensiune: locală şi internaţională. Expresia a fost folosită şi de alţii, şi de noi înşine în repetate rînduri. Ea ar putea fi reformulată şi altfel: „românism prin europenizare” sau „europenizare prin românism”. Este, cel puţin în parte, şi ideea de bază a unui text de M. Ralea *(Precizări, Kalende,* 1929), inclus într-o importantă antologie care cuprinde texte esenţiale ale discuţiei noastre: *Dreptul la memorie,* de Iordan Chimet (I-IV, 1992-1999), insuficient comentată. „Dreptul la memorie” nu

anulează „dreptul la universalizare”. Dimpotrivă. Sinteza finală creatoare este singura şansă a culturii noastre de a-şi dobîndi, întregi şi dezvolta personalitatea. Şi, în acelaşi timp, de a se face recunoscută, fără nici o exagerare sau supralicitare. Dar cu o convingere permanentă şi fermă în forţele noastre creatoare. Ele există. Nici o îndoială nu este posibilă.

8. Pe cea mai înaltă treaptă de generalizare, noţiunile de „european” şi „român” tind să se întrepătrundă şi să fuzioneze într-un principiu şi o concluzie fundamentală: superioritatea valorilor creatoare individuale asupra celor colective de orice categorie. Altfel spus, revendicarea permanentă de la valorile universal umane exprimate în creaţii durabile: individualitatea, libertatea, spiritul critic, drepturile omului, creativitatea, originalitatea. În ultimă analiză, adeziunea fermă la aceste valori pur şi simplu. Printr-o deplină solidaritate cu toţi precursorii români ai acestor valori. Faptul că le apărăm, cu toată convingerea, aici şi acum, „din România”, nu este decît un episod sau eveniment de istorie culturală (ca să nu spunem un „accident”) şi nimic mai mult. Nici apreciere, nici depreciere, ci doar recunoaşterea unei realităţi indiscutabile. În ce ne priveşte, ne-am prezentat totdeauna în străinătate doar cu propria noastră identitate intelectuală, individualizată. Fără ostentaţie, dar şi fără inhibiţie.

Acesta este şi ultimul, şi cel mai important mesaj al celui de al *treilea discurs:* o contribuţie cît mai personală la cultură şi modernitate. Fără complexe şi fără o falsă propagandă culturală oficială, total ineficientă. Orice valoare naţională are nevoie, evident, şi de un anumit *lobby.* Dar fără existenţa unor valori autentice nici un *lobby* din lume n-o poate promova şi face să circule efectiv şi permanent în timp şi spaţiu. Şi deci să fie recunoscută, cît mai mult posibil, la adevărata sa valoare.

(Mozaicul, Serie nouă, III, 9, 2000 (I); 10-11, 2000 (II))

În aceeaşi colecţie:

Încet, spre Europa *Vladimir Tismăneanu în dialog cu Mircea Mihăieş*

Locurile unde se construieşte Europa *Adrian Severin în dialog cu Gabriel Andreescu*

Al treilea discurs. Cultură, ideologie şi politică în România *Adrian Marino*

în dialog cu Sorin Antohi

în pregătire:

Mai avem un viitor? România la început de mileniu *Mihai Şora în dialog cu Sorin Antohi*

Bun de tipar: februarie 2001. Ap\rut: 2001
Editura Polirom, B-dul Copou nr. 4
P.O. Box 266 6600, Ia[i • Tel. & Fax (032) 214100; (032) 214111 ;
(032) 217440 (difuzare); E-mail: polirom@mail.dntis.ro
Bucure[ti, B-dul I.C. Br\tianu nr. 6, et. 7;
Tel.: (01) 3138978; E-mail: polirom@dnt.ro
90
mmmw
Tipografia MULTIPRINT Ia[i
Calea Chi[in\ului 22, et. 6, Ia[i 6600
tel. 032-211225, 236388, fax. 032-211252